

8
589

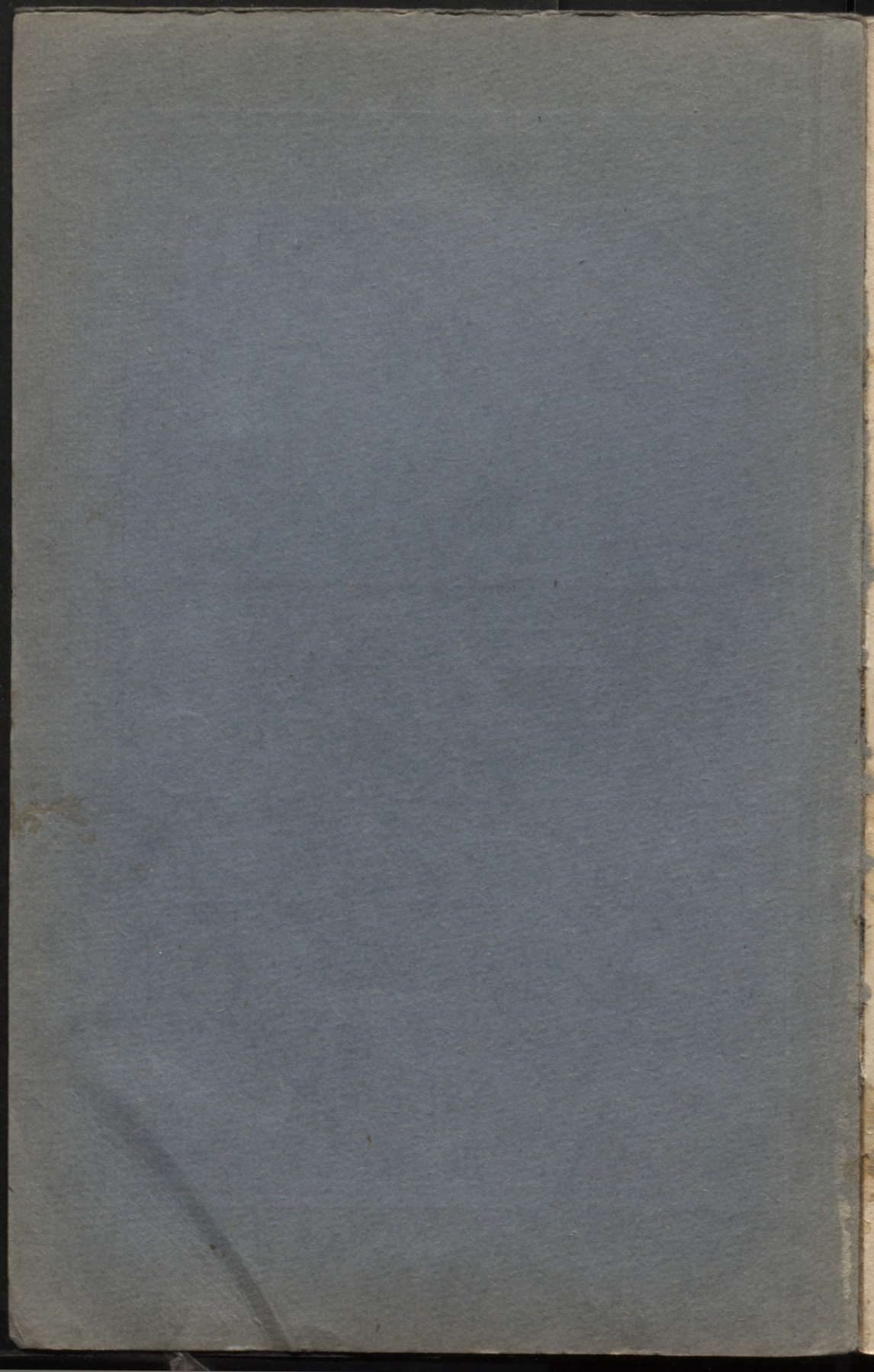

ZELTMATA
DAILRUNAS
PAMATMĀCĪBA

J. Rozes izdevums

Rīgā.

L $\frac{8}{589}$

AJĀMOJĀM ZĀLĪTĀJ
KĀRTOJĪBĀ

DAIĻRUNAS PAMATMĀCĪBA

Leetojama

SPECIALĀS AKTEERU SKOLĀS, DRAMATISKOS KURSOS,
KONZERVATORIJĀS, SKOLOTAJU ZEMINAROS
UN PAŠMĀCĪBAI.

Sastādījis

ZELTMATIS

LATVJU DRAMATISKO KURSU DIREKTORS.

L $\frac{8}{589}$

RIGĀ, 1924.

J. ROZES APGĀDĪBĀ.

0509068900

LATVIJAS NACIONĀLĀ

BIBLIOTĒKA

~~200-6.448~~

PREEKŠVĀRDS.

Izdodot atsevišķā grāmatā savu „Skatuves mākslā“ eetilpinato izrunas tehnikas teoriju, mans nolūks pirmām kārtām bij šādi sagādat nepeceesāmo mācības grāmatu profesionaleem runatajeem-akteereem. Lai grāmata jo sekmīgāk varetu kalpot savam mērķim, papildīnu to ar praktiskeem vingrinājumeem izrunas izkopšanai un balss attīstīšanai, pēc savas jau gadus peecpadsmīt Latv. dram. kursos peekoptās metodes. — Tomēr ceru, ka grāmata noderēs tikpat labi kā akteereem - runatajeem, arī profesionaleem dzeedatajeem dikcijas izkopšanai. Laba teksta izruna ir katras dzeedašanas pamats, kā to apleecina visi dzeedašanas mākslas pedagogi. Taču, deemžēl, pee mums ne visi dzeedataji var lepotees ar preekšzīmīgu dikciju. Vaina te meklejama tāi apstākli, ka dzeedataji peegreež vēribu tikai savas balss toņa izkopšanai (vokaliskai pusei), bet atstāj neizkoptu valodas izrunu (artikulatīvo pusi). Lai šo trūkumu novērstu, nepeceesāmi peegreezt vairak vēribas dikcijai mūsu konzervatorijās un dzeedašanas skolās.

Tad vēl sevišķi esmu domājis par teem, kuŗu rokās atronas mūsu tautas valodas kopšana — skolotajeem. No peedzīvojumeem un novērojumeem zīnu, ka nepeeteek ar to, ka zeminaros un vidusskolās eemāca latv. valodas pareizrakstības un gramatikas likumus, lai nodibinātu valodas pareizrunu. Jo ne katrs, kas pareizi raksta, arī pareizi runā. Taisni skolotāju leela daļa runā sava apgabala dialektā, ne rakstu valodas izloksnē; daudzeem ir neskaidra teksta izruna, vaj citi dikcijas trūkumi, un it īpaši daudzi mocas ar rīkles kataru, aizdusu, pāreļu un citām runas organu kaitem. Tas viss ir nenostādītas izrunas tehnikas sekas. Tadēļ jarūpejas, lai vismaz mūsu skolotāju zeminaros, ja eespējams arī vidusskolās, tiktu pasneegti izrunas tehnikas pamatlikumi un audzekņu izruna izkopta, pamatojotees uz skaņu pareizrunas veidošanas likumeem. Tikai tad tautskolotājs varēs būt labs tautas valodas sargs, ja viņš pats šo valodu labi runās un viņa auss būs izkopta dzirdēt, kā bērni runā; un ne tikai dzirdēt un uzrādīt skoleneem viņu kļūdas, bet arī aizrādīt, kā tās novērst un kā peesavinatees labu izrunu.

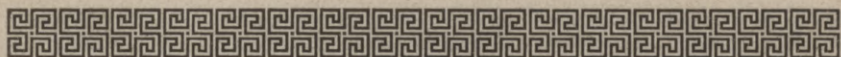
Taisni jaunībā japeegreež bērnu izrunai visnopeetnakā uzmanība, jo tad visveeqlak visadas kaites un trūkumus novērst. Katrs mēs zinām, cik daudz pūles tas prasa, ja vēlākos gados jaatradinas no izlokšņu vaj citām parašam. Tas viss atkritis nost, ja bērnus no pirmā skolas sola peeradinās pamazam, bet konzekventi pee pareizas valodas skaņu veidošanas. Taču skolotajs varēs šo uzdevumu ar sekmēm tikai tad veikt, ja tam pašam būs izrunas teknikā vajadzīgās zināšanas. — Otrām kārtam šī grāmata dos skolotajeem galvenos pamatnorādījumus daiļrunas mākslā (deklamācijā), kuŗu mūsu skolās māca gan latv. valodas stundās, gan izrīkojuma gadījumos.

Beigās vēl peeminams, ka ari citeem atklātības runatajeem, kā mācītajeem, advokateem, teesnešeem, politiskeem un sabeedri-skeem oratoreem u. c. nebūtu leeki ar izrunas tehnikas pamatlikumeem tuvak eepazītees un, ja vajadzigs, trūkumus novērst un savas spējas pēc doteem aizrādījumeem izkopt praktiski vingrinotees. Ceru, ka ari teem ar šo grāmatu būšu leelā mērā pakalpojis.

Savā daiļrunas mācībā galvenām kārtam ļāvos vaditees no mūsu valodas īpatnejām prasībam. Pēc maneem eeskateem valodas īpatnība ir tas visskaistakais un vērtigakais, kas katrai tautai sargajams un glabajams, lai ta paliktu dzīva pasaules tautu starpā. Ja valoda zaudē savu skaņu īpatnību, tad ta ir tikpat kā nokaltuse herbarijā uzglabata puķe, kas zaudejuse smaršu. Modernais laiks ar savām prasībam — kur skolās māca bērneem vairak valodu — apdraud mūsu valodas īpatnību. Neļausim šai smaršai gaist, izzust, kopsim viņu sevišķi uz skatuves un skolā, kā ari baznicā, parlamentā, sapulcēs un visur, kur dzīvais vārds dara savu svētigo eespaidu uz klausitaju dzirdes sajūtu.

1924. g. augustā.

ZELTMATIS.

Izrunas tehnika.

1. Skaņu veidošanas organi — runas rīki.

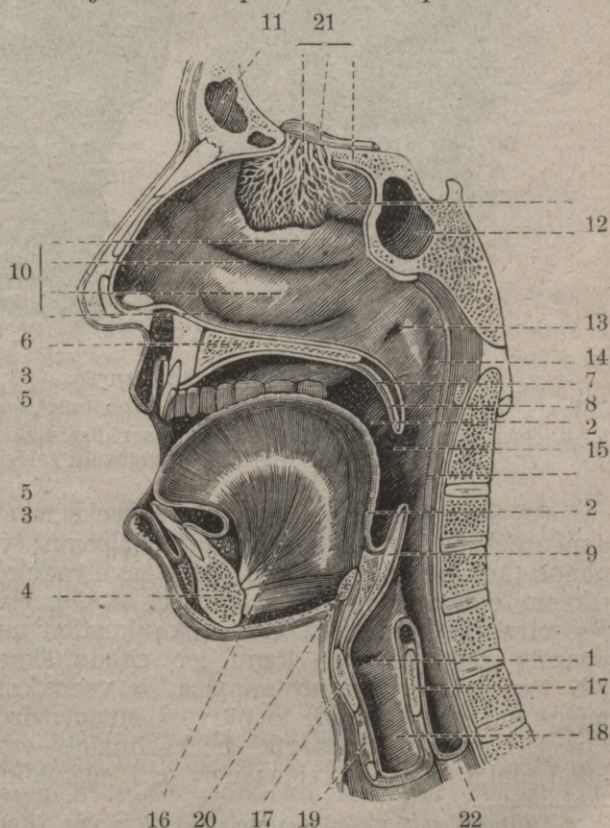
Cilveka runas materials ir balss tonis, no kuŗa ar runas rīku palīdzību veidojam valodas skaņus. Tonis, kuŗu radam balss organā — gāmūrā, ir tikai skaņa (*Klang*), par valodas skani (*Laut*) tas izveidojas runas aparātā. Šis aparats atrodas

№ 1. Galvas pār-griezums.

Smalko švīkiņu galā peeliktee numuri norāda uz atteeci-geem runas rīkeem.

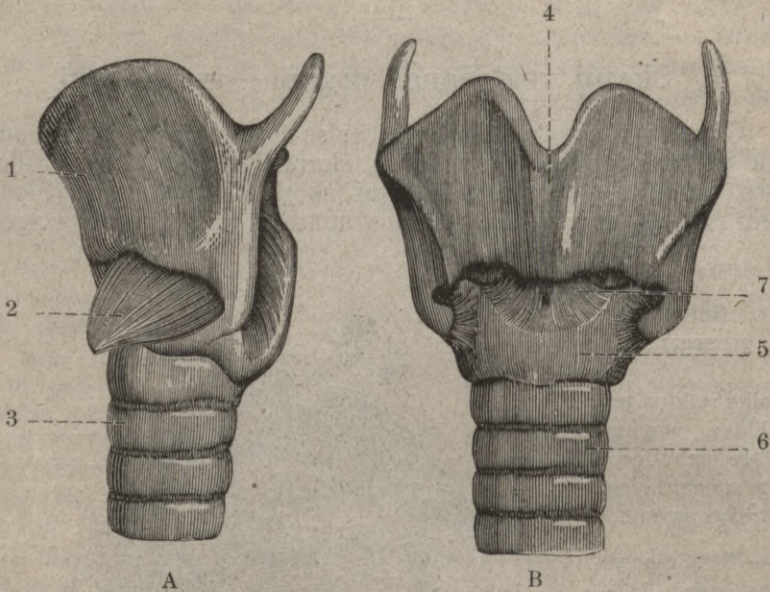
Pārejee apzīmē:

13. — Eistaķija trū-biņas izeju, 14. — deguna atvara tel-pas, 15. — mutes dzelmes telpas, 16. — mēles saknes mu-skuļus, 17.—gāmura gredzena skrim-sli, 18. — balss rīkli, 19. — balss rīkles skrimšļus, 20. — mēles kaulu (skrim-sli), 21. — oslas ner-vus, 22. — barības rīkli.

mūsu galvā. Skaņas fizioloģiskā veidošanā ņem dalību vairaki organi, kuŗi parasti kalpo cilveka dzīvības uzturēšanai. Par runas rīkeem dēvē sekošus organus (meesas locekļus):

1) gāmuru, ar balss mēlitem*), 2) mēli, 3) lūpas, 4) apakšžokli, 5) zobus, 6) ceetās augšslejas, 7) mīkstās augšslejas, 8) augšsleju ūku (momeli), 9) rīkles vāku (uzgāmuri) un 10) deguna dobumus, eeskaitot pēeres kaula (11) un ķīļa kaula dobumus (12).

№ 2. Gāmura ārpuse.

A — no sāneem, B — no preekšas.

1., 4. — vairoga skrimslis, 2., 5. — gredzenveidīgais skrimslis, 3., 6. — balss rīkles skrimšļi, 7. — muskuļu saišķi.

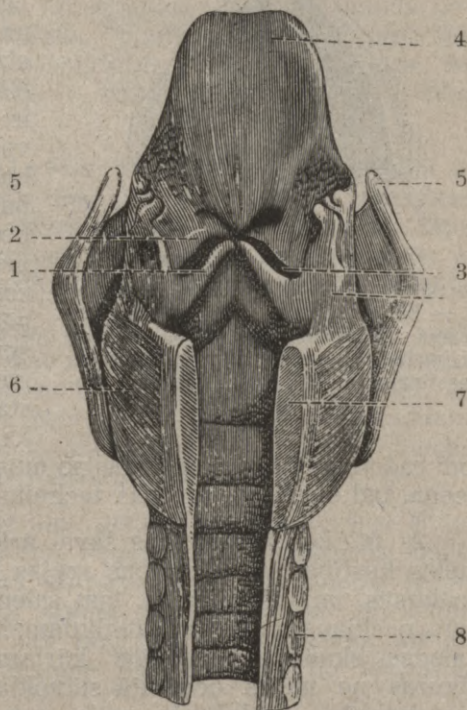
Ar šo runas rīku palīdzību cilvēks izveido visus sarunai nepieciešamos valodas skaņus, tā balseņus (vokaļus), kā troksneņus (konzonantus). Skaņi dabū savu īpatnejo izteiksmi runas rīkeem eņņemot dažādus stāvokļus, vaj peekļaujotees veenam pee otra, jo katra, pat vismazākā kustība un pārmaiņa runas aparatā rada savadu skaņu jeb citadu skani. Peem. skaņa jeb tonis, kas nāk no gāmura, ir veens un tas pats, tikai mēles dažādee stāvokļi to pārvērš mūsu dzirdei par *a*, *e*, *i*, *n*, *l* u. t. t. Daži runas rīki ir kustinami — tee kalpo pa leelakai daļai skaņas veidošanai; citi nekustinami — tee noder

*) Dažās mūsu skolas grāmatās gāmurs (Kehlkopf, гортань) nosaukts ar jaunatvasinātu vārdu „balsene“; peepaturesim tomēr seno latveešu nosaukumu. Tāpat skaņu radošās balss plēvītes (Stimmbänder, голосовья связки) sauksim par mēlitem, kā latveeši mēdz apzīmēt skaņu radītājus klarnetei, spīdzenei, harmonikam u. t. t.

visvairak skanoņas (rezonances) radišanai. Runas aparata anatomiskās izbūves apcerešana aizņemtu pārak daudz laika un izrunas teknikā nav nebūt tik nepececešama, turpreti daudz svarigaki zināt katra runas rīka uzdevumu skaņas veidošanā. Apskatīsim katru atsevišķi.

1. Gāmurs. Tas ir pats svarīgākais runas organs. Te tiek radīta balss skaņa. Šī radišana notiek šādā kārtā: No plaušām pa balss rīkli izplūstošais gaiss jeb elpa leek balss mēlītem virsot, kas sacel gaisa vilņojumus jeb trīceņus, ko mūsu dzirde uzņem kā skaņu. Lai skaņa varetu rasties, tad balss mēlītem vajag tikt „uzvilktām“. Šī uzvilšana notiek neapzinīgi jeb mehāniski tanī mirklī, kad gribam runāt. Kad nerunājam, t.i. eelpojam un izelpojam, tad balss mēlītes peekļaujas pee gāmura eekšējām malām un skaņas nerada. Pats gāmurs jeb rīkles galva ir ļoti komplicēts organs; tas sastāv no skrimšļa kauleem, no kuņģem kā galvonee minami gredzenveidīgais skrimslis un vairoga skrimslis. Gāmurā saeet ļoti daudz muskuļu, kas regulē balss mēlišu funkcijas. Balss

mēlišu ir divi pāri: apakšā — īstās, augšā — leekās; skaņas radītajās ir apakšējās, kuņas var atvērties un aizvērties. Starp abejām mēlītem ir tukša veeta, ko dēvē par dzerkli jeb morganjisko reevu*); tā izpilda skaņas radišanā līdzīgu uzdevumu kā „munstīķis“ pee pūšameem instrumenteem. Pašas

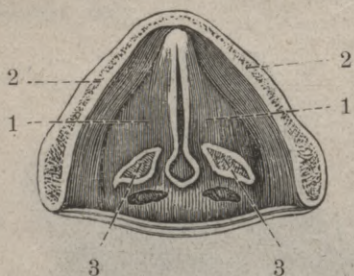

№ 3. Gāmurs; muguras puses seena atņemta nost un rīklei gabals izgreests.

1. — īstās balss mēlītes, 2. — leekās balss mēlītes, 3. — dzerkle, 4. — rīkles vāks, 5. — vairoga skrimšļa ragi, 6. — gredzena skrimslis un 7. — tā pārgreuzums, 8. — rīkles stīpu skrimslis.

*) Italeešu ārsts Morgandji, gāmuru izpētīdams, tuvāk aprakstīja dzerkles nozīmi; viņam par peemiņu tā nosaukta viņa vārdā.

mēlites (runa būs tikai par īstajām balsis mēlitem) ir cīpslainas plēvītes, it kā no plāna, mīksta kaučuka; viņas ir visai lokanas jeb elastīgas, tadēļ izplūstoša elpa tās veegli var aiztrīcināt. Runāšanas momentā tās tuvojas veena otrai, tā ka vidū paleek šaura sprauga (ši ir ta

№ 4. Balsis sprauga
(rīkles pārgriezums šķērsam).

1. — balsis mēlites, starp kuņām redzama balsis sprauga, 2. — vairoga skrimslis, 3. — skrimsļi, pee kuņeem peestiprināti mēlites darbinošee muskuļi.

uzvilkšana“), pa kuņu gaisis, uz āru speezdamees, mēlites aiztrīcina. Balsis spraugas (*Glottis*) normalais gaņums ir: vīreešem 19—25 un seeveetem 14—17 milimetru. No balsis spraugas gaņuma un balsis mēlišu leeluma resp. beezuma atkaras balsis pamattonis (tenors — bass, vaj zoprans — alts); bet ar gāmura muskuļu palīdzību spraugu var saīsīnat un pagāīnat, tādā kārtā radot augstakus un zemakus tonus. Tā ka balsis mēlišu funkcijas,

toni radot, nav teeši atkarīgas no mūsu gribas, bet no elpas speedeena, tad elpošanai izrunas tehnikā jāpeegreež sevišks svars.

2. Mēle. Pateicotees savai ārkārtejai muskuļu baīatībai, mēles kustības un lokanības spējas ir apbrīnojamas. Gaņ paieldamās vaj atslīgdama, gaņ saleekdamās vaj izsteepdamās, gaņ peekļaudamās vaj atvilkdamās, ta izveido toni dažados valodas skaņos. Galvenām kārtam balseņus (vokaļus), kas atkaras no mēles eeņemtā stāvokļa; tomēr ari pee troksneņu (konzonantu) veidošanas mēle ņem leelu dalību. Par mēles nozīmi pee atsevišku skaņu veidošanas mums nāksees runat turpmak.

3. Lūpas, tāpat kā mēle, ir ļoti muskulaini organi. Tā ka no lūpu pareiza stāvokļa atkaras daudzu skaņu nokrāsas un dzidrums, un no viņu kustībam skaņu veikla artikulācija, tad tās zīstematīski vīngriņot var eegūt izrunas ārdenību. Lūpas kalpo tikpat balseņu, kā troksneņu veidošanai.

4. Apakšžoklis ņem dalību katra balseena izrunā. Ja tas neatveras peeteekošā platumā, tad skaņas, svabadi neizplūzdamas, apseek mutē, kadēļ izruna ir neskaīdra un grūti saprotama. Saīstīts ar daudz muskuļeem, tas, tāpat kā mēle un lūpas, ir ļoti izturīgs un nenogurdinams.

5. Zobi. Ar preekšzobu palīdzību veidojam tā sauktos šņakuļus; ari pee daudzu citu skaņu veidošanas zobi ņem savu

dalību. Vispār zobi, kā ceets preekšmets, pakalpo pee skaņu dzidruma attīstīšanas.

6. Ceetās augšslejas ir tas kauls, kas pārslejas pār mutes augšu un nošķir mutes telpas no deguna telpam. Pats kauls pārklāts tikai plānu gļotādiņu un tadēl, kā ceets preekšmets, kalpo skaņas skaļuma attīstīšanai. Jo tonis, vadīts pret ceetām augšslejam, top skaļaks, skanigaks. Mēlei pret tām paceļotees un mutes telpas sašaurinot, veidojam balseņus; bet mēlei pee tām peekļaujotees — vairakus troksneņus, it īpaši mīkstīnatos.

7. Mīkstās augšslejas ir ceeto augšsleju galā un pastāv no cīpslainas plēves, kas spēj paceļtees un nolaistees. Mīkstās augšslejas ir dažu rīkles skaņu teešās veidotajas; tāpat nolaizdamās uz mēles muguras, tās aizsprosto mutes telpas un vada toni degunā, kādā kārtā rodas tā sauktās nazalās skaņas.

8. Ūka atronas kā maza tapiņa (*Zäpfchen*) mīksto augšsleju galā. Ta ņem dalību pee skaņas augstuma noregulešanas, jo samērā ar toņa kāpinajumu ta, eevilkdamās augšslejās, samazinas, un tonim slīgstot zemak — pagarinas, nokaradamās rīklei preekšā. Apzinīgi to nevar kustīnat, ta klausā mechaniski, eeņemdama atteecīgu stāvokli.

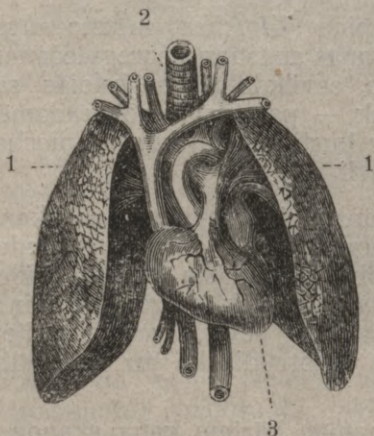
9. Rīkles vāks ari nav apzinīgi darbinams pee skaņu veidošanas. Teešu dalību tas neņem, bet, domajams, noder tonim, kas izplūst no gāmura, kā pirmais atbalsta punkts. Rīkles vāks ir no mīksta skrimšļa kaula, kas aplāts ar gļotādiņu. Viņam ir ta īpašība, ka tas pats no seviš, barību norījot, mechaniski aizdaras, noslēgdams balsrīkli, lai tur neekļūtu barība.

10. Deguna dobumi galvenām kārtam kalpo skanoņas (rezonances) radišanai. Jo tee izpilda gluži tādu pašu uzdevumu cilveka runas aparatā, kā vijoles izdubums — pastiprinadams skaņas skanīgumu. Netik veen nazalās skaņas, bet ari citas, pateicotees deguna, kīļa kaula un peeres kaula dobumem, šajās telpās eevadītas, top padarītas skanīgakas. Jo plašāki un ērtāki ir deguna dobumi, jo labak tee kalpo savam nolūkam. Ja degunā ir eemetušeēs slimīgi aizaugumi (polipi, puni, kroniski uztūkumi u. t. t.), tad tee skaidru izrunu stipri apgrūtina. Tādā gadījumā vajag izdarīt operacīju.

Visu šo runas rīku leetpratīga darbīnašana un peemērota izmantošana skaņu veidošanā ir tas, ko saucam par izrunas tehnikū. To tuvāk apceret un še aprādīt ir mūsu uzdevums. Raudzīsim to turpmākās nodalās ar aprakstīšanu un peemēreem darīt saprotamu.

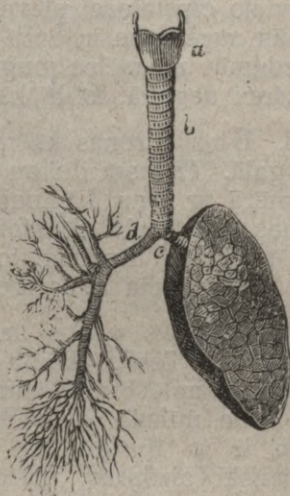
2. Elpas organi un elpošanas tehnika.

Balss pateesībā ir — par skaņu pārvērsta elpa. Ta ir tas materials, no kuŗa kaldinam balss skaņus. Ja plaušās nav gaisa jeb elpas, tad nevaram toni jeb skaņu radīt, jo ar labako gribu nespējam savas balss mēlītes aiztrīcināt. Elpas organi — plaušas galvenām kārtam kalpo mūsu dzīvības uzturešanai. Bet mums še no svāra apskatīt elpas procesu tikai no ta vee-dokļa, cik tas vajadzīgs, lai aptvertum elpas lomu pee skaņu ra-dišanas. Tadēļ par elpas organu anatomiju minesim tikai vis-peepeešamako.

№ 5. Plaušas un sirds.

1. — plaušas, 2. — balss rīkle,
3. — sirds.

№ 5a. Balssrīkle un plaušas.
(Schematisks zīm.)

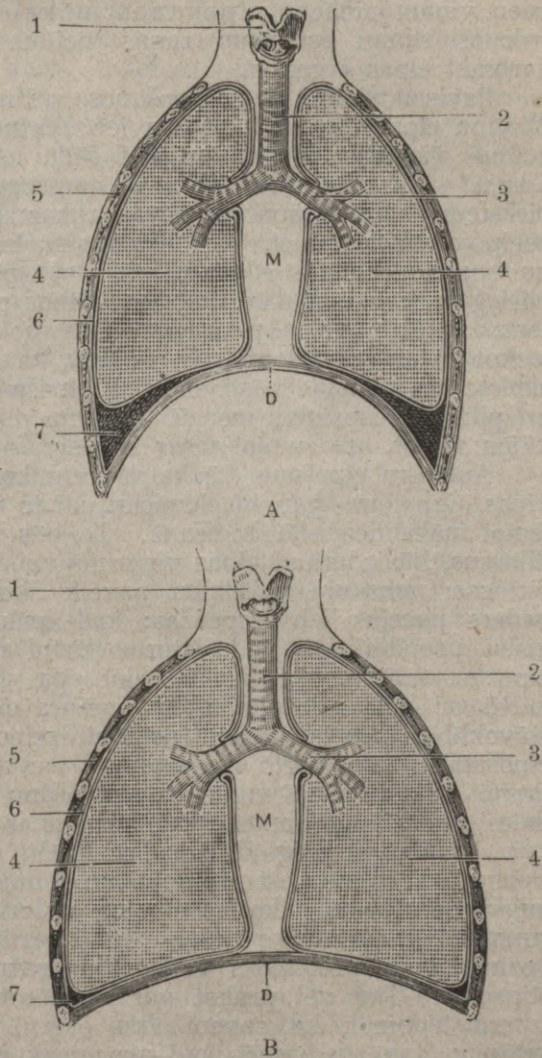
- a — gāmurs, b — balssrīkle, c, d —
bronchi. Pa labi — plaušu lēveres;
pa kreisi — bronchu sazarojums.

Plaušas atronas cilvēka krūšu kurvī; tās no abām pusēm eeslēdz ribu rindas, kuŗu gali satek krūšu kaulā, kas aizsargā balssrīkli. Uz plaušām no mutes atvara ved balssrīkle, kuŗas augšgalā, kā jau zinām, atronas gāmurs; rīkles apakšējais gals sadalas divos zaros — bronchos, kas atkal dalas mazākos un veennmēr mazākos sazarojumos, kuŗi izbeidzas gluži necīgi mazās pūtītēs. Plaušas pee broncheem sadalas labajā un kreisajā spārnā, labajam ir 3 lēveres un kreisajam 2, jo drusku uz kreiso pusi starp abeem spārneem ir sirds. Eeelpojot, plaušas pildas ar gaisu un paceļas, turpreti izelpojot, t. i. gaisam pa

rīkli izplūstot, saplok. Pate elpošana, kā dzīvības uzturēšanas funkcija, notiek mehāniski; mēs elpojam neapzinīgi un arī meegā līdz 16 reiz minūtē. Neapzinīgi jeb dabiski elpojot, mēs ņemam

īsu elpu; turpreti izleetojot elpu kā materiālu skaņu radīšanai ar īso elpu nepeeteek, tad jāmācas elpot apzinīgi. — Elpošanas orgānus — krūšu kurvi, nošķir no gremošanas orgāneem — vēdera, pakrūšu plēve jeb šķirtne (diafragma). Ta ir galvenā elpošanas regulētāja. Šī stipri cīpslainā plēve, kurā satek daudz muskuļu, stāv velvešveidīgi uz augšu pacēlusēs. Kad

eeelpojam, muskuļi savelkas un tādā kārtā nospeez šķirtni uz leju, caur ko paplašinas elpas telpas un plaušas, ar gaisu pildīdāmās, var brīvi izplesties; šķirtnei uz leju noslīgšot, vēders teek mazleet izspeests uz āru. Kad izelpojam, šķirtnes muskuļi atlaižas un šķirtne paceļas atkal savā agrākā stāvoklī, tādejādi peepalīdzēdama gaisu no plaušām izspeest. Visa šī darbība notiek gluži automa-

№ 6. Krūšu kurvis ar plaušām (schematisks zīm.).

A — izelpošanas, B — eeelpošanas brīdī.

1. — gāmurs, 2. — balssrīkle, 3. — bronchi, 4. — plaušas, 5., 6. — krūšu kurvja seena, ar ribām, 7. — tukšas telpas A un peepildītas B; D — šķirtne (pacelta A un nospeesta uz leju B); M — sirds veeta starp plaušām.

tiski. Mācotees apzinīgi elpot, šī dabiskā elpošana japadara paklausīga mūsu gribai. Labam runatajam, kā akteerim, oratoram, mācītajam u. t. t., nepeeteek ar dabisko elpošanu veen, viņam jamācas elpošanas māksla. Jo izleetojot elpu valodas skaņu radišanai runas nolūkeem, jāprot leetderīgi darbinat elpas organus.

Pavisam izšķir trīs elpošanas veidus: 1) krūšu elpošana, 2) sānu elpošana un 3) vēdera jeb šķirtnes elpošana. Šos trīs veidus vislabak varam apjaust šādā kārtā: krūšu elpošanu — ja saleekam rokas uz muguras tā, ka veenas rokas pirksteem varam apskaut otras rokas elkoni. Tādā stāvoklī eeelpojot un izelpojot, mēs novērosim, ka krūtis stipri paceļas un saplok. Sānu elpošanu — ja paceļam saliktas rokas pāri galvai; tad manam, ka ribas sānos paceļas plaušām pildotees. Šķirtnes elpošanu — ja noleekamees gulus; uzleekot rokas uz vēdera, mēs manam, ka tas elpojot paceļas un saplok. Šī pēdeajā ir isti dabiskā elpošana, jo tā mēs elpojam arī pilnīgi neapzinīgi meegā. Tā nu vajag mācītees elpot arī kājās stāvot, apveenojot visus trīs elpošanas veidus.

Apzinīga elpošana, kā katra tehnika, ir jamācas, japeesavinas, japadara par mechanisku, lai to varetu ar sekmem izleatot mākslineeciskā radišanā. Te būs veetā dot pāris aizrādījumus, kā izdarami elpas vingrinājumi. Gaisu eeelpojot, vispirms ar muskuļu palīdzību pavelk šķirtni uz leju, pee kam vēders paceļas jeb izspeežas; kad apakšējās plaušu daļas ar gaisu peepildijušās, tad satura šķirtni nekustošā stāvoklī un elpo ar krūtim, tās lēni paceļot. Ja viss krūšu kurvis tādā kārtā ar gaisu peepildīts, tad patura muskuļus mazleet šai stāvoklī un pēc tam lēnam pa muti izelpo. To sauc par dziļo elpošanu. Tādā kārtā vingrinotees, var attistīt plašu elpas apmēru. Tomēr tekošā runā dziļo elpošanu ne veenumēr var peemērot praksē, tad jaapmeerinas veenīgi ar šķirtnes elpošanu, t. i. darbinot veenīgi šķirtni, bez krūšu elpošanas. Eeelpojot, šķirtni ātri nospeest uz leju un runajot — lēnam celt uz augšu, jeb labaki sakot: eeelpojot, vēderu izspeest uz āru un runajot, eevilkt uz eekšu. Tādā kārtā var eemācītees elpu apzinīgi vadīt pret bals mēlitem un regulet toņa plūdumu un stiprumu. Tad vēl praksē var peemērot seklo elpošanu, ko izdara tādejadi, ka eeņem īsu elpu, lai papildinatu elpas krājumu tanī gadījumā, kad nepeeteek elpas teikuma izveidošanai. To vajag izdarīt ātri un nemanot, zinamās teikumu daļu starpās, kad nav laika eeņemt dziļu elpu. — Pareiza, apzinīga šķirtnes darbinašana ikveenam sākumā būs saveenota ar grūtībam, tak ar labu gribu, leetpratīgi vingrinotees, var neilgā laikā panākt leelu virtuoziatiti.

Elpošanu izdarot, gaiss veenumēr eevelkams pa degunu,

ne pa muti. Tas eeteicams neveen higieniskā ziņā, bet arī atteecotees uz izrunas tehniku. Jo eeelpojot pa muti, var leelā mērā kaitēt saveem runas organeem. Kakla sasaldešana pa leelakai daļai ceļas no tam, ka elpo pa muti un ne pa degunu. Pašai elpošanai janoteek nedzirdami, bez šņākoņas, svilpoņas vaj cita kāda trokšņa deguna telpās. Izelpot, kad nerunā, var pa degunu vaj muti; izdarot elpas vingrinājumus pat eeteicams izelpot pa muti, vaj izpūst elpu ar dzirdamu *h* vaj *f* skaņu. Akteerim, izleetojot elpu kā tēlošanas līdzekli, kaislibas, aizkušanas, šausmu u. t. t. gadījumos, atļauts dzirdami pa muti eeelpot, jo citādi viņš nevar savus jūtu afektus attēlot. — Pleceem elpošanas procesā japaleek gluži nekustigeem, tos nedrīkst ne pacelt, ne nolaist. Pirmos elpas vingrinājumus vislabāk izdarīt guļus; uzleekot rokas uz vēdera, var novērot šķirtnes darbību. Kad šķirtne jau padarīta gribai paklausīga, tad var izdarīt vingrinājumus kājās stāvot. Vislabāk saleekot papēžus kopā, kāju pirkstu galus izgriezti drusku uz āru un salikt rokas uz muguras. Ķermenim jābūt svabadam, bet ne salīkušam, arī ne pārāk stingram. Elpas vingrinājumus eeteicams izdarīt sākumā ne vairāk kā 3—4 reizes veenā laidā, pa divi lāgeem deenā; vēlāk var pavairost uz 5—6 reizem. Tā ikveens var padarīt elpas funkcijas savai gribai paklausīgas. Elpas vingrinājumi izdarāmi tīrā gaisā — vaj nu dārzā, vaj istabā pee atvērtā loga. Apģērbam jābūt vaļīgam, ka elpošanas organi var brīvi kustēties; arī kakls nedrīkst būt eespīlets šaurā apkaklītē.

Eeteicams izdarīt elpas vingrinājumus kopā ar tā dēvēto „zveedru ģimnastiku“. Tas ir netik veen noderīgi veselības stiprinašanas nolūkā, bet var atmest savus labumus arī izrunas tehnikai. Jo katra plaušu spēcīnāšana nāk par labu elpošanas tehnikai; laba elpas tehnika savukārt atbalsta izrunu. Labam tonim aizveen jaatbalstas uz elpas, jo citādi tas ir tukšs un nespēj tāļu nest, t. i. plūst. Elpas izkopšanai jāeet roku rokā ar izrunas izkopšanu, jo pēdejām nolūkam jau viņa izkopjama. Tadēļ tiklīdz elpošanas process ir apjausts, tas apzinīgi jadarbina gribai paklausīt; un tiklīdz šī darbība jau top mehaniska, ta saveenojama ar skaņu veidošanu. Elpas apmēra veicināšanai viseeteicamakais sākumā to izdarīt ar atsevišķu skaņu veidošanu veenā laidā, vaj pāreēt uz radneecigeem skaņeem. Peemēram, tiklīdz plaušas ar dziļo elpas paņēmeenu ir ar gaisu peepilditas, to neizpūst vairs pa muti, bet pārvērst skaņā, paturot muti aizvērtu, — tā dabujam *m* skani. Ja viss gaiss skanoņu telpās jau sāk labi triecēt, tad jaatver mute, nemaz nedomajot par citu skani, — tā dabujam *a*. Elpai beidzotees atkal jāaizver mute (tā tad: *mmām*). To var izdarīt balss stiprumu kāpinot un atslābinot, bet veenā toņa augstumā. Var

ari veenā balss paņēmeenā pāreet vairakkārt no veena skaņa uz otru: *mamamam*. — Kad elpas vairs nav, to atkal eņemt un sākt no gala. Tā 5—6 reizes. Un pakāpeniski pāreet uz citeem vingrinājumeem.

3. Balss stobrs un balss paņēmeeni.

Ar elpas speedeenu gāmurā radīto skaņu jeb toni izveidojam par valodas skaņeem balss stobrā. Par balss stobru (*Ansatzrohr*, надставная труба) dēvē to runas aparāta atvērumu, kas ved no gāmura pa muti līdz lūpam un pa degunu līdz nāsim. Tā tad balss stobram ir divas izejas, jeb tas sadalas divos zaros — mutes un deguna stobrā. Balss stobrs, kas satur savā eekšeenē visus jau apskatītos runas rīkus, pēc savas izbūves ir daudz komplicētaks nekā jebkuŗš pūšams instruments, kam arī ir savs skaņu stobrs toņa veidošanai. Peemēram, ņemsim meŗragu un bazuni; tur ar dažādu stobra eerīkojumu palīdzību var skaņu stobru saŗaurinat vaj paplaŗinat, saŗinat vaj pagarinat, tādā kārtā skaņu izveidojot par gaiŗaku vaj tumŗaku, augstaku vaj zemaku toni. Tāpat arī cilveks savu balss stobru var saŗaurinat vaj paplaŗinat, saŗinat vaj pagarinat. Un mēs zinām, ka katra, pat vismazākā pārgrozība runas aparātā veido citādu skani. Ar kustināmo runas rīku palīdzību mēs varam sava balss stobra veenu zaru aizsprostot, otru atvērt, vaj atkal pilnīgi tā izeju noslēgt. Un katra ņāda kustība rada citādu balss skani. Peemēram, runajat steepti skani ā, tad paceļat mēli pee augŗejeem preekŗzobeem — un ta pate skaņa pārvērtisees par l; vaj atkal ā skani runajot noslēdzat ar lūpam balss stobra izeju — un ta pate skaņa jau pārvēŗsas par m. Tādā kārtā balss stobra telpas pēc patikas aizsprostojot, noslēdzot, saŗinot, paplaŗinot u. t. t. radām visus valodas skaņus. Balss stobru mēdz eedalit peecās telpās: 1) Lūp u telpas — starp lūpam un zobeem; 2) m u t e s telpas — mutes atvērumu, kas eerobeŗzots no mēles muguras, ceetām augŗslejām, vaigeem un noslēdzas ar mīkstām augŗslejām; 3) k a k l a telpas — mutes dzelmes tukŗumi, no mīkstām augŗslejām līdz gāmuram; 4) d e g u n a atv a r a telpas — virspus mīkstajām augŗslejām līdz eeejai deguna dobumos (*Choanen*), un 5) d e g u n a d o b u m u telpas — tos tukŗumus, kas steepjas pa visu deguna eekŗeņi, pārdaliti ar plānu deguna vidusseenas skrimŗļa kaulu. — ņim peecām telpām nav visām veenlīdzīga akustiska (atskaņu) nozīme. Kā zināms, ceeti preekŗmeti sacel labāku skanoņu (rezonanci) nekā mīksti. Tadēļ jacenŗsas toni vadīt uz skanoņu pavairotajām telpām, lai tas neapsiktu kaklā vaj mutes atvarā. No toņa pareiza virzeena un izveido-

juma [balss stobrā atkaras balss skaņu labums (kvalitate). Tā tad varam uzstādīt likumu: balss stobru pareizi darbināt, — katru valodas skani īstā veetā ar atteecigeem runas rīkeem bez leeka elpas patēriņa veidojot, — nozīmē: pareizi runāt, vaj pareizi dzeedāt.

*

Ja balss stobrā eevaditais tonis jeb skaņa pate par sevi nav laba, tad no tās ari nevar izveidot labus valodas skaņus. Tadēļ japeegreež leela vēriba balss paņēmeenam, ar ko radam toni jeb skaņu. Par balss paņēmeenu dēvē to veidu, kādā kārtā aizrīcinām balss mēlites. Tā ronās dažādi toņi — grūsti un svabadi, vaj elpas skaņas — dvašas un čuksta. Pēc teem ari izšķiram četrejadus balss paņēmeenus:

1) Grūstais jeb ceetais paņēmeens. To izdara tādejādi, ka gaisu jeb elpu dzenam ar spēju grūdeenu pret balss mēlitem; tās skaņai sākoties aizdaras, aizslēdzot balss spraugu un peepēši atvērdamās rada toni. Pee tam mutes dzelmes kanals ir vairak atvērts nekā parasts un pakakles muskuļi izdara ātru kustību. Pate balss skaņa ir it kā sa-speesta, skarba, lauzta.

2) Svabadais jeb leegais paņēmeens. To izdara vadot gaisu jeb elpu ar peeaugošu speedeenu pret balss mēlitem; tās tuvodamās veena otrai, tā ka paleek atvērta šaura balss sprauga, ar savu trīsoņu rada skaņu vilņus — toni. Spējās muskuļu kustības pee tam nav nojaušamas un ari rīkles kanals paleek neizplests.

3) Dvašas paņēmeens. To izdarot balss mēlites paleek pusvirus, tā ka elpa speezdamās ārā pa plašo spraugu rada vāju toni, jo mēlišu trīcešanas spēja ir stipri mazināta.

4) Čuksta paņēmeens. To izdarot balss mēlites ir pilnīgi vaļā un nespēj radīt nekādu toni; bet pa balss stobru izplūstošo dvašu mēs tomēr varam izveidot par valodas skaņeem, kuņeem gan nav skanoņas īpašību, bet kas tomēr saprotami. Paši skaņi ir sausi un apspeesti; leekas klusi, bet stiprāk izrunāti, deezgan labi sadzirdami.

Starp čuksta un dvašas paņēmeenu ir leela radneeciba, tāpat kā starp grūsto un svabado paņēmeenu savā starpā. Cilveks, runadams, izleeto visus četrus paņēmeenus mehaniski, un pāreja no veena paņēmeena otrā noteek tekošā runā neapjaušami ātri. Dažkārt mēs veenā un tai pašā vārda veidojumā izleetojam vairakus paņēmeenus, gan pārmaiņus, gan sekojoši. Vaj atkal runājam veselus teikumus un pat ilgaku laika sprīdi tikai veenā un tai pašā balss paņēmeenā.

Tā ka balss skaņu dzidrums, skaidrums, pilnīgums, skanīgums, un pa labai daļai ari izteiksmes bagātums, galvenām

kārtam ceļas no pareiza balss paņēmeena, tad teem balsi izkopjot japeegreež seviška vēriba. Tas tik pat labi atteecas uz runatajeem, kā dzeedatajeem, jo skaņu veidošanas likumi tā runajot, kā dzeedot ir veeni un tee paši. Kas nepazīst skaņu veidošanas likumus, tas var atbalstītees tikai uz paraduma; tāds cilvēks runās „uz labu laimi“, palaizdamees uz to, „kā izdosees“. Bet mākslineeks neko nedrīkst darīt uz labu laimi, — viņam jāprot apzinīgi darbināt savi izteiksmes līdzekļi; viņam jāzin, kā katrs skanis, ko viņš grib runāt, veidojams; viņš nedrīkst palaistees uz to, „kā izdosees“, bet viņam jābūt pārleecinātam, ka balss skanēs tā, kā viņš grib.

4. Balss izkopšana.

Balsi izkopjot krīt svarā sekoši faktori: a) pareiza elpošana un toņa radišana, b) pareiza skaņu veidošana un veikla runas rīku darbinašana. — Kas ir pareiza elpošana, par to jau runājam, apskatot elpošanas tehniku. Pamazam un zistematiski vingrinotees jāpadara elpas organi savai gribai paklausīgi. Eekams tas nav panākts, ikveenam nāksees grūti stātees pee mākslineeciskas radišanas kā runatajam vaj deklamatoram. Tā ka balss paņēmeens ir atkarīgs no gaisa jeb elpas speedeena pret balss mēlitem, t. i. no gaisa daudzuma jeb sabeezuma (*Dichtigkeit*) elpošanas organos, tad runatajam jāeemas netik veen gaisu leetpratīgi eeelpot un izelpot, bet arī aizturet. Vārdu sakot, ar gaisa krājumeem jāprot ekonomiski rikotees — ta izplūdumu sapratīgi vadīt, jo, kā zināms, izplūstošā elpa ir toni radītājs spēks un to nevajag vēltīgi izšķeest.

Tas atteecināms tik pat labi uz ikdeenišķu sarunu, kā uz mākslineecisku radišanu, izleetojot runu par izteiksmes līdzekli. Kas nekārtīgi elpo un neprot elpas krājumus leetderīgi izmantot, tas ātri nogurst un breesmīgi peepūlas. No tam ceļas arī kakla eekaisums, katars u. t. t., kam var būt bēdigas sekas. Var taisni apgalvot, ka leelais vairums balsu teek sabojatas ar nepareizu elpošanu un elpas izšķeešanu. It īpaši skolotāji, kas elpošanas teknikai nepeegreež vēribu, klasē daudz runādami drīz sabojā savu balsi un mocas ar kataru; turpreti akteepi, kam jārunā daudz vairak, bet kas leek svaru uz pareizu elpošanu, reti kad saslimst ar kataru.

Kas ir pareiza toņa radišana? Mēs zinām, ka tonis atkarīgs no balss paņēmeena. Kādu balss paņēmeenu ņemam, tāds arī būs balss tonis jeb balss skaņa. Ikdeenišķā dzīvē ikveens neapzinīgi atron isto paņēmeenu, jo izsakot savas pašas domas, balss organi katram klausā mehaniski runas veidošanai,

bet izleetojot runu, kā mākslineeciskas izteiksmes līdzekli, cita cilvēka domu izteiksmēi, jānācas balss organus kalpināt apziņīgi. Ja māksla ir māka, jeb mācešana, tad šie vārdi ir istā veetā — jānācas toni pareizi radīt. „Pareizā normu“ nevar noteikt, definēt, ta jaatrun ikveenam pašam zistematiski mācotees. Tas ir gluži tas pats, kas vijoles spēlēšanā lociņa vilceens: ja to peespeēž par daudz ceesi — stīga ķere, ja par daudz valīgi — stīga izdod trīcošu, saraustītu toni; tikai tad, ja rokas vilceens ir pareizs, stīga skan veenadi, pilnīgi. Tak lociņa vilceena „pareizā normu“ nevar noteikt, ta vingrinotees jāeemas pašam atrast. Tāpat tas ir ar cilvēka balsi: ja runatajs ņem par daudz, vaj par maz elpas un to pareizi nevada, vaj balss organus pareizi nenostāda, tad tonis būs nelāgs, neveens. Tremolešana, detonešana un citas balss kaites ir nepareizas elpas vadīšanas, vaj neprātīgas elpas izšķeešanas sekas. Katra dzirdama eelpošana un nekārtīga izelpošana izs a u s i n a un n o k a u s ē balss mēlites. Tās tad nespēj leegi, svabadi trīcet, bet rada aizsmakušus, speedzošus toņus. Ja, atgadas pat, ka veens veenīgs nepareizi veidots kleezveens uz ilgu laiku var laupit balss mēlitem viņu leego trīces spēju. Kā jau sacīts, nevar noteikt vaj preekšā rakstīt: pee šīs skaņas ņem tik un tik daudz elpas, pee tās skaņas atkal tik daudz, bet ikveenam pašam jānācas atrast, cik viņam katrā gadījumā elpas vajadzīgs, lai atteecīgais skanis, vaj skaņu kopas, vārds, teikums u. t. t. skanetu tā, kā viņš to vēlas. Jo, kā teikts, tonis var skanēt pareizi tikai ar noteiktu, pareizu elpas speedeenu, bet pareizā normu nevar noteikt, tāpat kā nevar noteikt lociņa speedeena stipruma mēru.

Ikveenam vajag uzstādīt sev par negrozamu likumu: nekad neeesākt runāt, ne mazako skaņu pat neveidot, eekams nav elpa eeņemta — plaušas ar gaisu peepilditas. Atri un nedzirdami eelpot un tik taupīgi, cik eespējams, runajot elpu izleetot skaņas radišanai. Tad — nerunāt pārak ilgi ar veenu elpas eeņemšanu, tā sakot „plaušas neizpumpet“, bet izleetot katru momentu, kur runas plūsmu nesalauž, lai gaisa krājumus plaušās ar elpas eeņemšanu papildinātu. — Plaušas galīgi izpumpējot, nokausejam balss mēlites; tās sāk drebet un nerada vairs labas skaņas. Gaiss, izpumpetās plaušās ar joni eeplūzdams, sacel nedaiļu šņākoņu vaj ķērķšanu. Tāpat jasargas runāt ar „pārelpu“ jeb „leeko elpu“, kuŗa ronas tad, ja balss mēlites nav labi noslēgtas, bet pusvirus. Pārelpa ir tīras skaņas jeb toņa leelakā maitataja. Kam šie nelabā paraša peemīt, tam vajag no tās atradinatees, izsargatees. Pastāvīgi vingrinotees vajag eemanitees izleetot taisni tik daudz elpas, cik zinamas skaņas veidošanai katrā gadījumā vajadzīgs, lai ta skanetu tā, kā runatajs vēlas. Tikai nemākulis elpo tad, kad vairs

nevar tālak runāt — kad vairs plaušās nav gaisa, mākslineeks turpreti savu elpu eedala un izleeto apzinīgi skaņu veidošanai runas procesā.

*

Otrs faktors ir runas rīku pareiza darbinašana skaņu veidošanai. Te jau veeglak noteikt pareizā normu, jo ikveens valodas skanis teek veidots balss stobrā zinamā veetā ar zinameem runas rīkeem. Tā tad jazin tikai, kā runas rīki pareizi nostādami, lai veidojamais skanis būtu labs, t. i. pareizs. Tiklīdz runas rīkus nedarbinam pareizi vaj nenostādam tā, kā atteecīgā skaņa veidojums to prasa, tad tas nebūs labs, derigs. Valodas skaņu veidošanai ir savi likumi; ja tos zinam, tad varam skaņu veidošanu apzinīgi regulet. Regulatora lomu uzņemas dzirde, kuņa tadēļ izkopjama, lai izšķirtu labus skaņus no nelāgeem. Atteecīgā veetā, runajot par fonetiku, apskatisim tuvāk atsevišķu skaņu veidošanas likumus, še tikai minesim vispārejus prasījumus.

Pirmais prasījums ir, lai veidotais skanis brīvi izplūstu no mutes, kas var notikt tikai tad, ja apakšžoklis skaņa artikulācijas momentā atveras. It īpaši tas sakams par balseņem (vokaļeem). Un tā ka ikkatrā balseenā (zilbē) ir veens vaj otrs balsenis, tad žoklim ari vajag nokrist atteecīgā platumā pee katra balseena izrunas. Ja tas paleek ceeti, vaj peeteekoši neatveras, tad skaņu artikulācija nav labi sadzirdama, vaj klausitaji to var pārprast. Tadēļ, pirmām kārtam, jacenšas žokli pee katra balseena izrunas atvērt. To katrs var panākt ar kārtīgu un apzinīgu vingrinašanos.

Otrs prasījums ir, lai katrs skanis balss stobrā būtu veidots istā veetā, jo mazakā novēršanās rada nelāgu skaņu. Jaeemas gāmūrā radito toni jeb balss strūklu tā vadit, ka ta dabū savu veidojumu par valodas skani taisni tanī veetā, kur tas skan vislabaki, t. i. pareizaki. Te no svara ir runas rīku pareiza nostādišana artikulācijas momentā. Peemēram: ja *ā* skani veidojot mēle nepaleek meerīgi mutes dzelmē guļam, bet atvelkas no preekšzobeem atpakaļ, tādejadi paplašinot kakla atvaru, tad skanis *ā*, pee tā paša toņa augstuma, būs it kā saspeests, nobjaks un liksees esam zemaks; tāpat pee *ī* skaņa, ja mēle nepacelsees teeši pret ceetajām augšslejam, bet pavilksees atpakaļ, tad skanis līdzinasees kreevu *и*; tas pats no teek, ja *l* veidojot mēli neturam pee preekšejeem augšzobeem, bet atvelkam no zobu saknem, tad latviskā *l* veetā dzirdam kreevisku *л*. Veidojot tos valodas skaņus, kas prasa veena runas rīka peekļaušanos pee otra, jabūt ļoti uzmanīgam; mēles peespeešana pārak stipri, vaj pārak ļegani, vaj ari neveetā, tūlīn rada citadu skani. Pareizā normu ari te nākas grūti

noteikt; te katram vingrinotees jacenšas atrast pareizo mēles stāvokli.

Trešais prasījums ir — veiklas lūpu kustības. Lūpas ņem teešu dalību netik veen pee daudzu skaņu veidošanas, bet no lūpu stāvokļa atkaras arī citu skaņu dzidrums, gaišums, plūsma u. t. t., kuŗu veidošanā lūpas teeši neņem dalību. Daudz cilvēki runajot lūpas visai maz kustina; ja arī ikdeeniškā dzīvē tā var saprastees, tak uz skatuves vaj katedra tā runajot valoda būs neskaidra un grūti sadzirdama un nesaprotama. Ja atseviškee valodas skaņi nav „reljeji“ veidoti, tad tee skaņu kopās neatšķiŗas, kadēļ, saplūzdami ar saveem tuvineekeem, var tikt pārprasti resp. samainiti ar citeem. Ir daudz tādu radneecīgu skaņu, kuŗus klausitajs ātri var samainit, ja viņa dzirde tos nespēj skaidri uztvert. Tādā kārtā var pārprast visu jēdzeenu, jō mūsu valodā ir daudz veenadi vaj līdzīgi rakstami vārdi, kas tomēr savadi izrunājami. (Peem. logs—loks, leels—léels, irt—írt, lauks—láuks, u. c.) Vispār skaidrai skaņu veidošanai japeegreež leela vēriba. Ta ar pastāvīgu vingrinašanos japadara par paradumu, lai par to vairs nevajadzētu domat runas procesā.

Tā tad kārtīga žokļa atvēršana, veiklas lūpu kustības un pareizais mēles stāvoklis ir galvenee prasījumi valodas skaņu veidošanai. Balss skaņas veidojot jaleek vērā: 1) lai vārigās balss mēlites tīktu veegli, ar pareizu balss paņēmeenu aiztrīcinatas, un 2) lai raditais tonis tīktu pareizi pa balss stobru vadīts uz skaņu pavairotajām telpam, bet nevis apsīktu kaklā.

*

Balss izkopšanas gala mērķis ir: panākt balss jaukskaņu, tīrskāņu, izturību un lokanību.

Balss jaukskaņa pa daļai ir dabas dāvana, kas atkarīga no runas aparata telpu izbūves; tomēr ikveenu veselīgu balsi, pakāpeniski un leetpratīgi vingrinot, eespējams izkopt un padarīt par skanīgu.

Par tīrskanīgu balsi dēvē tādu, ja izruna ir skaidra, saprotama un skaņai ir ārdenums. Ja balss organeem nav kādi trūkumi, kas prasa medicīnisku ārstēšanu, tad pastāvīgi vingrinotees skaņu izrunā, var novērst nelabas peeskaņas, nelāgus paradumus un panākt tīrskanīgu balsi. Tas, protams, prasa dažkārt neatlaidīgu peespeešanos un izturību, jō veenam tas izdodas ātrak un veeglak, otram ilgak un grūtak, taču eespējams ikkatram.

Balss izturība ir spēja ilgi runat, nenogurstot un nezaudejot balss daiļskanību. Ta panākama ar pareizu runas rīku darbīšanu un kārtīgu elpas eedališanu runajot.

Balss lokaniba ir balss attīstības augstākais pakāpeens. Par lokanu dēvē tādu balsi, kas ir modulācijas spējīga, kad toni var veegli kāpināt uz augšu un uz leju. Šai ziņā balsi var izkopt vingrinoties ar gradācijām jeb tonu kārtām. Tomēr balss lokaniba leelā mērā atkaras arī no izjūtas, kas peedod balsij īpašu tonkrāsu (intonāciju). Jo spilgtāka ir izjūta, jo bagātāka būs balss izteiksme. Šīs bagātības ir dabas dāvanas, kurās izskan balsī psihisku savīņojumu brīžos. Tās nevar eemācītes un peesavinatees tas, kam viņu nav; bet kam tās snauž dvēseles dziļumos, tas vingrinoties var tās atmodināt, izkopt. Bez tam ar izkoptu izrunas tehniku ikveens var izpalīdzēties ar ārejiem līdzekļiem tur, kur daba to nav apbalvojuse ar eekšejiem.

Šīs eedzīmtās dāvanas daudzus akteerūs padara eedomīgus, tā ka tee pilnīgi ignorē tehnisku vingrinašanos. Ta ir aplamība, jo nav gadijuma, ka kāds apdāvināts runatājs, vaj dzeedatajais būtu ar izkoptu tehniku pamazinājis savas mākslineeka spējas. Turpreti gan neizkopta tehnika daudzēem apdāvināteem uzleek leekas važas, kas tos kavē un saista. Jo kam daudz dots, no ta daudz var prasīt. Tadēļ, pirms stājas pee mākslineeciskas radišanas, — saka izrunas tehnikas skolotājs Julijs Stockhauzens, „jamācas veidot un pareizi izrunāt atsevišķi valodas skaņi (burti). Cik savadi un garlaicīgi tas arī neliktos, tas tomēr ir visīsakais ceļš panākt skaidru un daiļu izrunu.“

Galā jāsaaka, ka balss izkopšanā teoretiski aizrādījumi var noderet tikai kā ceļa rādītāji, bet panākumi eegūstami veenīgi ar praktiskeem vingrinājumeem. Protams, vislabāk leetprateja vadībā.

5. Dzirdes izkopšana.

Cilveks mācas runāt, vadīts no savas dzirdes. Pašam neapzinoties, kā tas noteek, mazs bērns sāk izrunāt valodas skaņus, ko viņam preekšā runā, vaj ko neviļus dzird. Par savu runas rīku darbinašānu viņš i nedomā, dzirde tos nostāda automatiski. Tā bērns peeradinas veidot taisni tādus skaņus, kādus dzird no saveem vecakeem, aukles vaj citeem tuvīnekeem. Visa šī pirmatnejā runāšana savā ziņā ir pilnīgi neapzinīga, noteek mehaniski. Un arī tālak attīstoties, kad bērns jau sāk izteikt savas domas — gribu un jūtas, pate skaņu izruna ir neapzinīga, mehaniska darbība, kas kļuvuse par paradumu. Vispār jāsaaka, cilvēki nepeegreež leelu vēribu tam, kā otrs cilvēks runā, bet eegaumē, ko viņš runā jeb izteic. „Kā runāšana“ ir dzirdes produkts, „ko runāšana“ domu produkts. —

Ja nu kāds cilvēks ar savu dzirdi ir peesavinājees sliktus valodas skaņus, ko dzirdējis savā apkārtņē, vaj aiz kādeem sava runas mehānisma trūkumeem, — un viņu dara uz to aizrādot uzmanīgu, tad viņam, lai tos izlabotu, katrreiz tos izrunājot pe tam japeedomā un apzinīgi javeido citads skanis. Te atkal viņam palīdz dzirde un atmiņa, kuņa aizrādījumus uzglabajuse kā dzirdes eegaumejumus. Tiklīdz šī „peedomāšana“ nenoteek, runas rīki neapzinīgi pa paradumam izveido agrako skaņu. Tadēļ „peedomāšanai“ jeb uzmanīgai, apzinīgai skaņu veidošanai tik ilgi jaturpinas, līdz kamēr jauno skaņu resp. pareizu skaņu veidošana ir palikuse aiz paraduma par mehānisku.

Pašam sevi dzirdet, pašam sevi kontrolet ir pamata prasība balss izkopšanā. Tas atteecas netik veen uz atsevišķu skaņu veidošanu, bet ari uz to augstako prasību eevērošanu, kuņas padara katru runas izteiksmi par daiļrunu. Tadēļ dzirdes izkopšanai japeegreež visnopeetnakā vēriba. Var droši apgalvot, ka daudz cilvēki taisni tadēļ runā slikti, ka paši sevi nedzird, ka negreež vēribu uz to, kā paši runā. Bet pats sevi kontrolet ikveens varēs tikai tad, ja zinās un pratīs izšķirt labas skaņas no nelāgām, nepareizu izrunu no pareizas. Tā tad javingrina sava auss pareizas skaņas apjaust un eegaumet, lai varetu tās izšķirt no nelāgām un nepareizām. Te leelu lomu spēlē dzirdes sajūta. Ta uzņemtos kaireenus pa zenzibileem nerveem novada smadzenēs „zenzoriskā dzirdes centrā“, kas tos padara mums saprotamus. Še motoriskee nervi dabū pavēles izdarit atteecigas runas rīku kustības. Sākumā tas noteek it kā meklejot, it kā mēģinot, līdz kamēr kustības eevaditas īstās sleedēs. Salīdzinajumam jau minejām lociņa vilkšanu pa vijoles stīgam, kas ari ir zināma meklešana un rokas vingrinašana, līdz kamēr atronam pareizo toni. Kā vijoles spēletajam „dzirdes sajūta“ vada un nostāda rokas kustības, tāpat runatajam — runas rīku kustības. Pastāvīgi uzmanot un eeklausotees izrunatās skaņās, ikveens vingrina savu „dzirdes sajūtu“ izšķirt labas skaņas no sliktām. Un tad pēc paša sajūtam orientedamees, pamazam eevada savas runas rīku kustības pareizākās sleedēs. Tā ka visas šīs kustību funkcijas stāv sakarā ar muskuļu savilkšanos, kas noteek gan apzinīgi, gan neapzinīgi, tad sapratisim, cik leela nozīme ir pastāvīgai kustību atkārtošanai jeb vingrinajumeem katrā mākslā — tikpat izrunā, kā vijoles spēlēšanā u. c., kas balstas uz tehnisku gatavību. Ja, pamatojotees uz ziniskeem pētījumeem, varam uzstādīt šādu atziņu: „Visu mūsu kustību nemitīgā gaita ir sekošā: Neapzinīgas sajūtas viņas izsauc un ar apzinīgām sajūtam vada jaunā virzeenā tik ilgi, līdz kamēr tās atkal izdara neapzinīgās sajūtas (refleksi).“

Runājot par skaņu veidošanu jau nācās peeminet, ka elpas

speedeena normu nosaka dzirde, atbalstotees uz pastāvīgu atkārtotošanos. Elpas speedeens, resp. šķirtnes darbība arī ir muskuļu savilkšanās sekas. Tā tad elpas regulējuma, atteicībā uz skaņu pareizo veidošanu, īstēni ir mūsu dzirdes sajūta, kuŗa neapzinīgi nosaka pareizā normu. Tikai tas nu prasa ļoti daudz laika un nenogurstoša darba, kamēr mēs savu dzirdes sajūtu tiktāl izkopjam, lai nekad nepatēretum vairak elpas, nekā zināmā gadījumā pateesi vajadzīgs. Tomēr ikveenam tas jāsprauž par savu mērķi, ja grib kļūt par labu runātāju.

Valodas skaņus, kas kāda cilvēka dzirdes sajūtai ir pilnīgi sveši, tas nespēj tūlī izrunat, kaut gan viņa runas rīki ir normali. Leekat, piemēram, runat ārzemneekam mūsu mīkstinatos skaņus *g, k, l*, kuŗus viņš nekad nav dzirdejis, un viņš *g ģ ģ b t* veetā teiks *djibt, ķ ē m s* veetā *tjems, l ā u d i s* veetā *ljaudis, vaj tamlīdzīgi*; tikai pēc ilgakas meklešanas un mēģinājuma viņa runas rīki, dzirdes sajūtas vadīti, izdarīs pareizo skaņu veidojumu. Sevišķi latviski īpatņajos divskaņus *ia* un *ua*, kā arī grūstos balseņus sveštauteeši tikai ar pūlem var peesavinātees, tadēļ ka tee viņu dzirdes sajūtai sveši. Gluži tāpat latveetis nevar tūlī pareizi izrunat svešu valodu īpatņeus skaņus, kas viņa dzirdes sajūtai nepazīstami. Tas panākams veenīgi ilgaku laiku savu dzirdi pee tām peeradinot, vingrinot. Neveens cilvēks nevar eemācitees kādu svešu valodu pareizi runat no grāmatam, šo valodu pašu nedzirdejis runajam; jo nedzīvais burts, kā skaņa zīme, nespēj apzīmet skaņa eekšējās īpatnības, bet gan tikai ārejo veidojumu. Līdz šim vēl nav izgudrotas tādas rakstu zīmes, burti, kas pilnīgi eetvertu skaņu īpatnības; pat vispilnīgākā fonetiskā rakstība to nespēj. Dzīva valoda ir kā puķe, kuŗai ir sava īpatneja smarša; kas nav šo smaršu odis, tam ne ar kādeem apraksteem nevar darit to apjaušamu. Tāpat, kas nav kādu valodu dzirdejis, tas nevar apjaust tās skaņu īpatnības — valodas „smaršu“. Turpreti izmiruse valoda ir kā kaltets stāds, kuŗa ārejās īpatnības gan var izpētīt, sīki jo sīki aprakstit, bet kam viņa smaršu ne ar kādeem līdzekļeem nevar atdot. Droši var apgalvot, ka neveens veco valodu pētneeks, zinātneeks nerunā tās gluži tā, kā runāja šis senās tautas — indeeši, heleeņi, romeeši u. c., jo valodneekem gan pazīstamas šo valodu ārejās formas, likumi, saturs, bet ne eekšējais skaņu daiļums (smarša), ko viņi nekad nav dzirdejuši un ar dzirdes sajūtu aptvēruši.

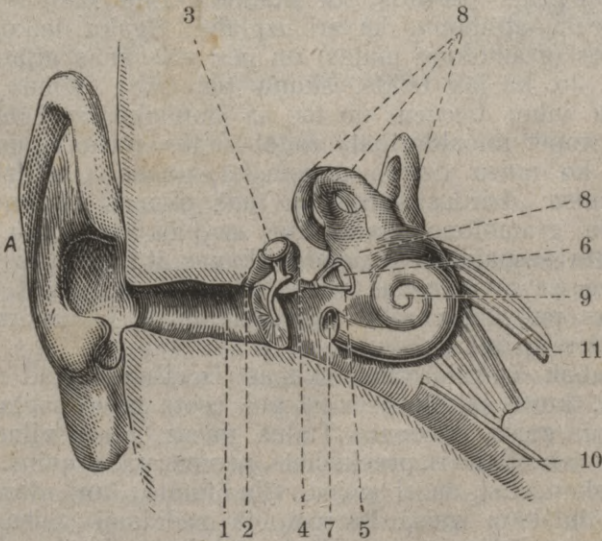
Valodas īpatnejaais skaņu daiļums ir tas dārgums, ko ikveenai tautai jācenšas uzglabat no paaudzes uz paaudzi. Aukstās rakstu zīmes nevar būt šis dārguma glabatajas, tik veenīgi mūsu dzirde, kuŗa eegaumē dzīvo

valodu. Tagad sapratisim, cik leela nozīme un svars peešķirami dzirdes izkopšanai, lai ta spētu pareizi uztvert mūsu valodas skaņu īpatnības un savadības un saglabat tās dzīvas.

6. Skaņas īpašības un plūsma.

Pirms apskatam mūsu valodas skaņus un to atsevišķās īpatnības pašas par sevi, jateic kāds vārds par to, kas ir skaņa kā tāda.

Visas sajūtas, ko uzņem mūsu dzirdes organs (auss), mēs nosaucam plašākā nozīmē par skaņam. Bet zinātniski izšķir skaņas un trokšņus; zem pirmajām saprot gaisa vilņojumus, ko sacel veenadi jeb kārtēji preekšmetu trīceeni, zem otrajiem — neveenadi jeb nekārtēji

№ 7. Dzirdes organs — auss.

A — auss skrimstala; 1.— dzirdes trūbiņa, 2.— bungu plēvīte, 3.— veseritis, 4.— lakta, 5.— kāpslis, 6.— ovalais logs, 7.— apaļais logs, 8.— labirints un ta loki, 9.— gleemezis, 10.— Eistakija trūbiņa, 11.— dzirdes nervi, kas novada sajūtu kaireenus smadzenēs uz dzirdes centru.

trīceeni, kā grabešana, čikstešana, ribešana u. t. t. Mums te būs runa tikai par skaņu, it īpaši par balss jeb valodas skaņam; tak ari daži valodas skaņi satur vairak trokšņa, nekā skaņu īpašības. — Cilveka auss no dabas tā eekārtota, ka veegli uzķer pat neecigakos gaisa vilņojumus un novada tos pa dzirdes organeem auss labirintā, kur šee gaisa vilņojumi

dara speedeenu uz „dzirdes sajūtas“ nerveem, kas savukārt novada dabutos kaireenus galvas smadzenēs. Kadēļ mūsu apziņa šos vilņojumu kaireenus uzņem jeb „dzird“ kā skaņu, tas nav vēl galīgi izpētīts. Īsteni sakot, dabā skaņu nav, ir tikai gaisa vilņu trīceeni; sajēga par „skaņu“ rodas veenīgi mūsu apziņā. Tas lai mūs tomēr nekavē šos apziņā uztvertos gaisa vilņu trīceenus apskatīt kā skaņas pēc viņu īpašībam.

Lai „skaņas“ spētum sajust, tad ir nepeceesāmi, ka starp mūsu ausi un vibrejošo jeb virmojošo preekšmetu atrastos kāda lokana (elastīga) veela, kāda, peemēram, ir gaisss. Telpā, kur nemaz nav gaisa, skaņas nedzirdam, tadēļ ka nav „vadu“, kas trīceenus novadītu uz dzirdes organu jūtekleem. Bet skaņas spēj vadīt netik veen gaisss, to var arī citi ķermeņi, kā koks, dzelzs, ūdens u. t. t. Jaunako laiku izgudrojumi: telefons un fonografs peerāda, ka skaņas varam vadīt resp. pārnest uz leelu attālumu, kā arī uzglabat ilgaku laiku ceetos preekšmetos (gramofonu platēs) un pēc vēlešanās atjaunot jeb atdarinat. Jo, kā jau teikts, skaņu pateesībā nemaz nav, ir tikai gaisa vilņu trīceeni un tos ar jaunlaiku aparateem var uzrakstīt, kopēt un atdarinat, radot tādus pašus gaisa vilņu trīceenus, ko mūsu dzirde uzņem kā skaņas. Salīdzinājumā runājot, mūsu „dzirdes apziņa“ ir tāds skaņas uzņēmējs aparats — tāda gramofona plate, kur uzglabājam skaņu jeb trīceenu sajūtu eespaidus. Uzņemtās skaņas, it īpaši balss skaņas, mēs varam ar savu runas rīku palīdzību atdarinat, izdarot gluži tādus pat gaisa vilņu satricinājumus, kādus uzņēmuse mūsu dzirdes apziņa.

Lai labak izskaidrotum skaņas izcelšanās, tad ņemsim kamertonu, kuŗa žākliti peesitot pee ceeta preekšmeta izceļas skaņu vilņi, gaisa trīceeni. Tādus pašus gaisa vilņus sacel cits trīcošs jeb skanošs preekšmets, peemēram, zvaniņš. Kustināts, tas skan, t. i. sacel gaisa vilņojumus, kuŗi dara speedeenu uz tālakām gaisa kārtam, tā radidami gaisa sabeezejumu un saplāninājumu. (Skat. zīmējumu № 8.) Ja gaisu pašu par sevi nebūtu eespējams sabeezet, tad aprakstītās kustības nevaretu notikt. Tapēc arī skanīgs ķermenis, ceesh eesprausts tādos preekšmetos, kuŗi tā kustešanos traucē, vaj pavisam nomāc, nespēj radīt skaņas, vaj sacel tikai vāju troksni. Tapat arī skanīgs ķermenis, peem. vijoles stīga, ja tā pārāk ļegana, nespēj sacelt skaņas, tadēļ ka stīgas atvēzeenam nav springanuma jeb elastības, kas izdarītu speedeenu uz gaisa kārtam. Katrs atvēzeens sacel pilnu gaisa vilni, tak veens gaisa vilnis vēl nerada skaņu. Katra skaņa satura vairakus gaisa vilņu trīceenus zinamā laikā (kā norma peenemta 1 zekunde). No trīceenu skaita zinamā laikā atkaras skaņas

augstums; jo vairak trīceeni — skaņa ir augstaka, jo mazak — skaņa zemaka. Ja trīceenu skaits ir mazak par 16 vaj vairak par 30,000 veenā zekundē, tad cilveka auss vairs nesa dzird skaņu, kaut gan gaisa virtojumi faktiski noteek. Tā tad mūsu dzirdei ir savas robežas.

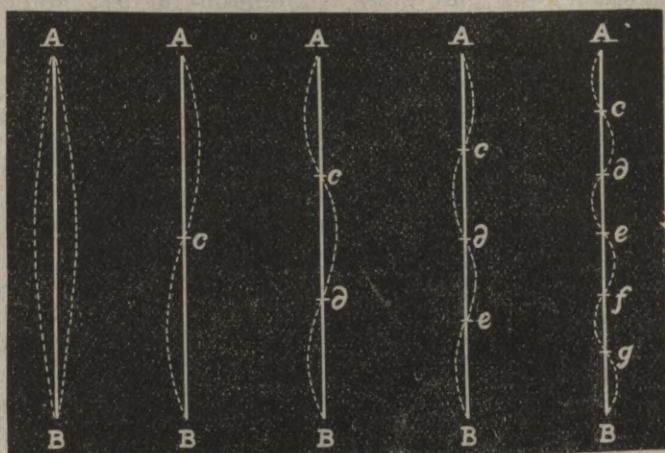
Nē 8. Skaņas vilņu izplatišanās.

Stīgas trīceenu skaits atkarīgs no šādeem trim apstākļeem:

- a) no stīgas īsuma vaj garuma,
- b) no stīgas stingruma vaj ļeganuma,
- c) no stīgas teevuma vaj resnuma.

Veenada garuma vaj veenada resnuma stīgas var uzskanot dažādā augstumā, savelkot tās stingrak vaj ļeganak. Vaj atkal dažada garuma un dažada resnuma stīgas var uzskanot veenadā augstumā, tās pēc vajadzības stingrak vaj ļeganak savelkot. Tikai skaņas īpašības katrreiz būs savadas: teevaka stīga rada gaišaku toni, resnaka — tumšaku jeb dobjaku. Trīceenu stiprums turpreti toni nepadara augstaku, bet gan stipraku, skalaku. Skaņas stiprums vaj klusums atkaras no stīgas atvēzešanās leeluma; turpreti skanīgums — no skanošā preekšmeta veida, vaj izbūves īpašībam. No skaņu radošā instrumenta izbūves jeb konstrukcijas atkaras skaņas īpatnība (tembrs). Helmholses izpētījis, ka tembrs ceļas no trīcošā preekšmeta trīceenu formas jeb veida. Jo katrs trīcošs preekšmets (ķermenis) izdod veenu pamata toni un veselu rindu virstoņu, kas, saplūstot ar pamata toni, peedod tam tādu vaj citadu nokrāsu jeb īpatnību. Parasti virstoņus nedzirdam par sevi, jo tos uzņem sevī pamattonis. Virstoņi dažādeem instrumenteem yar būt veenadā augstumā, bet intensitates ziņā ir dažadi. Ši starpība virstoņu ziņā ir ta, kas rada dažadus tembrus. Pateicotees interesanteem pētījumeem, izdevees atrast, ka tanī brīdī, kad trīc visa skanošā stīga, trīc ari dažas viņas daļas pašas par sevi, kas rada atteecīgus virsto-

ņus. Peemēram, ja visa stīga sacel 440 trīceenus (*a* jeb *la*), tad pusstīga otrtik: 880, un ceturtdaļa: 1760 u. t. t. Ir zinams, ka pamatskaņu trīceenu skaits visiem instrumentiem ir

№ 9. Stīgas trīceeni.

A, B resnakā švika — stīga, punktis — stīgas trīceenu atvērzeni. Gabaliņi Ac, cB, Ac, cd, dB u. t. t. trīs paši par sevi.

veenads, bet virstoņu peeplūdums var būt dažads. Tā tad, ja pee pamata toņa peeplūdis leelakas, vaj mazakas daļas trīceeni, katreiz toņa tembrs būs citads.

Visu augšā teikto pa labai daļai varam atteecinat arī uz cilvēka balsi. Nu mēs sapratīsim, ka cilvēka balss pamataugstumu noteic viņa balss melišu garums, kuŗas stingrak vaj vājāk „uzvelkot“ gan varam radīt dažāda augstuma toņus, bet kam tomēr ir savas robežas. Cilvēka balss apmērs ir ap divi oktaves plašs; runatajam peeteek ar pusotru oktavi, jo šai apmērā ir tik daudz krāsu un niānsu, ka tās leetpratīgi izmantojot var panākt viskuplako balss lokanību jeb vijīgumu. Japeemin, ka runājot var uztvert daudz mazakus intervālus un toņu niānses, nekā dzeedot. Skaitot no visaugstākā līdz viszemākam tonim, ko atsevišķi izcilus dzeedataji varejuši dzeedat, cilvēka balss apmērs ir peecas oktaves plašs. Ja kamertons noskaņots uz 440 trīceeneem (vācu), tad parastā toņu kārtā — gamā zemais *do* satur 264 trīceenus, augstais *do* — otrtik: 528. Tikai nedaudz toņi cilvēku balss reģistrī ir dažādām balsim kopeji, no c_1-f_1 (*do re mi fa*); tee ir bass augstakee un zoprana zemakee. Tak kaut arī balsis būtu veenada augstuma, katra cilvēka balsij peemīt sava ipatneja nokrāsa (tembrs). Balss tembrs atkaras no cilvēka balss stobra izbūves, jo plašākās

mutes vaj deguna telpās veidojas citādi virstoņi nekā šaurākās; svarā krīt arī balss stobra gaņums, gāmura džerkles leelums, mēlišu beezums jeb resnums un citi konstrukcijas apstākļi. Ka katram cilvēkam ir sava īpatneja seja, tā arī katram cilvēkam ir īpatnejs balss tembrs. Un mūsu dzirdē ir tik vērīga šo balss tembru uztvert un eegaumēt, ka cilvēkus beeži atceramees labak pēc viņu balss, nekā no sejas, ko eegaumē redze. Balss tembrs ir eedzimta īpašība, ko balsi izkopjot nevar grozit jeb pārvērst. Bet toņu balsīgās nokrāsas mainas runājot veenā vaj otrā reģistrī. Izmantojot balss stobra dažādās telpas un elpošanas organus, cilvēks var runāt trijos reģistros. Visvairak leeto mutes jeb vidus reģistrī — vadot balss strūklū mutes telpās, kur ta dabū savu veidojumu. Daiļrunašanā beeži teek izmantots krūšu reģistris, ko panāk tādā kārtā, ka leekam trīcet arī tam gaisam, kas atronas zem balss mēlitem — balss riklē un plaušās. Tas peedod balsij īpatneju skaņu, un balss leekas nākam it kā no krūtim, tonis ir pilnigaks, suligaks. Trešais ir galvas reģistris jeb falzets, kad seviški izmanto deguna un peeres dobumus, pastiprinot skaņu un runājot augstā balsī. Galvas reģistrī zemak runājot skaņa top skanīgaka, apaļaka, bet augstā falzetā runājot balss izklausas neīsta, saspeesta. Falzeta reģistris leetojams tikai retos gadījumos. — Turpreti visas dažādās intonāciju nokrāsas atkaras no izjūtas jeb dvēseles stāvokļeem. Patikas emocijās balss skan citādi nekā nepatikas emocijās. Ja cilvēks sajūt preeku, laimi, sirsniu un tamlīdzīgas patikas jūtas, tad balss katreiz peenem īpatneju nokrāsu; tāpat arī sajūtot dusmas, ignumu, naidu u. t. l. jūtas, balss atkal dabū savadu nokrāsu. Tikpat intonāciju, kā tembra krāsas nevar ne uzrakstīt, ne aprakstīt, tās izšķir veenīgi mūsu dzirdes sajūta un dara apziņai saprotamas.

*

Skaņu plūšanas spējas, kā pētījumi peerādijuši, atkaras no dažadeem apstākļeem. Gaiiss ne ik reizes veenadi vada skaņas; leela loma še temperaturai un it īpaši gaisa kārtu dažadai temperaturai. Augstaka temperatura ir labaka skaņu vaditaja, nekā zema, pee kam gaisa speedeens nekrīt svarā. Skaņu viļņu ātrums 16° siltā gaisā ir 340 metri zekundē, bet ja termometrs rāda 0° , tad tikai 330 metru. Skaņas pašas par sevi plūst jeb izplatās ar veenadu ātrumu, neraugotees uz to, vaj tās augstas, vaj zemas, jo citādi nebūtu panākama harmonija. Skaņu augstums tomēr var mazinātees, ja attālums starp virmojošo ķermeni un mūsu ausi stipri paleelinas. Skaņu plūšanas ātrumu var mērit, bet skaņas skanīgumu (intenzitāti) nevar, jo nav vēl izgudrots skanīgumu mēramais instruments.

Skaņas skanīguma noteikšanā jāpaļaujas veenīgi uz dzirdi. Mūsu auss šai ziņā ir deezgan labi attīstīta un var mums labi noderet par ceļa rādītāju balsi izkopjot. Jau senlaikus cilvēki ir novērojuši, ka dažādā kārtā iespējams skaņu plūšanas spējas un skanīgumu pastiprināt. Seno grieķu teātros akteeri leetoja maskas ar skaņu stobreem (tamlīdzīgus runas stobrus leeto vēl tagad uz kuģeem, kad grib no attāluma sarunāties). Skaņa, protams, top skaļāka, ja gaisa vilņi vispirms atbalsojas sevišķās skanoņu telpās, kādas ir minētie runas stobri. Ceeti preekšmeti, ko skaņa savā plūsmas gaitā sastop, rada atvilņus jeb atskaņas (tos nevajaga samainīt ar atbalsi), kas, saveenodamās ar galveno skaņu, padara to skanīgāku. Ik veenas skaņas atskaņa, atšaudamās no seenam, vaj citeem ceeteem ķermeņiem atpakaļ tik ātri, ka saplūst ar ik teešas skaņas sadzirdējumu kopā, dara uz mūsu dzirdes organeem intensīvāku eespaidu. Ja gaŗā, tukšā koridorā, vaj citā plašā telpā, atskaņa nokavejas, tad teešas skaņas sadzirdējumam peemetinas p e e s k a ņ a (Nachhall, гуль). Tadēļ leelās zālēs, teātros, baznicās jarunā lēnak, ja runatajs grib palikt saprotams. Ari caurvējš var traucet skaņu plūšanu. Vējš gan nes skaņu vilņus, tā ka pa vējam skaņas sadzirdamas 2—3 reiz tālak, nekā pret vēju; tomēr meerīgā gaisā skaņa nes tālak, nekā pa vējam. Tāpat mīksti preekšmeti var skaņas plūšanu kavēt vaj apseezinat; ari mitrums un drēgnums mazina skaņas plūšanas spējas, jo skaņu vilņi, atsizdamees pret teem, gurst, peeplok, apseek, neradidami atskaņas.

Interesanti atzīmet, ka ari mūsu senči, neka nezinadami par akustikas likumeem, tomēr novērojuši skaņas plūšanas eemeslus un skanīguma pastiprinašanas cēloņus, un savas atziņas atstājuši vēlākām paaudzem mūsu tautas dzeesmās.*) Peem.:

„Ko dzeedašu, neskaneja —
Nava lapu kociņeemi.“

Fonetika.

1. Valodas skaņu daba jeb raksturs.

Ikveena valoda sastādas no dažadeem balss skaņeem, kuŗus cilvēks runājot veido un īpatneji sakārto. Skaņu veidošanai ir savas robežas un pat ļoti šauras robežas. Ir valodas, kuŗām nav vairak par 20—30 skaņu; jo reti kādai valodai ir vairak rakstu zīmju (burtu) savu valodas skaņu apzīmešanai.

*) Eeteicams eepazītees ar Dr. Kasparsona rakstu „Skaļš gaiss“, kas eespeests mēnešraksta „Izglītība“ 1. burtn. 1909. g.

Turpreti skaņu sakārtojums jeb sarindojums nav eeroberžots, tas var būt neizsmejami dažāds un īpatnejs. Tādēļ pasaulē ir tik milzum daudz valodu un tik leela vārdu dažādība. Pastāv uzskats, ka sirmā senatnē pirmatnejee cilvēki runājuši veenadu valodu, un tikai vēlāk, pa zemes virsu izklīzdami un ciltis, vēlāk tautās apveenodamees, aiz dažādeem eemesleem sākuši runat vairakās valodās. Ka šis uzskats nav bez pamata, leecina tas, ka tagad vēl daudzām tautam ir kopejas vārdu saknes. Pēc tām ari zinatneeki noteic šo tautu valodu radneecibu. Ar šo seno vārdu sakaribu izpētīšanu nodarbojas valodneeki un ta peekrīt sevišķai zinatnei — etimoloģijai. Mums turpreti izrunas tehnikā vairak no svara apskatīt valodu fonetisko sakaribu — skaņu radneecibu.

Ar to nodarbojas fonetika*) jeb skaņumācība, kuŗa apskata skaņu veidošanas likumus un skaņu savstarpejās atteecibas, viņu izcelšanos, nozīmi u. t. t. Apskatot no fonetikas veedokļa cilvēku valodu japeeņem, ka, eekams pirmatnejee cilvēki prata sakārtot atsevišķas skaņas par jēdzeenu zīmem — vārdeem, tee jau spēja saprastees ar atsevišķām izsaukumu skaņam (interjekcijam), kuŗās izteicās viņu jūtas, dažkārt ari domas. Protams, šī saprašānās vareja būt ļoti primitīva, bet pirmatnes cilvēkam, kuŗa eekšējā dzīve vēl bija ļoti nabadzīga, šaura, ar to peetika. Bez šaubam, cilvēku pirmatnejā saprašānās bija jūtu valoda ar sajutumumu skaņam. Ar tām cilvēks vareja izteikt, ka viņam sāp, slāpst, bail, ka viņš dusmīgs, nikns, nežēlīgs, vaj atkal preecīgs, līgsms, mīļš, ka gatavs uz cīņu, varonīgs, drošs, vaj atkal padevīgs, pazemīgs, lēns u. t. t.

Zinatneeks Vilhelms V u n d t s**) cenšas pēerādīt, ka katras pirmatnejā cilvēka sajūtas un jūtas izteikušās īpašās skaņās, kas kā raksturīgas pazīmes uzglabājušās vēlāk radītos vārdos līdz mūsu deenam. Peemēram: *ā! ha! á!* — izsaka brīnus, pārsteigumu, sāpes; *ē! he! ech!* — pavēles, sašutumumu, reebumu; *ī! hihi!* — līgsmi, smeeklus, preeku; *ō! ho! o, o!* — drosmi, varonību, modribu; *ū! hu! uch!* — aukstumu, dusmas, šausmas; *ei, ei! ai, ai!* — patiku, glaimus, smaidus; *ái! vai!* — vaidus, spilgtas sāpes, vaimanas; *au! áu!* — aukstuma sajūtas, raudas, kleedzeenus, sāpes.

Šee nedaudzee peemēri nav izsmeļoši, bet gan raksturojoši. Cik šīs pirmatnejās sajutumumu skaņas uzglabājušās mūsu, latveešu, valodas vārdos, to mūsu valodneeki pamatīgi vēl nav izpētījuši.***) Tomēr savas pēdas ir. Nemaz neuzskatot latvju

*) Nosaukums atvasinats no greeķu vārda „phone“ = skaņa, balss.

**) Völkerpsychologie, I. Band, I. Teil, Die Sprache.

***) Dr. A. Bīlensteins šo jautajumu aizskar un peemin, ka no šī veedokļa latveešu valodas vārdu izcelšānās būtu sīkak izpētama (Lett. Sprache, I. T., 249. lapp.).

valodu par veenu no vecakām cilveku valodam, var tomēr peerādīt, ka daudz vārdu darināti teeši no sajutumu skaņam, vaj arī zem vaibstu mimikas, kā sajūtu izteiksmes, eespaيدا. Peemēram, vārdus „līgsmis“, „priaks“ u. c., kur pamata skanis ir *i* vaj *ia*, mums pat grūti izrunat ar nopeetnu seju; turpreti vārdi „raudat“, „gaudot“ u. c., kur ir *u* vaj *au* skaņi, pavedina vaibstus uz nopeetnu izteiksmi. Dažu vārdu izruna dzīvi atgādina tās runas rīku kustības, kādas cilvēks izdara šajos vārdos eetverto jēdzeenu apzīmešanai, peem. „pūst“ — lūpas negribot pастeepjas uz preekšu, it kā mēs pūstu: *ū*, *uh*; tāpat „svilpt“, „klepot“, „splaut“ u. c. eetvēr sevī taisni tos skaņus, kas dzirdami šīs darbības izdarot.

Kā trešais faktors, kas darijis leelu eespaidu uz valodas attīstību, minamas dabas skaņas un dzīvneeku balsis. (Onomatopoetiskā jeb atdarinašanas teorija.) Dzirdes uztvertās skaņas pirmatnejais cilvēks, domājams, raudzija ar saveem runas organeem atdarināt un eetvēra tās vēlāk radītos vārdos kā jēdzeenu raksturojošas. Laikam sākumā šo skaņu atkārtojumi veen, peem. bur-bur, brik-brik, ņau-ņau u. c. bija peeteekoši, lai cilvēki saprastos. Vēl tagad atronamas dažas dabas tautas, kuŗu valoda pa leelakai daļai sastāv no skaņu atkārtojumeem. Tāpat arī mazs bērns mīl izteiktees ar skaņu atkārtojumeem. Šādu pēc dabas skaņam un dzīvneeku balsim darinātu vārdu mūsu valodā ir ļoti daudz, kas gaiši leecina par viņu pirmatnejo izcelšanos pašu tautas klēpī. Lai peeminam tikai nedaudzus raksturīgākos: burbuļot, aurot, brakšķet, šņākt, rībet, klabet, dūkt, pliušķet, čabet, maurot, smilkstet, klukstet, kladzīnat, kurkstet, kaukt, spīndz, sanet u. d. c.

Valodam tālak attīstotees, tautas veena no otras aizguva vārdus abstraktu jēdzeenu, vaj konkrētu preekšmetu apzīmešanai, kā arī pašas darināja jaunus nosaukumus, ne vairs vadīdamās no raksturojošām balss skaņam, bet no citeem principēem. Jaunlaiku vārdos skaņu nozīme preekšmetu apzīmešanai visai neecīga, ta nēmodina ne mazako uzskatāmību. Peem. „grāmata“, „zābaks“, „eela“ u. c.: te valodas skaņi par sevi neko nesneedz; bet šos vārdus (skaņu kopas) mēs esam eemācījušees jeb peesavinājušees kā zinamu jēdzeenu jūtekliski uzteŗamas zīmes. Sakat šos vārdus sveštauteetim, kam viņu nozīme nav zinama, un viņš pee tam neko nejutīs; turpreti vārdus: *v a i det*, *ņ a u det*, *a u ksts* — sapratīs drīzak, jo šajos vārdos eetvertas sajutumu, vaj dabas skaņas, kas teeši reagē uz jūtekleem. Interesanti atzīmet, ka mūsu valodas platais *e* (*æ*) sastopams daudzos vārdos, kas izsaka nelaimi, vispār skumju emocijas, peem. bēdas, sēras, žēlas, sirdsēsti u. c.; jo šī skaņa jau pate par sevi atstāj uz psichi nospedošu eespaidu.

Nešaubami peņemams, ka uz skaņu veidošanu, kas eetvertas vārdu saknēs kā dažādu sajūtu zimbolos, darijuši savu eespaidu arī citi jūteklī, kā redze, tauste, garša un osla, netiek veen dzirdē. Visas sajūtas, ko uzņemam ar saveem peecem prāteem, sacel cilvēka organismā zinamas jūtas, kas eedalamas divās galvenās nošķirās — patikas un nepatikas jūtās. Katras no šo nošķiru jūtam parādas īpatnejas vaikstu, it īpaši vaibstu kustībās. Tās ir patikas vaj nepatikas jūtu eerosinatas muskuļu funkcijas. Peemēram, tumša un melna krāsa, asi, ceeti preekšmeti, skāba, rūgta garša, smirdīga, nelāga smaka sacel parasti nepatikas jūtas; turpreti gaišma, gaiša krāsa, gludi, mīksti preekšmeti, salda, maiga garša, saldena, tīkama smarša — atkal patikas jūtas. Šo sajūtu patikas vaj nepatikas psihiskos eespaidos ir zinama analogija, ko pārnesam arī uz dzirdes sajūtam, peem. runajam par tumšeem skaņeem (*a, o, au, ua*), vaj gaišeem skaņeem (*i, ia, ai, ei*), kaut gan skaņas kā tādas redzet nevaram; tāpat izšķiram asus (*k, t, p, s*) un mīkstus skaņus (*g, d, b, z, l, m, n*), kaut gan tos sataustīt nevaram. Tagad sapratīsim, kadēļ nepatikas sajūtās, vaj nu tās sacel veens vaj otrs jūteklis, cilvēku valoda ir tumša vaj asa, bet patikas sajūtās — gaiša vaj maiga. Šee patikas un nepatikas skaņu elementi, kā dvēseles sajūtumu izsauceeni (interjekcijas), atstājuši neizdzēšamas pēdas visu tautu un tamlīdz arī mūsu, latveešu, valodā.

Nebija mūsu nolūks, apskatīt visas teorijas par valodas izcelšanos un peevest zinātniskus peerādījumus; aiztikam šo jautajumu tikai tiktāl, cik bija nepececešams, lai aizrādītu uz skaņu fonetisko zimboliku, kas eetverta valodas atveiškos vārdos. Tam daiļrunas mākslā ir svarīga nozīme. Katrs daiļrunatajss savā ziņā ir gleznotajss, kas glezno dzirdēi, ne redzēi, saceldams ar skaņu nokrāsam klausitaju psihē eerosmi uz patikas vaj nepatikas jūtu pārdzīvojumeem, neraugotees uz runas saturu. Reizem vārdus nesadzirdot, vaj pat valodu nesaprotot valodas skaņi paši par sevi, ar savu fonetisko zimboliku veen, var eerosinat uz atteecigeem psihiskeem pārdzīvojumeem, līdzīgi muzikas skaņam. To dara skaņu raksturs, augstums un temps.

Katrai valodai ir savs īpatnejs raksturs, kas audees pagadu simteņeem gan neapzinīgi, gan apzinīgi zem dažadeem eespaideem un apstākļeem. Valodas raksturu noteic skaņu īpatnibas. Skaņi paši par sevi daudz tautam ir kopeji, bet skaņu īpatnibas katrai valodai savadas. Šīs savadibas ceļas no fizioloģiski-artikulatīvās balss skaņas radišanas un toņa akustiskā izveidojuma valodas skaņos. Valodas īpatnibas dibinas uz parašu, kas tradicioneli pāreet no paaudzes uz

paaudzi. Viņu eevēšanasos dažkārt nevar zinātniski izskaidrot un motivēt caur skaņu kompleksiem u. t. t. Peemēram: nevar motivēt, kadēļ „sīpolu loks“ (*luaks*) jarunā slaidi, bet „zirgu loks“ (*lúaks*) lausti, jo skaņu kņavas (burti) ir abos vārdos veenas un tās pašas; īpatnejā izruna dibinas veenigi uz parašu, kas valodas apziņā palikuse par likumu. Japeņem, ka īpatnejā izruna eevēsusēs tapēc, lai novērstu pārpratumus veenadu skaņu kņavu vārdos. Tomēr ar to viss šis skaņu īpatnību jautājums nav izskaidrojams, jo skaņu īpatnības sastopamas arī tādos vārdos, kas nevar sacelt pārpratumu, peem. „laiva“ un „māize“; kadēļ pirmā vārda divskanis „ai“ jarunā slaidi, otrā lausti — no fonētikas veedokļa nav izskaidrojams, jo sekojošee troksneņi *v* un *z* abos gadījumos ir mīksti skaņi (likvidi), kas nepavedina uz īpatneju artikulaciju. Ari ar vārdu akcentu (*Ictus*) to nevar izskaidrot, jo mūsu valodā ir vārdi, kur balseenu uzsvars var mainitees, bet skaņu īpatnejā izruna nemainas, peem. „tadēļ“ (*tādēļ*). Te balseena uzsvaru, šo vārdu izrunājot, varam likt uz pirmās vaj otrās zilbes, tomēr balseņu (vokaļu) īpatnejā izruna nemainas — a patura savu grūsto un e svabado izrunu (*ā ē*).

Skaņu īpatnības ir kā smarša, kas uztur ikveenas valodas skaņu daiļumu. Tadēļ katrai valodai jacenšas šis īpatnības glabat un peepaturet, lai uztūretu valodu dzīvu. Ja šī smarša zem svešu valodu eespaيدا teek nomākta, tad valoda, peeņem-dama šis eespaidojošās valodas īpašības, zaudē savas skaņu īpatnības un dabū citu raksturu. Tādā ceļā simteem valodu ir pārveidojušās un pat galīgi iznikušas. Ikveenai tautai nu, kam mīla savas valodas pastāvēšana, jaizsargā ta no svešu valodu eespaideem un jaizkopj savas valodas pareizrūna. To nevar ar parastām rakstu zīmēm (burteem), kuņas neetver skaņu īpatnības, bet noder tikai kā skaņu artikulācijas veida zīmes. Valodneeki izgudrojuši starptautiskas fonētiskas rakstības burtus, tak ari tee pilnīgi neapzīmē latveešu valodas īpatnības, tadēļ tās būs jadara apjaušamas, sīkaki aprakstot un katrai īpatnībai peeņemot sevišku zīmi — burtu.

Līdzšinejā mūsu rakstība apzīmē tikai skaņu garumus, ne īpatnības. Ne vecās ortografijas *h*, ne jaunās — guļošā švīka nesneedz peeteekošu norādījumu par skaņu īpatnejo izrunu. Lasot ikveens, skaņas izrunadams, vadas no peesavinātās parašas. Tā ka mūsu tautas valodā pastāv vairak dialektu, tad veenu un to pašu tekstu katrs lasot izrunā pēc savas izloknes. Bet ikveenai kulturas tautai jacenšas nodibinat veenu kopeju rakstu valodas izrunu, apveenojot visas izloknes. Ja ari mēs to gribam panākt savā valodā, tad mums jaeaved izrunas veenadība skolās, baznicās, teesās, teatros un ari sabeedriskā dzīvē; citeem vārdeem sakot: skolotajeem, māci-

tajeem, juristeem, akteeņem un ikveenam izglītotam cilvēkam — viseem ļaunā veenadā rakstu valodā. Līdz šim tas vēl nav panākts, kaut gan mums jau ir sava deezgan nodibinata rakstu valoda. Inteliģence vēl runā katrs „savā valodā”, pat labakee valodu prateji — skolotāji, akteeņi u. c. Vaj tas noteek tadēļ, ka izrunas veenadiba — pareizrūna mūsu inteliģencei vēl nav kļuvuse par idealu, vaj aiz veenkāršas nolaidibas, nevēribas, vaj citeem eemesleem, to neņemsimees še izmeklet. Pats fakts par sevi ir brēcošs un pamudina šai leetā darit visu, lai metodiski nodibinatu rakstu valodas pareizrūnu.

2. Balseņu klasifikacija.

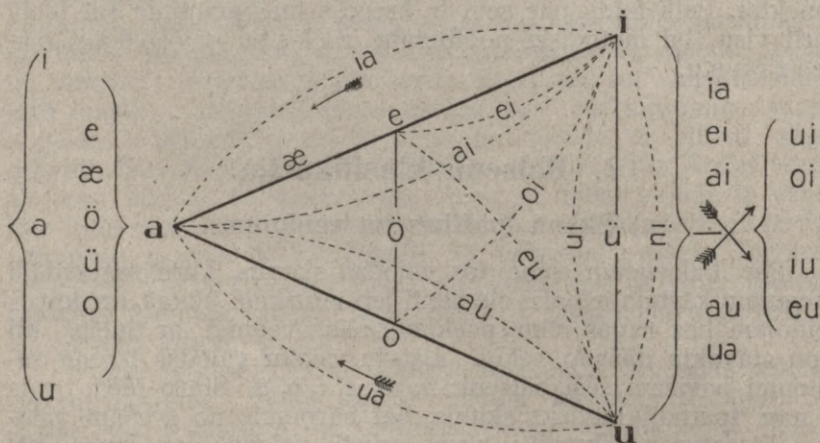
a) Skaņu īpašības un veidojums.

Par balseņem sauc tos valodas skaņus, kuŗu sastāvdaļa galvenām kārtam ir balss elementi jeb muzikala skaņa, un kuŗus veidojam bez runas rīku peekļaušanās, veenigi ar mēles un lūpu stāvokļu dažādo veidu. Latvju rakstu valodas izrunā sastopami pavisam seši balseņi: *a, æ, e, i, o, u*. Starp teem tīrais *o* nav īpatneji latvisks skanis, bet pārņemts no svešām valodam literatūras laikmetā; pirms rakstu valodas eevēšanas latveeši svešvārdos dzirdeto *o* skani pārvērtā savā izrunā par *ua*. (Peem.: Polija, Mozus, doze u. c.) Dažās augšzemneeku izlokšnēs gan sastopam arī latveešu *o*, bet tas nav tīrs *o*, tam ir maza *a* (*o_a*) peeskaņa. Balseņi savā starpā saistidamees rada divskaņus (diftongus), kā skaņu veenibas. Balseņu savstarpīgās attecības pārskatāmi aptveŗamas no schemas № 10.

No šīs schemas (skat. 142. lapp.) redzam, ka veens balsenis *æ* nesaisstas ne ar veenu citu balseņi par divskani; dažī to arī uzskata ne par patstāvīgu, bet gan par pārveidotu balseņi (*e = æ*). Līdzšinejā rakstībā šim skanīm nav sava īpaša burta, bet to visur raksta ar *e*. Jaunākā laikā valodneeki tam gan zinātniskā rakstībā eveduši īpašu burtu *ē* vaj *ĕ*. Mēs tomēr šai grāmatā fonetiskas izrunas peemēros leetosim citu zīmi *æ*, kāda peņemta arī citu valodu rakstībās, kur šis balsenis sastopams. Skanis *æ* dažos saliktos vārdos stāvedams līdzas citam balseņim nesalejas ar to par veenā laidā izrunājamu divskani, bet teek izrunāts atsevišķi, peem. *neæsmu* (ne-esmu), *neædu* (ne-ēdu) u. c. —

Arī citi balseņi vārdus salikteņos, kaut gan līdzas stāvedami, nesaplūst par divskaņeem, bet teek šķirti izrunāti, peem. *saīdzis* (sa-idzis), *neīsts* (ne-īsts), *dialekts* (di-alekts), *saeima* (sa-eima), *nūailgt* (no-ilgt) u. c. Tāpat kur sastopas sa-

likteņos veenadi balseņi, tee nesaplūst veenā pagarinatā skaņā, bet teek izrunati katrs par sevi, vaj gadījumā pirmais teek izmests pavisam, peem. *zēlta acs* (zēlt'acs), *jāatnes* (tautā dzirdams: jātnes), *luapu ūdens* (lop'ūdens), *gaŗi irbi* (māju nosaukums: Gaŗirbji) u. c.

№ 10. Skaņu tabula.

Paskaidrojums. Trijstūrī nostādīti trīs pamatskaņi, kas iztaisa skaņu skalas ekstremus: vidū *a* (normalais mēles stāvoklis), augšā *i* (augstākais m. st.), apakšā *u* (dziļākais m. st.); starp teem atronas: gaišajā skaņu kārtā *æ*, *e*, un tumšajā skaņu kārtā *o*. Visi šee balseņi sarindoti ap resnako švīku; punktētās līnijās norāda skaņu saveenojumu — diftongu virzeenus, kad mēle pāreēt no veena stāvokļa otrā. Lenķa eekšpusē eeveetotee divskaņi plūst veenā virzeenā, izeedami no *a* gan uz gaišo, gan tumšo skaņu kārtu; lenķa ārpusē likti mūsu valodas īpatnejee (atgreeteeniskee) divskaņi, kas virzas no gaišās un tumšās kārtas uz vidus (normalo) stāvokli, vaj pāri tam no gaišās uz tumšo kārtu. Tā dabujam 1) veenadas dabas (*homogenus*) divskaņus: gaišajā kārtā *ia*, *ei*, *ai*, tumšajā kārtā *au*, *ua*; un 2) pretejas dabas (*heterogenus*) divskaņus: gaiši izskanošos *ui*, *oi*, tumši izskanošos *iu*, *eu*. Šis pēdejaais (*eu*) gan neteek leetots rakstībā, bet tikai izrunā, vārdos *te v* (*teu*), *se v* (*seu*) u. c. — Skaņu schemā eeveetoti arī pārveidotee balseņi *ø*, *ü* (*y*), kuŗi gan nav latviski, bet pārņēmti mūsu valodā no germaņu valodam un teek leetoti gan rakstībā, gan izrunā.

Katram balseņim ir savs īpašs veidojums, kas atkaras no mēles, lūpu un apakšžokļa stāvokļa. Jo, kā jau teiktis, tonis jeb balss teek izveidots par valodas skani balss stobrā, pateicotees runas riku stāvokļem. Peevedisim šee skaņu vei-

dojumus, noteicot vēlamo (idealo) to runas rīku stāvokli, kuņģi nem dalību balseņu (vokaļu) veidošanā.

№ 11. Lūpu stāvokļi vokaļu veidojumos.

a skaņa veidojums (balss stobra normalstāvoklis).

a) Mēles stāvoklis ir gluži meerīgs, — ta gul' veenā augstumā ar apakšējā žokļa zobu rindam, bet nedrīkst eeleektees ar reniti, vaj atvelkotees atpakaļ eegrimt. Mēles gals peekļaujas pee apakšžokļa preekšzobeem un nedrīkst atvilktees nost, jo tad skaņa veidojums noteek kaklā un ir kreevisks*).

b) Apakšžoklis atvērts divu pirkstu platumā, tā ka ikšķa pirmais loceklis eet svabadi starp preekšzobeem.

c) Lūpas atvelkas mazleet atpakaļ un peekļaujas pee abu rindu preekšzobeem, bet nedrīkst stāvet atkarus. Virslūpa pavelkas drusku uz augšu, tā ka augšejee preekšzobi drusku atsegti. Jo vairak zobi atsegti, jo skaņa gaišaka.

Jasargas, lai *a* veidojums nelīdzinatos *o* skanim, kas veegli atgadas, lūpas vaj mēli nepareizi nostādot.

i skaņa veidojums (visīsakais balss stobrs).

a) Mēle paceļas pret ceetajām augšslejām, tā ka starp mēles muguru un mutes augšu (velvi) paleek šaura sprauga;

*) Tā ka mūsu tagadejā jaunatne pa leelakai daļai mācijusēs kreevu skolās, tad ari peesavinajusēs šo tumši skanīgo kreevisko *a* izrunu, kas latv. valodas dabai ir preteja. Bet prof. V. Bogorodickis norāda, ka kreevu valodas *a* izrunajot: „mēles preekšējais gals noslīgst uz leju un ta atvelkas drusku atpakaļ“. Sk. „Очерки по языковед.“ 85. lapp.

mēles gals ceeši peekļaujas pee apakšžokļa preekšzobeem un nedrīkst atvilktees nost.

b) Apakšžoklis noslīgst vismaz pirksta platumā uz leju; zobi nedrīkst palikt ceeti, vaj sakosti.

c) Lūpas jaatvelk mutes kaktiņos atpakaļ, tā ka abas preekšzobu rindas redzamas; lūpas nedrīkst palikt atkarus, bet tām japeekļaujas pee zobeem.

Jasargas, lai *i* nelīdzinatos vācu *ü* skanim, kas noteek, ja lūpas peeteekoši neatvelk atpakaļ, vaj ari kreevu *и* skanim, kas noteek tad, ja paceļas mēles pakaļejā un ne videjā daļa uz augšu, vaj mēles gals atvelkas no zobeem.

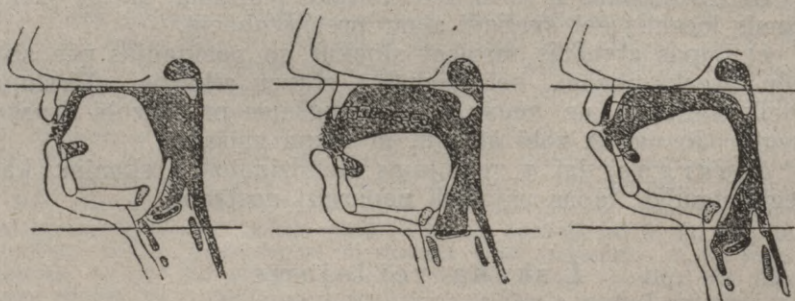
U skaņa veidojums (visgarākais balss stobrs).

a) Mēles pakaļejā daļa paceļas pret mīkstajām augšslejam, pee kam visa mēle padodas mazleet atpakaļ, tā ka viņas gals atvelkas no apakšējiem preekšzobeem nost, noslīgdams mazleet uz leju.

b) Apakšžoklis noslīgst apmēram divu pirkstu platumā, bet zobi nav redzami.

c) Lūpas, pasteptas stipri uz preekšu, iztaisa eegarenu apaļu caurumu; tās nedrīkst peekļautees pee zobeem.

Jasargas, lai *u* nelīdzinatos *o* skanim, kas noteek mēli vaj lūpas nepareizi nostādēt.

№ 12. Pamatskaņu mēles stāvoklis.

Paskaidrojums: šai schematiskā zīmējumā pēc kārtas redzam *i*, *a*, *u* skaņu veidojuma mēles un citu runas rīku stāvokli. Taisni novilktais švīkas norāda normalu līniju. *i* veidojot gāmurs paceļas virs normalās līnijas, balss stobru saisinot, turpreti *u* veidojot noslīgst zem norm. līnijas, to pagarinot. Tāpat savu stāvokli groza ari mīkstās augšslejas, paceldamās pāri vaj noslīgdamas zem līnijas. Mēles un lūpu stāvoklis ari mainas, kā jau aprakstīts šo skaņu veidojumos.

e skaņa veidojums
(mainīgs balss stobra stāvoklis).

a) Mēle eņem stāvokli starp *a* un *i*, paceldamās tik augstu, ka tās videjās daļas malas peekļaujas pee augšžokļa dzerokļeem, bet augšējie preekšzobi paleek neaizskarti; bez tam visa mēle pastumjas drusku uz preekšu, tā ka mēles gals ceeši peespeezas pee apakšžokļa preekšzobeem.

b) Apakšžoklis noslīgst drusku mazak uz leju nekā pee *a* veidojuma, ka svabadi var eebāst pirkstu starp zobeem.

c) Lūpas atvelkas mutes kaktiņos atpakaļ, peekļaudamās pee abām zobu rindam tā, ka zobi teek drusku atsegti. Jo vairak zobi atsedzas un mēle paceļas, jo skaņa gaišaka, toņa augstumam negrozotees.

J a s a r g a s, lai skanim nepeemistu æ vaj ö nokrāsas.

æ skaņa veidojums
(vaļīgs balss stobra stāvoklis).

a) Mēles preekšējā daļa mazleet paceļas un videjā daļa izplešas, tā ka viņas malas peekļaujas mīksti pee apakšžokļa dzerokļeem, bet nedrīkst aizskart augšžokļa dzerokļus. Pate mēle ir it kā ļegana, ne stingra, kā pee *e* veidojuma.

b) Apakšžoklis noslīgst tikpat zemu kā pee *a* veidojuma.

c) Lūpas atveras reizē ar žokli, bet neatvelkas mutes kaktiņos atpakaļ, pee kam drusku atsedzas apakšējie preekšzobi, ne augšējie, kā pee *a* veidojuma.

J a s a r g a s samainīt ar *a* vaj *e*, kas atgadas artikulācijas likumus neeevērojot.

o skaņa veidojums
(videjs balss stobra stāvoklis).

a) Mēles saknes daļa paceļas drusku uz augšu (mazak kā pee *u*) un mēles gals atvelkas no preekšzobeem, nenoslīgdams žoda dobumā uz leju. Rīkles atvara telpas tādejādi mazak sašaurinas kā pee *u* veidojuma un līdzinas vairak *a* veidojuma stāvoklim.

b) Apakšžoklis noslīgst pirksta platumā, apmēram kā pee *u* skaņas.

c) Lūpas nepasteepjas uz preekšu, bet peekļāvušās pee abejeem preekšzobeem, tos apsegdamas, iztaisa puslīdz apaļu caurumu. Sevišķi jauzmanas, lai apakšlūpa neatkārtos,

bet ceēši peespeestos pee zobeem. Ja skanis gaŗak izrunajams, tad lūpu velvejums it kā padodas uz preekšu.

Peezīme: Latveešu izlokšņu *o* nav tik tīrs, ka svešvārdos, peem.: *polise*, *ōpera*, bet ar mazu a peeskaņu *o^a*, peem *bro^ališi*, *ko^azas* u. c.

Pārveidotee balseņi *ō* un *ū* (*y*) mūsu valodā pārņemti svešvārdos; tautas mutē tos izrunā ka *e* un *i*, bet rakstu valodas izrunā eeteicams paturet viņu īpatnejo izrunu, vismaz kur tee tā teek rakstīti. Viņu veidojumu tuvāk neaprakstīsim, peetiks ar aizrādījumu, ka *ō* ir *e* un *o* sakausejums: nostādot mēli *e* stāvoklī un lūpas kā pee *o* veidojuma, dabusim *ō*; tāpat nostādot mēli *i* stāvoklī un lūpas kā pee *u* veidojuma, dabusim *ū* skani, vaj *y* vārdos *Psyche*, *Rhythmus* u. c.

Japeezīmē, ka augšeeem skaņu veidošanas apraksteem ir tikai relatīva nozīme, jo zem dažadeem apstākļeeem artikulacijā būs dažā ziņā peelaižama maza novēršanās. Abzolutus likumus grūti uzstādīt, tadēļ ka visu cilveku runas aparati nav veenadi izbūveti; tomēr pēc augšeeem norādījumeem rīkojotees ikveens atradīs to skaņu pareizo veidojumu, kāds preekš viņa būs pareizakais — idealais. Tiktāl šee norādījumi der par likumu skaņu veidošanai ikveenam.

b) Skaņu īpatnejā izruna un rakstība.

Balseņus, lūkojotees pēc viņu izrunas savadībam, — neatkarīgi no psihiskā satura, ko viņi izsaka paši par sevi vaj vārdu kompleksos, — eedala pēc viņu eekšējām un ārejām īpašībam sekoši:

a) skaņas īpatnība (kvalitate),

b) skaņas apmērs (kvantitate).

Skaņas īpatnība (kvalitatīvā vērtība) noteicama pēc tās fizioloģiski-artikulatīvām īpašībam (izrunas paņēmeena), bet skaņas apmērs (kvantitatīvā vērtība) — pēc toņa ilguma un smaguma (akustiskām īpašībam).

Kvantitates ziņā savukārt izšķīr divas pakāpes:

a) ekstenzīvā kvantitate, t. i. apmēra izsteepums — īsums vaj gaŗums;

b) intensīvā kvantitate, t. i. apmēra spēcīgums — veeglums vaj smagums.

Par šo pēdejo pakāpi šee nerunasim, jo šīs jautājums apskatams sakarā ar skaņu akcentuacīju — zilbju uzsvaru (*Ictus*).

Balseņus latveešu valodā izrunā divejadi: svabadi un grūsti, tā tad pēc īpatnības tee eedalami divās kategorijās. Tikpat veeni, kā otri pēc sava apmēra mēdz būt īsi

un gaŗi, tā tad divejadi. Kvalitatīvi un kvantitatīvi tā tad būtu četrejāda veida balseņi, kuŗus šīs grāmatas fonetiskā rakstībā apzīmesim sekošēem burteem:

svabadee balseņi:

īsee — *a, æ, e, i, o, u,*

gaŗee — *ā, ǣ, ē, ī, ō, ū.*

grūstee balseņi:

īsee — *á, é̄, é, í, ú (ó),*

gaŗee — *á̄, ǣ, é̄, í̄, ú̄ (ô).*

Ar šēem četrejādā veidā šķiroteem burteem, no izrunas tehnikas veedokļa ņemot, raudzīsim fonetiski uzrakstīt visus mūsu valodā dažādu vārdu skaņu kopās izrunajamos balseņus.

Tagad apskatīsim, kādas īpatnības katrs burts apzīmē, lai zinātnum, kā tas jāizrunā.

Svabado balseņu izruna noteek ar leego balss paņēmeenu (vērumu). Tādā kārtā aiztrīcinatās balss mēlītes rada plūstošu skaņu, kuŗa skan veenadi bez pārtraukuma, kamēr elpas peeteek. Runājot šo balss strūklu sagraizām jeb sadalam ar citu skaņu veidojumu gan īsakos, gan gaŗakos momentos. Tā dabujām balseņu apmērus: īsus, peem. *tagad, lakata, pasakas, aparatam* u. c., un gaŗus, peem. *rāvs, lāva, māja, brālis* u. c. Pašas skaņas gaŗums nav matemātiski nosakams*), jo tas atkaras no runas tempa (ātruma), vaj skaņu uzsvēruma un citeem artikulativeem apstākļēem. Dzeedot dažkārt nākas īso balseņi steept jeb vilkt gaŗak nekā gaŗo. Tas tomēr šo skaņu kvantitatīvo vērtību negroza.

Kas atteecas uz šo skaņu zīmju rakstību, tad īso balseņu burtus atstāsīm bez jebkāda „gaŗuma“ apzīmešanas, bet gaŗos apzīmesīm ar taisnī steeptu švīku, kas acij uzskatāmī leek apjaust šo balseņu eekšejo dabu — steepto īpatnību.

Grūsto balseņu izruna turpretī noteek ar ceeto balss paņēmeenu (vērumu). Tādā kārtā aiztrīcinatās balss mēlītes peepeši aizveras ceeti, noslēdzot balss spraugu; radītā skaņa tā pēkšņī pārtrūkst, balss strūkla teek it kā pārlauzta, un tikai mēlītem atverotees skaņa atkal turpinās, kā īsa peeskaņa.

*) Pēc Ābeles jkundzes Peterpilī izdarīteem pētījumeem gaŗee balseņi esot apmēram 2—2¹/₂ reizes gaŗaki par īseem; tā ka caurmērā īss balsenis izrunājams 1/5 zek., tad gaŗa balseņa izrunai vajadzīgas 2/5—1/2 zek. — Sk. tuvāk E. Bleses „Eevads valodn.“ 142. lapp.

Abas daļas tomēr uzskatamas kvantitatīvi kā veena skaņu veenība ar lūzumu. Šīs lauztās īpatnības dēļ mūsu valodniecei no laika gala šos balseņus dēvējuši par lauzteem jeb grūsteem vokaļeem. Dr. Bilensteins, peemēram, gaiši aprāda, ka te ir darišana ar skaņas kvalitatīvu savadību, neatkarīgi no akcenta jeb zilbes uzsvara*). Jo lauzto skaņu izruna sastopama tikpat uzsvērtās, kā neuzsvērtās zilbēs. Ātri runājot, tikai labi attīstīta auss spēs sadzirdēt jeb notvert skaņas pār-lauzumu, bet lēnak runājot, ikveens šo savadību var novērot. Lai pārtraukuma moments (lūzums) būtu arī cik necīgs, tas tomēr ir arī ātrā runā.

Rakstībā šo gaŗo balseņu savadību varetu uzskatāmi apzīmēt tādejādi, ka lūzumu apzīmētu ar apostrofu (') un īso peeskaņu ar mazaku burtu, peem. *a'a. u'u (a'ada, u'udens)* u. c. Bet tāda rakstība būtu ļoti komplicēta un tadēļ nevēlama. Eeteicāmāki jau rakstīt divus veenadus burtus (aa, uu, ii, ee), jo pēc savas dabas grūstee balseņi ir divskanīgi; bet tas mūsu tagadejā ortografijā varetu sacelt pārpratumus un pavedinātu uz šī skaņa steeptu (svabadu) izrunu. Tadēļ šīs grāmatas fonētiskāi rakstībai ņēmām vecajā ortografijā leetoto jumtiņu, kas kā lokatīva zīme jau pazīstams un peerasts kā grūstu balseņu izrunas apzīmētājs, peem. *mājā, sirdī, ledū* u. c. Šī zīme arī aciļ uzskatāmi ar savu veidu ^ norāda uz skaņas lauzto dabu preteji steeptai – švīkai. Jo jumtiņa divi žākliši it kā atgādina, ka skaņa sastāv no divi elementeem, peem. *áá, éé, ū, úú = á, é, í, ū.*

Īsi izrunājamos grūstos diftongos balseņus rakstīsim tikai ar pirmā elementa apzīmējumu (á), jo tee parasti sastopāmi tikai divskanjos, kur otrs elements, līdzīgi gaŗo grūsto balseņu otrai daļai jeb peeskaņai, teek aprauts, peem. *máize = la'ava*, tikai ar to starpību, ka pa balss strūklas pārtraukuma laiku, lūzumu, pirmajā vārdā mēle paceļas no *a* uz *i* stāvokli, (*a'i*), bet otrajā vārdā paleek tanī pašā *a* stāvokli (*a'à*). Tikāi veena, pirmā elementa apzīmēšana padara rakstību veenkāršāku un nevar radīt nekādus pārpratumus, jo ja reiz pirmo elementu izrunājam grūsti, tad otrs ar to vairs nevar slaidi saleetees, peem. *máize = láava* (pirtī); turpreti: *laiva = láava* (vulkanā), abi elementi salejas kopā, kā jau svabadi izrunājāmi balseņi. Otra elementa apzīmēšana nav eevēlama arī tadēļ, ka latveešu valodā vokaļi reizem izrunājāmi kopā ar skanuļeem (l, m, n, r) kā divskaņi (pusdiftongi), un šo konzonantu apzīmēšana ar īpašu zīmi leeki saraibinātu mūsu rak-

*) Skat. „Lett. Sprache“, I. daļa § 15. Valodneeks prof. J. Endzelins šo skaņu īpatnību tomēr uzskata par atkarīgu no zilbes akcenta skat. „Latv. gramat.“ § 11, b.

stibu*). Tadēļ rakstisim viscaur šā: *máiss, méita, táuki, liata, lúagi, bálss, krímta, ķénce, dárbi* u. c., bet nevis abus divskaņu burtus apzīmejot, peem. *máiss, méita, liata, krímta* u. t. t.

*

Par divskaņeem runajot jāpeebilst, ka tee kā divu skaņu sakausejumi jeb salējumi veenā laidā izrunajamā skanī jau paši par sevi ir gaŗi, tā ka viņu gaŗumu (kvantitati) vēl sevišķi apzīmet nav vajadzīgs, bet gan vajadzīgs apzīmet, lai novērstu pārpratumus, skaņas īpatnejo izrunu (kvalitatīvas īpašības). Jo neapzīmejot īpatnības, kā to dara tagadejā rakstība, daudzu vārdu nozīme nav saprotama, vaj var tikt pārprasta, peem. *lauks—lauks, lials—lials, luaks—luaks* raksta veenadi, kaut gan katrs var apzīmet īpašu jēdzeenu. Slaidi izrunati pirmee vārdi apzīmē: tīrumu, samēru, stādu, bet otree grūsti izrunati: plankumu zirga peerē, kājas daļu, eejūga rīku. Burti abejos vārdos ir veenadi, tikai viņu īpatnejā izruna peedod vārdam katrreiz savu jēdzeenu. Un ja reiz to darām izrunā, tad tas jadara arī rakstībā — apzīmejot īpatnību ar sevišķu zīmi. Tadēļ fonetiskā rakstībā rakstisim divskaņus (diftongus) šā un nosauksim:

a) svabadi izrunajamos par slaidēem; balseņu divskaņi: *ai, ei, ia, au, ua, iu, ui, oi*; skanuļu divskaņi: *al, an, am, ar, aļ, aņ, aņ*; tāpat divskaņus ar citeem balseņeem, kā *il, el, æl, ul* u. t. t.

b) grūsti izrunajamos par aprauteem; balseņu divskaņi: *āi, ēi, ia, āu, ūa, iu, ūi*; skanuļu divskaņi: *āl, ān, ām, ār, aļ, aņ, aņ* u. t. t.

Par divskaņeem sauc tikai tos skaņu sakausejumus, kuŗi paleek nešķīrami visos gadījumos, kā locījumos, atvasinājumos u. t. t., un izrunājami veenā laidā, nedalami. Tādus skaņu salikumus (burtu kopas), kas veenzilbigos vārdos gan izrunājami veenā laidā, bet locījumos teek šķīrti, nevar uzskatīt par divskaņeem, kā daži valodneeki to dara. Peemēram vārdos: *naivs, Luize, intuitivs, jauzeet*, tāpat: *gals, gans, gars, krams* u. c.***) skaņu saveenojumi nav divskaņi, jo tee šķīrami, peem.: *na-ivs, Lu-ize, intu-itivs, ja-uzeet, ga-li, ga-ni, ga-ri, kra-ma.*

*) Mūsu valodneeki savos zinātniskos rakstos apzīmē skanuļus ar dažādām zīmēm (steeptu, krītošu, lauztu akcentu), jo pēc P. Šmita vārdeem esot veenojušees gaŗuma zīmes likt uz divskaņu otreeem elementeem. Skat. R. L. B. Z. K. Rakst. krāj. XV. 9. lapp.

**) Dr. A. Bīlensteins uzskata a vārdos *ga'ls* un *ga'ns* par grūsti izrunajameem balseņeem, bet *gars* un *krams* par svabadi izrunajameem, kaut gan faktiski visos četros peemēros a ir svabadi īss. Skat. „Lett. Sprache“ § 30.

Paraugam eeveetosim šē divskaņu sarakstu, pa veenam vārdam uz katru divskani.

Slaidee:		Aprautee:	
balseņu divsk.	skanuļu divskaņi	balseņu divskaņi	skanuļu divskaņi
laiva	balts	lāipa	bálss
leitis	ælpa, telts	méita	ælks, célt
liapa	ilgas	íala	vílt
trauks	grants	dráugs	brárgs
duamas	kult	rúabs	múldēt
boikots	Bolderaja	—	gólva (Latg.)
muiža	burt	Kúiki	búrbulis
šviukš	spindz	pljúkšķēt	címss

3. Troksneņu klasifikacija.

a) Skaņu īpašības un eedalījums.

Tos valodas skaņus, kuŗi galvenām kārtam satura sevī trokšņa elementus, bet mazak skaņu elementus, sauc par troksneņiem jeb konzonanteem. Viņu veidojums noteek ar veena runas rīka peekļaušanos pee otra, vaj nu skaņas plūsmu pa daļai aizsprostojot vaj pilnigi noslēdzot un tad eksplodejot, atsprāgstot. Aizsprostojumi un noslēgumi var notikt balss stobra dažādās veetās gan ar veena vaj otra runas rīka darbību. Tādā kārtā ronās dažādi valodas skaņi, kuŗus var šķirot pēc viņu fonetiski-akustiskām īpašībām, vaj artikulatīvā izrunas veida, vaj fizioloģiskās izrunas veetas.

Pēc izrunas jeb veidojuma veetas troksneņu skaņus eedala četrās galvenās grupās:

- 1) lūpu skaņi (*Labiales*): v, m, b, p, (f);
- 2) zobu skaņi (*Dentales*): z, l, r, n, s, d, t, dz, c;
- 3) rīkles skaņi (*Gutturales*): ņ, (h), g, k;
- 4) augšsleju skaņi (*Palatales*): j, ĺ, ŕ, ņ, (ch), ģ, ķ*).

Kā sevišķi salikteņi minami: ž, š, č, dž, kuŗi gan teek dēvoti par zobu skaņeem, bet kuŗu veidošanā ņem dalību arī lūpas un augšslejas. — Valodneeki zinātniski eedala skaņus vēl daudz sīkakās nošķirās, bet tas izrunas teknikā nav nepeceesāms.

*) Peezīme. Starp augšā mineteem skaņeem trīs burti likti eekavās (*f, h, ch*). Tee senakai latveešu valodai bija sveši un pārņemti tikai jaunākā, grāmatneecības laikmetā no cittautu valodam. Senak latveeši šos skaņus svešvalodu vārdos centās peemērot savas valodas izrunai. Peemēram:

Pēc skaņu īpašībam troksneņus eedala divās galvenās grupās:
 1) plūstošos skaņos (plūdeņi), kad skani veidojam balsij ilgstot, tā ka skanis mēdz būt kvantitatīvi īsaks vaj garaks, neraugoties uz to, vaj tas veidots ar muzikālu toni vaj ar elpu jeb dvašu (balsigs vaj nebalsigs).

2) mirklīgos skaņos (slēdzeņi), kad skani veidojam balsij pēpeši eksplodējot, tā ka skanīm faktiski nav ilguma jeb steepuma (ekstenzitates), bet tas pastāv tikai acumirklī; arī šee skaņi mēdz būt balsīgi vaj nebalsīgi, lūkojoties pēc viņu artikulācijas.

Pirmā grupa, plūdeņi (*Continuae*), netiek veena ka satur akustiskā ziņā daudz skaņu elementu, bet ir pilnīgi balsīgi vokāliskas dabas skaņi, kuŗi var plūst gaŗumā, un kuŗus var arī dzeedat līdzīgi balseņem (vokaļem). Tā ka pee dažu veidošanas teek izmantotas balss aparata skanoņu telpas leelakā mērā nekā pee īsteem vokaļem, tad dažeem no teem peemīt daudz skanīguma. Aiz šee eemesla nosauksim tos par skanuļem, jeb pusvokaļem (*Liquidae*).

Pēc savām skaņu īpašībam tee eedalami ar *l* kā skanīgako pašā vidū šā:

z v r m n l ņ ģ ģ ģ ģ

Pee plūdeņem, bez skanuļem, peeskaitami arī šņākuļi (spiranti), savas ilgstošās plūsmas dēļ; tikai šee skaņu artikulācija noteek ar dvašu, ne ar balsi, kapēc viņem nepeemīt nekādu skanošu īpašību. Viņus arī nevar dzeedat, kā skanuļus, izņemot ž, kuŗš būdams balsigs satura mazleet skaņu elementus; bet tā ka dvašas jeb berzešanās trokšņa elementi ir pārsvarā, tad tos pee skanuļem peeskaitīt nevaram. Kā tuvineeki viņem būtu nostādami *j*, *z* un *v*, kuŗi stāv uz robežas pārejai uz skanuļem, un pēc savas dabas ir dvesti skaņi ar balsīgu saturu. Visi pārejee šņākuļi ir pilnīgi dvašas skaņi, kas ceļas izplūstošai elpai berzejoties balss stobrā zināmās aizsprostotās, ne noslēgtās, veetās. Šņākuļi eedalami pēc savām īpatnībām (kvalitatīvi) sekošās pašķirās:

f pārvērtā par *p* (flinte — plinte, fabrika — pabriķis), vaj par *v* (filisteri — vilisteri, faraons — varauss), vaj par *sp* (Fricis — Spricis, franči — spranči, u. c.); rīkles *h* pavisam atmēta, vaj izrunāta ta veetā rīkles skani *k* (Haube — aube, Hamburga — Amburga, Handel — andele, mechanika — mekanika u. c.); mīksto augšsleju *ch* (ich) pārvērtā par *ķ* (chimija — ķimija, tehnika — teķnika, cherubs — ķerubs u. c.). Tādā ceļā daži vārdi eeguvuši pilnīgas pilsoņu teesības (peem. aube, arfe, Ansis, Ķīna, ķimija, kronika, ķirurgs u. c.); tikai jaunākā laikā latveeši sāk pāņņemt no svešām valodām vārdus tā, kā tee teek izrunāti. Tagad jau mums ir simteem vārdu ar *f*, *h*, *ch* skaņem; izrunā un rakstībā mēs bez teem nemaz vairs nevaram iztikt. Tādēļ ar pilnu teesību šeeem burteem jāeērāda veeta mūsu alfabētā, tāpat, kā balseņem *ā*, *ō*, *ū* (*y*), kuŗu pareiza izruna svešvārdos tikai eeteicama.

1) tūree — *f, s, h, ch*; 2) jauktee — *ž, š, dž, č*; 3) saliktee — *dz, c*. Pēdejee divi skaņi *dz, c*, pa daļai arī *dž, č* jau tuvojas mirkļa skaņeem, jo viņu veidošanā jūtama eksplozīva artikulācija; tomēr pēc savas dabas jeb akustiskām īpašībām šee skaņi peeskaitāmi pee plūdeņeem.

Otru grupu, mirkļa skaņus jeb slēdzeņus (*Explosivae*), pēc skaņu akustiskām īpašībām arī eedala divās paškirās: 1) balsigee — *b, d, g, ģ* un 2) nebalsigee — *p, t, k, ķ*. Abeju skaņu artikulatīvais veidojums ir gluži veenads, jo to izdaram balss stobru dažādās veetās pilnīgi noslēdzot un aizturetai elpai eksplodejot. Tā ceļas pēkšņs sprādzeens, it kā sprēgašana vaj nu pee lūpām, zobu sakņem, ceetajām vaj mīkstajām augšslejam. Aiz ša eemesla šos skaņus nosauksim par sprēguļeem. Sprēguļu balsīgās un nebalsīgās īpašības ronas tādā kārtā, ka balsīgos skaņus izrunājot balssmēlites sāk virmot un trīcināt aizsprostoto gaisu balss stobrā pirms eksplodēšanas jeb sprādzeena; turpreti nebalsīgos skaņus izrunājot — pēc eksplodēšanas, t. i. vispirms eksplodē aizsprostotais gaiss un tikai tad sāk virmot balss mēlites. Protams, tas noteek tik neapjaušāmi ātri, ka aiz eksplozijas nekādu dvašas plūsmu (*h*) nemanām; izņemot pee *k* izrunas, kam dažās valodās seko *h* (*kh*), bet latvešu valodā šāda parādība peeskaitāma pee sliktas izrunas un tadēļ janoverš. Pate skaņu veidošana noteek ar veenadu elpas speedeenu tekošā runā, kā pee balsigeeem, tā nebalsigeeem skaņeem, tikai runas rīku funkcijas artikulejot nebalsīgos skaņus ir stiprakas, enerģiskakas, nekā izrunājot balsīgos skaņus. (To var novērot, veenā laidā izrunājot vārdus ar skaņu maiņām veenadā elpas speedeenā, peemēram: pulka — bulka, vaj: glāsts — klāsts u. c.)

Par artikulatīvo izrunas veidu runasim tuvāk, aprakstot atsevišķu troksneņu veidojumus.

Sekošā skaņu tabula dos tuvāku pārskatāmu skaņu nodalījumu pēc viņu veidojumu veetas un skaņu īpatnībām:

Latvešu valodas troksneņi.

Skaņu veidojumu veeta	Plūstošee			Mirkligee				
	Skanuļi			Šņakuļi			Sprēguļi	
	mutes	degu- na	dve- stee	ttree	jauk- tee	salik- tee	balsi- gee	nebal- sigee
Lūpas . .	—	<i>m</i>	<i>v</i>	<i>f</i>	<i>ž</i>	—	<i>b</i>	<i>p</i>
Zobi . . .	<i>l, r</i>	<i>n</i>	<i>z</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>c, dz</i>	<i>d</i>	<i>t</i>
Rīkle . . .	—	<i>ŋ</i>	—	<i>h</i>	<i>č</i>	—	<i>g</i>	<i>k</i>
Augšslejas	<i>l, r</i>	<i>ŋ</i>	<i>j</i>	<i>ch</i>	<i>dž</i>	—	<i>ģ</i>	<i>ķ</i>

Tā tad latveešu valodā ir pavisam 29 trokšņu skaņi, kam ir savas īpašas rakstu zīmes (burti); tikai pāris zīmes ir saliktas no divi burteem (dz, dž), kaut gan mūsu valodā tos uzskata par patstāvīgieem skaņeem, troksneņeem. Bet pateesībā šē ari ir divu skaņu sakušana veenā veidojumā (d+z, d+ž ari t+s=c), kas noteek momentani. Protams, var jau eebilst, ka ari daudzi citi skaņi tekošā runā sakūst momentani; tapēc dažās valodās tos ari raksta īpatnejam rakstu zīmēm, burteem, peem. latīņu q (k+v), x (k+s) u. c.

b) Skaņu raksturs un veidojums.

Pirms pārejam uz troksneņu veidojumu aprakstu, jasaka pāris vārdu par viņu raksturu. Runajot par valodas skaņu izceļšanos jau minejam, ka daudzas skaņas cilveks darinajis pakal dabas trokšneem un dzīvneeku balsim. Tādā kārtā cilveks raksturojis savā izrunā, cik primitiva tā ari nebija, zinamas dabas parādības vaj dzīvneeku balsis. Kā balseņos izteicas dvēseles jutumi (sajutumu skaņās), tāpat troksneņos preekšmetu raksturīgās īpašības. Balseņi ir eekšejo jūtu jeb dvēseles stāvokļa, bet troksneņi ārejo raksturīgu īpašību attēlotaji. Tas nav nejaušs gadījums, ka vārdā „pērkons“ uzglabajees skanis r (tāpat vāciski *Donner*, kreeviski рром, un daudz citās valodās), jo šis skanis raksturo pārkoņa dārdoņu. Pedejais vārds „dārdoņa“, ar saveem d, r, n skaņeem ari ir raksturīgs peemērs. Aiz aukstuma trīcedams, cilveks nevilus izsaka „brrr“ vaj „drrrr“, un šis skaņas uzglabatas vārdā „drebet“, kas labi raksturo šo parādību un leek ari nojaust saltuma jūtas. Ari vārdos „gludens“, „glums“, skaņi l, n, m raksturo preekšmeta īpašības; tāpat vārdos „plīst“, „brikšķ“, „trinkšķ“ daži skaņi labi raksturo dabas trokšņus. — Peetiks ar šeem nedaudz peemēreem, lai rādītum, cik leela raksturojoša nozīme ir troksneņeem. Tadēļ ari vārdu izrunā šis eezīmes izceļamas. Kā balseņi ar savu intonāciju reagē uz klausitaju jūtam, tā troksneņi ar savu raksturību uz klausitaju prātu. Tomēr tikai abi kopā saskanīgi saistīti, tee var sneegt cilveka jūtu dzīves un domu pasaules attēlojumu — pilnīgu cilveku dzīvi.

Herders dēvē vokaļus par valodas meesu un konzonantus par — kauleem. Jo valoda bez šeem kauleem, no jūtu skaņeem (vokaļeem) veen, būtu kā mīksta bezformas masa. Konzonanti ir šis valodas formas balsti. Varetu peevest vēl daudz citus salīdzinajumus, tak no jau teiktā ir gaiši redzams troksneņu jeb konzonantu svars un nozīme izrunā. Troksneņu veidošanai japeegreež tik pat leela, ja ne vēl leelaka vēriba, kā balseņu veidošanai. Jo slikti veidoti troksneņi it īpaši padara valodu nesaprotamu. — Vokaļeem tad nav kur atbalstītees

un tee saplūst kopā par skaņu plūsmu, kam nav raksturīgu eezīmju. Veidošanas robežas starp balseņem un troksneņem veetam saiet tuvu kopā (peem. *v—u, i—j, l—a*), kam ir savs eespaids uz skaņu asimilāciju. Par to runāsim nākošā nodaļā; tagad apskatīsim atsevišķu troksneņu [fizioloģiski-artikulatīvo veidošanu.

l veidojums.

Kā *a* skanis starp balseņem, tā *l* starp troksneņem nostādams visu citu skaņu centrā. Viņam peemīt visvairāk vokālisku elementu. Jau pēc savas dabas *l* kā plūstošs skanis, var ilgt garumā un izrunājams, — lūkojoties pēc apstākļiem, kādos tas vārdā nostādīts starp citeem skaņiem, — gan īsak, gan garāk. Sekodams aiz svabadi īsa balseņa, kā diftonga otrs elements, tas aizveen ir garāks, peem. *valgs, tulks, vālns*, turpreti aiz grūsti īsa balseņa to izrunā aprauti īsi, peem. *vālks, pūlks, vilnis* u. c. Stāvedams starp diveem nebalsīģem troksneņem, tas it kā izpilda īsa balseņa veetu, peem.: *a'rklš, krāslš, mæzglš* u. c., atveeglinadams vārdu izrunu, kaut gan še stipri manama teeksme eespraust aiz *l* vokali *i*, kas, protams, šo skaņu kŗavu izrunu padara vēl veeg laku. *l* labprāt dubultoņas un veetam stājas *n* veetā, peem.: *vilna — villa, pilns, — pills, mælns — mælls* u. c.

Fizioloģiski-artikulatīvais veidojums ir ļoti veenkāršs. Kā jau agrāk teikts, *l* ir *a* skaņa aizsprostojums. Mēle paceļas un veegli peekļauņas pee visas augšējās zobu rindas; tā tonis, izplūzdamš gar zobu aizsprostojumu, dabū savu *l* skaņu.

Jasargas mēles galu atvilkst no augšējiem preekšzobeem un atleekt uz eekšu, jo tādā kārtā starp mēles muguru un ceetajām augšslejam paleek tukša telpa, eedobums, kas peedod skaņai tumšu nokrāsu, it kā kreevu л. Reizem ari latveešu *l* ir tumšāks jeb ceetāks, stāvedams līdzas rīkles skaņiem, peem. *mālka, pūlks, pulgúat* u. c. Tomēr to nedrīkst izrunat kā kreevu л. Nevīžīgi veidots *l* tālu neplūst un grūti sadzirdams. Tadēļ japeegreež vēriba, lai *l* veidojums būtu reljefs, noteikts. Jo *l* nav mirkļa skaņa, kas var momentāni eksplodēt; ta veidojums prasa ilgaku vaj īsaku skaņas plūsmu. Katra pavirša vaj nolaidīga *l* izruna laupa skanim plūsmas spēņas, tas uz leelaka attāluma nav sadzirdams, vaj samainams ar citu, radneecīģu skanuli*). Lai skaņa varetu labāki izplūst, lūpas atvelkamas mutes kaktiņos atpakaļ.

*) Prātā krīt novērojums „Zelta zirga“ pirmizrādē: Antīņa tēlotājs savā saģūsmā izrunāja stikla kalna princesītes vārdu tik slikti, ka daudzi klausītāji nevareja pateikt, kā princesi sauc vārdā; bet dažī bija sapratuši „Saulcenite“. Tā tad *l* bij izzudis, *r* slikti veidots līdzināģees *n* skanim (Saulcerite = Saul(ce(r)nite).

n un *Ņ* veidojumi.

Latveešu valodā ir divejadi izrunājami *n* skaņi, kaut gan rakstībā preekš abeem skaņeem leetojam veenu un to pašu burtu. Veens ir zobu *n* (dentalais), otrs rīkles *Ņ* (gutturalais); šis pēdejs izrunājams tikai tanīs gadījumos, kad *n* stāv rīkles skaņu *k* un *g* preekšā, peem. lanka (*lan*ka), kungs (*kun*gs), bet *lanciņa*, *kundze* ar zobu *n*. Tā tad šē zinamā mērā noteek *n* skaņa asimilacija (līdzigi kā ar *e* balseņa pārvēršanos par *æ*), kadēļ zinot šo asimilācijas likumu parastā rakstībā pilnigi var iztikt ar veenu zīmi, burtu, jo faktiski pirms *k* un *g* nākas grūti izrunat zobu *n*, bet gan katrs neapzinīgi runās rīkles *Ņ*. Taču labakas izšķiribas dēļ fonetiskos peemēros rakstisim šē ar īpašu zīmi — *Ņ* burtu.

Abi skaņi satura daudz skaņu elementus, kas it sevišķi ceļas no tam, ka veena daļa skaņu vilņu izplūst pa degunu, t. i. caur skanoņu telpam, kas toņa skanigumu pastiprina. Tāpat kā *l* sakusdams ar vokali par divskani, *n* un *Ņ* izrunājams slaidos diftongos *g a ņ a k*, bet aprautos — īsak. Ari citādi pēc savām īpatnibam tas līdzinas *l* skanim: labprāt dubultoņas, eeņem balseņa veetu u. t. t.

Fizioloģiski-artikulatīvais veidojums katrai skaņai ir pilnīgi savads. Zobu *n* veidojot mēle paceļas gluži tāpat, kā pee *l* skaņa un peekļaudamās pee zobu rindas aizsprosto skaņai brīvu izeju; ta nu, lauzdamās gar smaganam pa zobu starpam, rada īpatnejo fonetisko skaņu *n*, kas atšķiras no *l* ar to, ka mēles izdaritais aizsprostojums ir drusku ceešaks (mēle mazleet padodas uz preekšu), kadēļ veena skaņu vilņu daļa ņem savu ceļu jeb izplūst pa degunu, saceldama tur īpatnejus virstoņus. Par to var pārleecinatees, ja ar pirksteem aizspeež nāsis: *l* skan, bet *n* apseek, taču degunu nenoslēdzot, bet muti aizverot *n* skan, bet pārvēršas par *m* līdzigu skani. Rīkles *Ņ* veidojot mēles gals turpreti nepaceļas un nepeekļaujas pee augšējeem zobeem, bet gan mazleet paceļas mēles saknes daļa, uz kuņas tad nosligst mikstās augšslejas un aizsprosto skaņai brīvu izeju; taču pilnīga balss stobra mutes zara noslēguma šē nav, jo veena daļa skaņu vilņu izplūst pa muti, otra pa degunu. Tā ka skaņa veidojums noteek mutes dzelmes jeb rīkles atvara telpās, tad skaņa šajos dobumos dabū savu tumšo nokrāsu. Ar aizvērtu muti ari rīkles *Ņ* nevaram veidot. Rīkles *Ņ* latvju valodā aizveen kā divskaņa otrs elements, tikpat slaidos kā aprautos diftongos, *n e k a d* nesakūst ar sekojošo *k* vaj *g* par kopeju skani — sonanti *Ņ*, kā tas noteek dažās citās valodās, peem. vācu Ring, vaj franču pardon, kur izrunā *g* nedzird, bet tikai *Ņ* jeb *ñ*, t. i. līdzīgi latv. *Ņ*. Mūsu valodas vārdos, tiklab veenzilbigos, kā divzilbigos troksneņi izrunā patura sa-

vas teesības, peem.: *kūngs* (senak: *kūn-gas*), *brāngs* (brān-gas), *krun-ka*, *trinškšēt*, *Ru-golds*, u. c., turpretim svešvārdos manama novēršanās no fonetiskā asimilācijas likuma, peem. *Pekinga*, *cinks* u. c. v. latveeši parasti izrunā ne ar rīkles ņ, bet ar zobu *n*.

No akustiskā veedokļa raugoties katram eeteicams attīstīt labi skanīgu *n* un ņ, kas peedod visai runai skanīgumu un plūsmu. To var panākt ar vingrinājumeem, izmantojot runas aparata skanoņas telpas. Jasargas tikai skaņu vilņus vadīt par daudz degunā, kādejādi ceļas tā dēvētā deguna peeskaņa, kas nav fonetiski daļa.

m veidojums.

Ši skaņuļa veidojums ir visveenkāršākais. Mēle paleek meerīgi mutes dzelmē guļam, kā pee *a* skaņa, un aizdaras tikai mute. Tā lūpam pilnīgi noslēdzot balss stobra mutes zara izeju, skaņu vilņi, kaut gan mutē veidodamees, speesti ņemt savu izeju pa otru stobra zaru — degunu. Ja pārleeciņšanās nolūkā aizspeežam nāsis, tad dzirdam gan skaņas sākumu mutes telpās, bet pēc tam skaņa, eeplūzdama degunā un neatrazdama izejas, beidzot apseek, nav dzirdama. Ņemot vērā šo veidojuma procesu redzam, ka *m* katrā gadījumā prasa ilgaku laika apmēru (kvantitatīvi), nekā citi skaņuļi. Tāpat kā citi skaņuļi, *m* latveešu valodā salejas ar vokali pusdiftongā par otru elementu, kā ari dubultoņas, vaj eeņem balseņa veetu starp divi troksneņeem; bet daudzreiz tas ir pilnīgs troksneņis, līdzīgi citeem skaņuļeem, peem., *ma-la*, *mans*, *ar-mi-ja* u. c. — Ja veidojot lūpas labi nenoslēdzam, tad skaņa, izplūzdama un vibredama pa lūpu starpu, var pārvērstees par *v*, vaj sliktākā gadījumā pat par *b**), tā *mirt* veetā dzirdam *birt*, *malt* — *balts* u. c.; tas noteek ari, ja skaņai nedodam vajadzīgo laiku, izplūst pa degunu. Sevišķi jauzmanas, ja *m* skanim seko eksplozīvee mirkļu skaņi, kas ari prasa gaisa sablīvēšanu balss stobrā un izejas noslēgšanu, jo tee kā artikulatīvi radneecīgi dara regresīvu eespaīdu un pirmo skani nobremzē, peem. *rumba*, *dumpis*, *rēmdēns*, *Ramka*. Aiz šī eemesla daudzos tagadejos vārdos *m* pavīsam izzudis, kur senak, bez šaubam, bijis, peem. *stīabrs* no leišu *stembras*, *stuabrs* — leit. *stambras*, *tuap* — leit. *tampa* u. c.**). Ari vārda izskaņās *m* labprāt atkrīt nost, peem. *pretīm* — *preti*, kadēļ galotnēs jaceņšas to labi veidot, lai tas neizkristu tādos vārdos, kā: *iasīm*, *mēitām*, *vīasīam* u. c.

*) Šo parašu novēroju pat pee kāda mūsu ceenita valodneeka. Ari teatīri to reizem nākas dzirdet pat no labakeem akteepeem.

***) Skat. J. Endzelina un K. Mühlenbacha „Latv. gramat.“ § 44, 45.

r veidojums.

Skatulim *r* peemīt daudz raksturojošo īpašību, kuŗu dēļ tas starp troksneņeem eeņem izcilus veetu. Visas dārdošās un drebošās skaņas un trokšņus *r* var labi attēlot un izteikt. Ne-raugotees uz savām stiprām trokšņa skaņu eezīmēm, *r* tomēr ir galvenām kārtam b a l s i g s skanis, kas līdzīgi citeem skanuļeem saistas ar balseņeem par pusdiftongeem un eesprausts starp mēmeem troksneņeem izpilda vokaļa veetu, peemēram: *ātrs, gaudrs, stumbrs, stiprs, ikrs* u. c. Pilnīgi nebalsīgi ar dvašu, kā *k, p, t* skaņus, *r* gandrīz nevar izrunat, jo mēles gals tad nevibrē. Tā ka *r* veidojums prasa daudz muskuļu enerģijas un elpas patēriņa, tad nolaidīgi to veidojot, tas ir vājš, neskanīgs un veetumis pavisam izzūd, peemēram: *bēns* = bērns, *pānest* = pārnest veetā u. c. Lai tas nenotiktu, *r* izrunai jāpeegreež seviška vērība.

Skaņa veidojums ir šāds: Balss mēlitem virmojot, mēles gals paceļas pee augšzobu smaganam un sāk vibret jeb trīcet. Elpas speedeenam pee tam jābūt ļoti stipram; ja tas ir vājš, tad *r* labi neskan. Tāpat mēlei jābūt ļoti muskulainai, jo citadi trīceeni ir vāji un *r* neskanīgs. Cilveki, kam ir „miksta“ mēle, nevar labu *r* skani veidot; tad ar vingrinajumeem jāstiprina mēles gala muskuļi, lai tādā kārtā padarītu to vibrācijas spējīgu*). Ari mazi bērni, kamēr mēle vēl nav deezgan stingra, nevar *r* izrunat. Preekšzobu trūkums, kā ari platas zobu starpas dažkārt ir par traucekli laba *r* izrunai. — Mūsu valodā sastopams, gan tikai pāris vārdos, vēl otrs *r*, kuŗu veidojam ar lūpu, ne mēles gala, vibrāciju, peem.: *tpru* (zirgu apturot), *tpru*, *tpru* (telites saucot). Dažu tautu valodās vēl sastopams rīkles jeb ūkas *r*, kuŗš ceļas ūkai (momelei) miksto augšsleju galā trīcot. Šis *r* nav tik stiprs un spilgts kā zobu *r*, tadēļ ari vāceeši to savā skatuves valodā skauž laukā, kaut gan tautas mutē tas plaši izplatīts. Nereti sastopami ari pee mums, latveešeem, tādi „rīklē runataji“, kuŗi laikam būs izauģuši zem sveša eespaidda.

v un *f* veidojums.

Skanis *v* peeskaitams pee skanuļu grupas, jo to vēl varam dzeedat līdzīgi balseņeem; turpreti akustiskā ziņā stāvedams tuvu dvesteem skaņeem, tas satura mazak skaņu elementus nekā pārejee skanuļi, kadēļ ari nesakūst vairs, kā tee, ar bal-

*) Franču akteeris Talma, kuŗš nevareja izrunat labu *r*, novērsa savu kļūdu tādejādi, ka runāja *r* veetā stipri eksplodejot *d* un *t*. Peemēram var runat vairakkārt: d-t-d-t-d-t — draugs.

seņeem par divskani — pusdiftongu. Bet tā ka tas artikulatīvā ziņā stāv ļoti tuvu *u* skanī, tad izrunā aiz asimilācijas eeme-
sleem dažkārt atdod tam savas teesības, sevišķi vārdos, kur
v stāv aiz *u*, peem. lauva izrunā *laua*, tauva — *taua*, klauvēt
— *klauēt* u. c.; tāpat stāvēdams vārdu beigās, kā izskaņa, *v*
pārvēršas par *u*, peem. tev — *teu*, nav — *nau*, tavš — *taus*,
zivs — *zius* u. c., vaj arī tas pavisam izkrīt, peem.: tēvs —
tēs, deevs — *dias*, purvs — *purs*, cirvis — *ciris* u. c. Turpreti
vārda, kā arī zilbes sākumā tas parasti eņem konzonanta
veetu un top jo sevišķi ass aiz nebalsigeem troksneņeem, peem.
tvīkt, *kvīakt*, *svīst* u. c.

v veidojums izdarams šā: Balsīgo skaņu strūklu aizsprosto
veegli peekļaujotees apakšējai lūpai pee virsejeem preekšzobeem,
pee tam apakšējā lūpa eeleecas drusku uz eekšu un augšējā
pavelkas mazleet uz augšu, ka preekšzobi teek atsegti. Mēle
paleek meerīgi *a* stāvoklī. Skaņu vilņi, speezdamees gar lūpas
un zobu aizsprostojumu, sacel vibrācijas, ko auss uztver kā
īpatneju skani (*v*); veeglak artikulets, tas līdzinas *u*, bet spilgt-
tak — *z* skanī, tā tad tajā peejaukti abu šo skaņu elementi.

f artikulatīvais veidojums pilnīgi līdzinas *v*, tikai to vei-
dojam ne ar balsīgu plūsmu, bet ar *dvašu*, pūšot to uz
mutes aizsprostojumu, pēc kam apakšlūpa eeleecas drusku
vairak uz eekšu.

Dažeem cilvekeem paradums veidot *v* un *f* ar lūpam veen,
nepeekļaujotees lūpai pee zobeem; tāds veidojums ir at-
metams, jo var veegli radīt pārpratumus, vaj padarīt izrunu
neskaidru. Ar lūpam veen mēdz veidot angļu *w*, ne latveešu *v*.

Z un S veidojums.

Arī *z* skanis pēc savām akustiskām īpašībām peeskaitams
skanuļeem, līdzīgi *v* skanī; bet tāpat kā tas, stāvēdams uz
pārejas robežas no balseņeem uz troksneņeem, satur mazak
skaņu elementus un ar vokaļeem par divskani nesakūst. Skaņu
kņāvās (zilbēs) tas neizpilda vokaļa veetu, līdzīgi citeem ska-
nuļeem, bet labprāt ar pēdejeem saistas kā plūdenis, peem.:
blā-zma, *græ-znums*, *zvīņi*, *zvaig-zne*, *zi-zls* u. c., un reizem
pāreet nebalsīgā šnākulī *s*, peem. *dzee-sma* (no *dzeedat*),
drau-sma (no *draudet*). Vārdu izskaņā un eeskaņā, aiz un
preekš vokaļa, tas patura pilnīgi savas konzonanta teesības,
peem. *drīz*, *uz*, *bez*, *zivs*, *zirgs*, *zaļš* u. c. Stāvēdams sev
radneecīgā *s* preekšā, tas labprāt ar to asimilejas par nebalsīgi
izrunajamu skani, peem.: uzsaukt izrunā *ussaukt*, aiz-skart —
aisskart, iz-skaust — *isskaust*, pee kam dzirdams tikai veens
sakusis skaņa veidojums.

Skaņa *z* artikulatīvais veidojums noteek šā: Mēles mugura paceļas pret ceetajām augšslejam, tā ka tur paleek tikai šaura sprauga, pee kam mēle vidū eeleecas ar mazu vadziņu (reniti). Pa to izplūstošais gaiss resp. skaņu vilņi atsitas pret zobeem, kuri ir drusciņ pavērti, un rada svilpošu skaņu — *z*. Virslūpa ir pavilkta uz augšu, lai skaņa varetu pa zobu starpam lauztees cauri; apakšlūpa turpreti ceeši peekļaujas pee apakšejo preekšzobu rindas, atvilkdamās lūpu kaktiņos atpakaļ. Mēles smailis jeb gals paleek veegli peedūrees pee apakšejeem preekšzobeem. — Ja nav labu preekšzobu, ja tee reši saauguši, vaj izlūzuši, tad nākas grūti labu *z* vaj *s* veidot; tad labs veidojums panākams tikai stingri peespeežotes un neatlaidīgi vingrinotes.

S veidojums artikulatīvi no *z* neatšķiras; starpība tikai ta, ka pēdejo veidojam ar balsīgu skaņu, bet *s* ar nebalsīgu dvašu, pee kam elpas plūsma ir it kā enerģiskaka.

j veidojums.

Kaut gan *j* skaita pee skanuļu grupas aiz ta eemesla, ka to veidojam ar plūstošu balsīgu skaņu, tam tomēr peemīt ļoti maz muzikalu elementu. Tikpat runajot, kā dzeedot to grūti steept garumā kā citus skanuļus, bet pēc eespējas drīz japāreet uz sekojošo vokali. Mūsu valodā nav tādu skaņu krāvu, kur *j* eņemtu balseenā vokaļa veetu; tas reti saistas ar konzonantu, bet aizveenu tik ar vokali. Pēc savām akustiskām īpašībām tas tuvu radneecigs *i* skanim, tāpat arī pēc artikulatīva veidojuma. Mēle paceļas *i* stāvoklī un viņas preekšejā daļa, padodamās drusku uz preekšu, sašaurina spraugu starp mēles muguru un ceetajām augšslejam, tā ka cauri plūstošais gaiss resp. skaņu vilņi sacel berzešanos. Ši berzešanās savukārt nomāc skaņu; tadēļ — jo ceešak peespeežam mēli, jo vairak *j* peenem troksneņa nokrāsu, jo — veeglak, jo vairak *j* līdzinas balsenim *i*. Tiklīdz mēles peespeešana ir tik stipra, ka izeja starp pacelto mēli un ceetajām augšslejam gluži teek aizsprostota (ne noslēgta), tad *j* pārvēršas par *ch*. Tadēļ no tam jaizsargas.

Kā puslīdz plūstošs skanis *j*, stāvedams starp divi vokaļeem, seviški aiz *i*, saplūst ar to kopā, zaudedams savas konzonanta teesibas, peem. kaija izr. *kaiā*, maijs — *mais*, streijas — *streiās* u. c., vaj atkal, stāvedams vārdu beigās kā izskaņa, atkrīt pavisam nost, peem. blauj izr. *blau*, šauj — *šau*, apskauj *apskau* u. c., arī tādos gadījumos, ja seko vēl galotne (fleksija) *j* dažkārt atkrīt, peem. straujš — *strauš*, vējš — *vēš*, skumjš — *skumš* u. c. Ši tautā izplatitā paraša rakstu valodas izrunā tomēr nebūtu peepaturama, bet jacenšas *j* skani visur

izrunat. Stāvedams vārda eeskaņā, *j* viscaur patura savas konzonanta teesības, peem. *Jānis, jāuki, juoki* u. c., turpreti izskaņās divskanī *ai* labprāt stājas otrā elementa veetā, peem. *lái — laj, vái — vaj, laivái — laivaj* u. c. Salīdzinot pēdejā peemērā divskaņus *ai*, ikveens veegli pārleecinasees, ka izrunā tee abi fonetiski nav veenadi: kamēr pirmajā dzirdams skaidrs *i*, otrajā ta veetā vārdu noslēdzot dzirdams *j*, tāpat: *méitáj, egléj, jáukáj* u. c. No izrunas tehnikas veedokļa tas izskaidrojams tā, ka pēc īsi grūsta vokaļa otrs diftonga elements apseek, kadēļ galotnē vairs nedzirdam tīru *i* skani. Rakstībā aiz eti-moloģiskeem (?) eemesleem turas pee *ai*.

Etimoloģiskā ziņā *j* darijis uz skanuļeem mīkstinošu eespaidu, pārvēršdams tos par *l, n, r*; tāpat saveenojumos ar šnakuļeem un sprēguļeem *j* dara uz teem asimilejošu eespaidu (skat. „Latv. gram.“ § 32).

l, n, r veidojumi.

Mīkstinatos skaņus latveeši mēdz dēvet arī par joteteem skaņeem, vaj nu aiz ta eemesla, ka tee ronas zem *j* eespaida, vaj tadēļ ka tos veidojam gandrīz visus *j* skaņa veidojuma veetā — ceeto augšsleju preekšdaļā. Raksturīga pazīme ir ta, ka *l* un *n* veidojot mēles gals pacēlas pee augšējeem preekšzobeem, bet *l* un *n* veidojot mēles gals noslīgst uz leju pee *a p a k š e j e e m* preekšzobeem, kā *j* skani veidojot. Citadā ziņā šo skanuļu veidošanā nekādas pārgrozības nenoteek; bals stobra aizsprostojums paleek tāds pats, kā pee nemīkstinato skaņu veidošanas, — gar augšejo dzerokļu rindu. Tikai mīkstinato *r* veidojot, mēles gals noslīgst uz leju, bet gan paceļas pret zobu augšējām smaganam (alveolam) un tur veegli peekļaujas. Kamēr *r* veidojot mēles smailis mutēs preekštelpā pret smaganam vibrē un *r* pēc savām fonetiskām īpašībām ir skanīgi plūstošs, *r* veidojot turpreti smailis tikpat kā nemaz nevibrē un *r* plūdinat nākas grūti, jo tad tas līdzinas *j* vaj *ch* skaņeem. Aiz šī eemesla arī *r*, kā savas skanuļa īpatnības zaudejis, nesakūst ar balseņeem par pusdiftongu; turpreti *l* un *n* līdzīgi *l* un *n* skaņeem sakūst, peem. *baļķis, spuļģis, reņģe, zaņķis, kuņģis* u. c. Veenīgi saliktos vārdos arī *r* sakūst par pusdiftongu, peem. *garģūmis, garķlāvji, kaŗgaitas* u. c., kaut gan še *r* drīzak izpilda vārdā konzonanta, ne vokaļa veetu. — Dažās izloksnēs mīkstinatā *r* veetā runā *r*, pat tādos vārdos, kā *jūra, karš, graut, grūtums* u. c.*), kur tas rakstu valodas izrunā paturams.

*) Tuvakus paskaidrojumus par mīkstinatā *r* leetošanu skat. „Latv. gramat.“ § 26.

So nelabo parašu vēl sekmē dažas mūsu deenas avizes, kuŗas tehniskas ērtības dēļ pavisam atmetušas *r* burtu. Tādā kārtā teek aplaupītas mūsu valodas fonetiskās bagātības. Tādēļ skolai un skatuvei pret *r* izmešanu jākaŗo.

Mirkļa skaņu veidojumi.

Visu mirkļa skaņu veidojuma raksturīgā eezīme ir ta, ka skaņu veidošanai vajadzīgais gaiss teek sablīvēts balss stobrā, to noslēdzot. Runas rīkeem pēkšņi atverotees noteek sprādzeens jeb eksplozija, kādā ceļā ronas skaņi. Ja noslēgumu izdaram ar lūpām, dabujam *b* un *p*, ja ar mēli pee alveolam — *d* un *t*, ja ar mēles muguru un mīkstajām augšslejam — *g* un *k*. Starpība veidojumā ir ta, ka pee balsigajeem skaņeem *b*, *d*, *g* balss mēlites sāk vīrnot pirms eksplozijas, tā ka sablīvētais gaiss jau pārvēršas par skaņu balss stobrā, sakarā ar to eksplozija ir veeglaka, pats skanis it kā maigaks. Turpreti veidojot nebalsīgos *p*, *t*, *k*, sablīvētais gaiss balss stobrā netrīc, tas eksplodē kā elpa un mēlišu vīrmošana sēkas pēc eksplozijas, resp. reizē ar noslēguma atvēršanu, veidojot sprēgulim sekojošo balseni vaj skanuli, peem.: *paka*, *plāksne*, *tukls* *trans* u. c. Jasargas eksploziju izdarit tā, ka sprēgulim līdzī izplūstošā elpa dzirdama kā dvēstais *h* skanis, peem. *pharks* (parks), *therpth* (tērt), *khakls* (kakls) u. c., kāds paradums dažeem cilvekeem peemīt. Teesa, nebalsīgo sprēguļu eksplozija ir daudz enerģiskaka nekā balsīgo, taču ta nav jaizdara kā pārspīleta „knakšķešana“ (*Knall*), kas apgrūtina vokaļu peeslēšanos un pate par sevi nav daīļa. Tikpat runajot, kā dzeedot no tam jasargas.

Katra sprēguļa veidojums prasa divejadu runas rīku darbību: balss stobra noslēgumu (ekskursija — izeja uz darbu) un balss stobra atslēgumu (rekursija — atgriešanos no darba*). Abu šo kustību rezultats ir gaisa speedeena eksplozija.

Par atsevišķu sprēguļu artikulāciju jasaka sekošais:

b un *p*

kā lūpu skaņi veegli veidojami: mēle paleek meerīgi, neītrālā stāvoklī, lūpas saleekas plati kopā, veegli pee preekšzobeem peekļāvūšās, tikai nedrīkst pasteeptes uz preekšu, kā veidojot *u* skani; gaisu sablīvejot nevajag peepūst vaigus kā dvašu pūšot, bet aizturet to tikai mutē, pee kam mīkstās augšslejas paceldamās noslēdz eeeju deguna telpās. Skaņa veidošanas

*) Šos termīņus leeto prof. V. Bogorodickis, sk. „Очерки по языковѣд. и русск. языку“, 59. l. p.

momentā lūpas eksplodējot atveras tai platumā, kādu prasa sekojošā balseņa vaj skanuļa stāvoklis. Jasargas virslūpu pavilkt uz augšu, vaj atkal izdarīt eksploziju ar lūpam veen, žokli neatverot, pat zobus sākožot, uz ko sevišķi pavedina sprēguļeem *p*, *b* sekojošais *i*, peem.: *pikts*, *bite*, *brīdis* u. c. Tā kā *b* artikulācija pēc runas rīku stāvokļa tuvu līdzinas *m* veidojumam, tad jasargas pa gaisa sablīvēšanas laiku skaņu eevadit deguna stobrā, jo tad *b* skanim pirms eksplozijas arveen dzirdams veegls *m*, peem. (*m*)*brangi*, *gu(m)ba*, (*m*)*blāzma* u. c. Ja eevēro, ka *b* un *m* artikulācija izšķiras tādejādi, ka lūpam atverotees *m* beidzas, bet *b* faktiski sākas, t. i. dzirdami uzverams tikai lūpam atverotees, ne tām noslēdzotees.

d un t

fizioloģiskā artikulācija latveešu valodā dažā ziņā atšķiras no šo pašu skaņu veidojuma citās valodās. Kamēr vācu valodā *d*, *t* veidojot mēles gals pacēlas, peekļaudamees pee virszobu smaganam*), latveešu valodā šee sprēguļi veidojami tādejādi, ka mēles gals paleek pee apakšējeem preekšzobeem, bet pee ceeto augšsleju alveolam peekļaujas mēles preekšējā daļa un tādā kārtā noslēdz balss stobra izeju. Līdzīga artikulācija novērojama kreevu valodā, kur *т* veegli pāreet mikstinātā *ть*, kura veidojums līdzinas mūsu *ķ* skanim**). Runas rīku ekskursija noteek tādejādi, ka mēle no *e* stāvokļa jau aprādītā kārtā noslēdz balss stobru; izdarot atslēgumu jeb rekursiju, žoklis reizē ar mēles atvilkšanos nokrīt tai platumā, kāds vokalis seko sprēgulim *d*, *t*. Artikulācijas procesā mute aizveen ir pusvirus, bet virslūpa nedrīkst pavilktees uz augšu, kā pee vācu *d*, *t* veidojuma. Tāpat jasargas *t* izrunat ar tikko dzirdamu *h* peeskaņu, peem. *thēthiņš*, *thūlith* u. c.

Fizioloģiski šeem skaneem radneecigi ir spiranti *c* (*t+s*) un *dz*, kadēļ gadījumos, ja *d* vaj *t* skanim seko *s*, tee labprāt sakūst par veenu akustiski dzirdamu skani *c*, peem. *pats*, *izr. pac*, tāds, *izr. tāt* (*s* asimilē *d* par *t* un tad sakūst par *c*), *pirts* — *pire*, *sirds* — *sīrc* u. c.; turpreti *mīrdz*, *stīdz* fonetiskā izruna līdzinas rakstibai, jo *d+z* sakūst par balsīgi izrunatu spirantu *dz*. Tomēr ne visos gadījumos, kur *t* stāv līdzās ar *s*, tee sakūst par *c*, peem. atsildits *izr. at-sildīc*, *patskanis* — *pat-skanis*; tā tad šķirtos balseenos katrs skanis patura savas teesības. Taču

*) Skat. Julija Heija „Deutscher Gesangsunterricht“, 114. l. p. paskaidrojumu par *D* — *T* veidojumu.

**) Prof. Bogorodickis gan airāda („Очерки“, 50. l. p.), ka *T, Д* veidojums noteek līdzīgi *н* un *л* artikulācijai ar mēles gala peekļaušanos pee augšzobu saknem. Taču vismaz vārdos *теперь*, *тетрадь* — tas tā nav.

ari te *t* veidojot izdaram faktiski tikai veenu kustību — noslēgumu jeb ekskursiju, kamēr rekursijas veetā dzirdam *s*. (Tas jau atteceas uz asimilāciju un par to tuvāk runāsim turpmāk.)

g un *k*

fizioloģiskais veidojums noteek mutes dzelmē, kadēļ ari šos skaņus dēvē par rikles skaņeem. Artikulācijas process ir tas pats, kāds pee pārejeem mirkļu skaņeem — balss stobra noslēgums un peepešs atslēgums. Tikai to še izdaram ar mēles pakālejās daļas augstu pacelšanos un peekļaušanos pee mīksto augšsleju sākuma. Tādā kārtā mīkstās augšslejas teek atspēstas atpakaļ un noslēdz eēju deguna telpās. Aiz balss stobra noslēguma, mutes atvarā sablīvetais gaiss, mēlei pēkšņi noslēgumu atverot, izplūzdams rada troksni jeb knakšķi, ko dēvē par *k* skani*); ja pa noslēguma laiku balssmēlites virmo, tad skaņas eksplozija ir mīkstaka un to dēvē par *g*. Pašā artikulācijas procesā citādi nekādas starpības katra skaņa veidojumā nav. Runas rīku kustības prasa enerģisku mēles un kakla muskuļu darbību tikpat ekskursijas, kā rekursijas momentos. Gaisa sastrēgums *k* veidojumā tomēr ir daudz stiprāks, nekā *g* veidojot, kas izskaidrojams ar to, ka noslēgtā stobrā elpa jeb gaiss var darīt leelaku speedeenu, nekā virmojošee skaņu vilņi, kuŗi neatron izeju. — Lūpas neņem teešu dalību skaņu veidojumā; tās ekskursijas momentā, pakakles muskuļeem izdarot spēju kustību, teek atvilkas it kā atpakaļ un peekļaujas pee preekšejo zobu rindam. Turpreti rekursijas jeb pašā eksplozijas momentā lūpas nostādas tā, kādu stāvokli prasa sprēgulim sekojošā vokaļa veidojums, jo sprēgulis arveem teek artikulēts reizē ar to. Tāpat ari apakšžoklis atveŗas atteecīgā platumā, kādu prasa sekojošu vokaļu veidojums.

Abi skaņi *g* un *k* izrunā patura savu artikulatīvi noteikto veidojumu — konzonanta teesības, tikpat balseenu eeskaņās, kā izskaņās. Nekādā gadījumā tos nevajaga izrunat ar sekojošu *h*. Valodneeki gan aizrāda, ka sirmā senatnē, domājams, mūsu valodā bijis tāds *gh*, kāds uzglabajees zanskrita valodā, peem. *gharma* = karstums u. c. Taču tagad šis valodas formas iznikuŗas. Tāpat latveešu valodā *g* nekad nepārvērŗas par *j* vaj *ch* — mīksti izrunatu skani, kā tas noteek vācu valodā, seviŗki balteešu izrunā, peem. Geld izr. *jeld*, geben — *jeben*, wenig — *vēnich*, Ewigkeit — *Evichkait*, Sieg — *zīch* u. c. Tamlīdzīgi ari kreevu valodā *g* (r) daudzreiz teek izrunats kā

*) Julijs Heijs domā, ka reizē ar balss stobra noslēgumu aizslēdzas ari gāmurā balss sprauga (*Glottis*) un gaiss jeb elpa sablīvejas pret noslēgtām mēlītem, kuŗas pēkšņi atveŗas eksplozijas momentā. Skat. „Deutscher Gesangsunter., Sprachl. Theil.“, 98. l. p.

h, peem. Bor izr. *boh*, Praha — *praha* u. c.; vaj atkal *g* stājas *h* veetā, peem. Hamburga — Гамбург, Hamlet — Гамлет u. c. Nekāda šamlīdzīga novēršanās latvešu valodā nav sastopama, bet latvešu valodā gan ir manama teeksme svešvārdos *g* un *k* mīkstinat par *ġ* un *ķ*, peem. Goete izr. *ġēte*, Geck — *ġekis*, gymys — *ġimis*, Bank — *benķis*, König — *ķēniņš* u. c.

Grūtās artikulācijas dēļ tautas mute dažos latvešu vārdos *g* skani labprāt izmet, peem. lagzda izr. *lazda*, ligzda — *lizda* u. c. Taču šāda *g* izmešana rakstu valodas izrunā nav attaisnojama.

c un *dz*

no šņakuļu grupas arī varam peeskaitīt pee mirkļa skaņeem, jo to artikulatīvais veidojums ir mirklīga eksplozija. Abi šee valodas skaņi sastāv no divu konzonantu artikulāciju sakausejuma veenā kopartikulācijā $t + s = c$, $d + z = dz$ (grieķu valodā arī *dz* raksta ar veenu īpašu burtu — ζ, bet mums šī skaņa apzīmešanai nav īpaša burta). Šādus troksneņu sakausejumus fonetikā sauc par afrikateem, t. i. „peeberzteem“, no latīņu *affrico*; tamlīdzīgi ir arī mūsu valodas *č* ($t + š$) un *dž* ($d + ž$), kuri ir plūstoši šņakuļi. Latvešu valodā šee peeberzeņi ļoti eemīloti un labprāt *c* stājas *k* veetā un *dz* — *g* veetā, tikpat vārdu atvasinājumos, kā locījumos un aizgūtos vārdos, peem. draugs — *drāudzē*, lekt — *lec*, leišu *genys* — *dzenis*, leišu *akis* — *acs* u. c.

Fizioloģiski *c* un *dz* veidojums noteek šādā kārtā: mēles preekšējā daļa peespeežas ceesi pee augšejeem preekšzobeem, bet mēles smailis paleek lejā peekļāvees pee apakšejeem preekšzobeem — tas ir noslēguma jeb ekskursijas stāvoklis. Artikulācijas momentā mēle pēkšņi atvelkas no zobeem, palikdama s vaj z stāvoklī, kadēļ eksplodejošais gaiss, pa spraudziņu starp zobeem izplūzdams, rada svelpošu skaņu. Tā rekursijas mirklis top paildzināts, jo šņakuļi pa daļai satura plūstošus elementus. Taču artikulācijas sākums ir *t* veidīgs; tā eksplodejošā *t* troksnis, sakusdams ar plūstošo *s* šņakoņu, rada īpatneju skani *c*. Artikulācijai janoteek ļoti enerģiski, tikpat mēles muskuļu, kā elpas speedeena darbībā; ja elpas speedeens ir vājš, *t* eksplozija nav sadzirdama un tad veidotais skanis līdzinas *s* skanim. No tam jaizsargas. — *Dz* skaņa artikulatīvais veidojums ir tāds pats, kā *c*, tikai ne tik enerģisks un teek izdarīts ne ar elpu kā *c*, bet ar balsīgu skaņu. Tā *d* eksplozijas troksnim saplūstot ar *z* svelpoņu ronas *dz* skanis. — Kas sliktu preekšzobu, vaj mīkstas mēles dēļ nevar veidot labu *s*, tam nāksees grūti veidot arī labu *c*. Tad ar vingrinājumeem jāstiprina mēles muskuļi, kamēr panāk labaku izrunu.

k un *g*

kā eksplozīvi skaņi pēc savām akustiskām īpašībām ir visai maigi un to artikulācija neprasa daudz enerģijas. Lai gan tos mūsu valodā uzskata par mikstinateem *k* un *g* skaņiem, viņu veidojums tomēr noteek pavisam citā veetā: nevis riklē, bet pee ceetajām augšslejam, drusku attālak no zobeem nekā mikstinato *l* un *n* veidojumu veetā. Kamēr pēdejos veidojot balss izeja ir tikai aizsprostota, *k* un *g* veidojot ta pilnīgi noslēdzas. Mēles mugura, paceldamās pret augšsleju loku, ceesi pee ta peekļaujas, tā radot gaisa sablīvējumu noslēgtā runas stobrā. Artikulācijas momentā mele peepesi atraujas un žoklis nokrīt tādā stāvoklī, kādu prasa sekojošais balsenis. Mēlei pēkšņi atvelkotees, aizturetais gaiss eksplodē un rada veeglu troksni — *k* skaņi, ja veidojumu turpreti izdara ar balsīgu skaņu, tad dabujam *g* skaņi. Tā ka veidojumu izdarot mēles gals paleek leja pee apakšejeem preekšzobeem un gaisa noslēgumu izdaram taisni tanī veetā, kur veidojam *j* skaņi, tad arī šos abus sprēguļus mēdz dēvet par joteteem skaņiem, līdzīgi *l*, *n* un *r* skaņiem.

Daudzās Vakareiropas valodās *k* un *g* skaņi nemaz nav pazīstami (kreevu valodā sastopami mikstinati т un д, peem. тетя = tjetja, izr. *koķa*, дядя = djadja, izr. *gæģa*); turpreti latveešu valoda tos ļoti eemilejuse. Mūsu valodas fonetikā teem peekrituse leela loma, gan vārdu atvasinajumos, kur *k* un *g* teek pārvērsti par *k* un *g*, peem. brēkt — *brēķis*, degt — *deģis*; gan aizņemtos vārdos, peem. Keil — *ķīlis*, Kitt — *ķite*, Giebel — *ģēvele*, Gymnasium — *ģimnazija* u. c.*)

h un *ch* veidojums.

Abi šee skaņi latveešu valodas vārdu izrunā nav sastopami, bet rakstībā *h* teek leetots vecā ortografijā par gaŗuma zīmi, ko neizrunā kā burtu. Turpreti jaunākā laikā *h* un *ch* teek leetoti no svešām valodam aizņemtos vārdos kā izrunajami burti, kaut gan jo beeži, it īpaši tautas mute, šos vārdus peelaiko mūsu valodas izrunai, peem. Hamburga — *Amburga*, Haube — *aube*, Хлестаков — *Ķlestakovs*, техника — *teķnika*, механика — *mekanika* u. c. Literatūras valodā tomēr būtu eevēlams abus šos skaņus izrunat, kur tee aizņemtos vārdos ir. Šai ziņā vēl nav panākta veenošanās ne rakstībā, ne izrunā. Mūsu valodneeki fonetiski izšķīŗ trejadus *h* skaņus (*palatalus*, *velarus* un *gutturalus*), kaut gan rakstībā leeto tikai divejadus

*) Sk. tuvak par to „Latv. gramat.“, § 28—33.

burtus. Aiz to pareizas izrunas jautājums top vēl nenoteiktaks, neskaidraks. Taču valodneeki paši atzīst, „ka latveešu parastā izruna nekādu lelu izšķirību starp ortografisko *ch* no kreevu un greeķu valodas ņemtās vārdos un starp ortografisko *h* no vācu valodas ņemtās vārdos *netaisa**.“ Un pateesībā, no izrunas tehnikas veedokļa arī jaizšķir tikai divejāda izruna: mīkstais *ch* (*ich*) un ceetais *h* (*ach*), kureem katram ir savs īpatnejs veidojums. Tadēļ arī rakstībā visus tos vārdus, kur izrunajam dvēsto (frikativo) skani ceeti, vajadzētu rakstīt ar gutturalo *h*, neraugoties uz to, no kādas valodas vārds aizņemts; piem. Aachen, Wilhelms, Bachs, suchen, Charkova, Charbina, Hanibals, archaisks, mechanika, Achils u. c. būtu latviski ja-raksta un jaizrunā šā: *Ahena, Vilhelms, Bahs, zūhen, Hačkova, Harbina, Hanibals, arhaisks, mehanika, Ahils*, turpreti visos vārdos, kur izrunajam dvesto skani mīksti, kā palatalo *ch*, piem. Melchiors, Eiche, mancher, Technik, Chinin u. c. tas būtu latviski rakstams un izrunajams šā: *melchiors, eiche, mancher, tehnika, chinins* u. c., protams, izņemot tos vārdus, kur *ch* jau pārlatviskojies par *k*, piem. *kērubs, ķimija, ķīneetis* u. c.

Katra skaņa veidojums ir īpatneji savads: rikles *h* (gutturalo) veidojot, balss mēlītes paleek pilnīgi atvērtas, vaj arī slābani savilkta atstāj platu spraugu, tā ka gaiss, pa balss stobru izplūzdams, rada berzešanos mutes kanālā un sacel savadu troksni, ko apzīmejam par *h* (elpas skani, vāciski — *Hauchlaut*). Daži valodneeki domā, ka skanis veidojas teeši gāmūrā, izplūstošai elpai gar slābani uzvilkta balss mēlītem berzejoties**). Taču novērojot varam pārleecinatees, kā arī mēle ņem pee veidojuma dalību, jo mēles pakālejā daļa, paceldamās un atvilkdamās mazleet atpakaļ, sašaurina rikles atvara telpas. Līdzīgs veidojums ir arī vācu *ach* skanim; turpreti kreevu *x* veidojot, mēle pacēlas vairak pret mīkstajām augšslejam, kadēļ skanis ir drusku mīkstaks***), piem. salīdzini vācu *Hochburg* un kreevu Харьков (*Hačkova*). Tomēr izšķirība ir tik neecīga, ka latveešu izrunā nekādas starpības nav, jo augšējā peemērā tik pat *h*, kā *ch* un *x* pēc sava fizioloģiskā veidojuma ir rikles skaņi.

Turpreti preekšā izrunajamā mīkstā jeb palatalā *ch* fizioloģiskais veidojums noteek pee ceetajām augšslejam, apmēram tanī veetā, kur veidojam *j* skani, mēles preekšējai daļai šai veetai tuvojoties un izeju gaisam aizsprostojot. Pa šauro spraugu, starp mēles muguru un augšsleju loku, no plaušām izplūstoša elpa cauri sprausdamās sacel berzešanos balss stobrā,

*) Sk. E. Bleses „Ievads valodneecībā“, 148. l. p.

***) Skat. tuvāk par šo jautājumu E. Bleses „Ievads valodn.“, 144. l. p.

****) Prof. Bogorodickis domā, ka *x* (*h*) veidojums noteek tanī pašā veetā, kur *г*, *к* (*g*, *k*), tikai ar to starpību, ka mēles pakālejā daļa nepeekļaujas pee mīkstām augšslejam, bet tikai tuvinas tām. Skat. Очерки по языков., 51. l. p.

kas rada trokšņa skaņu *ch*. Lai gan skaņa veidojums noteek ar elpu, taču izrunā skanīm peemīt tikko nojaušamas vokaliskas jeb balsīgas īpašības, kas izskaidrojams tādejādi, ka *ch*, stāvēdams aizveen preekš vaj aiz vokaļa, pārņem daļu balsīgo elementu no ta, peem. *psiche*, *ichtiols*, *brechman*, *schema* u. c. Energiskaki izrunats, *ch* top pat balsīgs, līdzinadamees *j* skanīm, kuram pēc savām akustiskām īpašībām tas stāv visai tuvu.

ž, š, dž, č veidojumi.

Visu šo šņākuļu veidojumi ir deezgan kompliceti, kaut gan pamata elements tajos ir dabas skanis — svelpenis *s*. Peejaucot tirajam *s* vaj *z* skanīm *j* vaj *ch* afrikativos elementus un lūpu dvasas plūsmas peeskaņu (*hu*), dabujam šņāčošus troksneņus, šņākuļus. Ja veidojumu izdaram ar balsīgu skaņu, tad ronas *ž* un *dž*, ja ar nebalsīgu elpu — *š* un *č*; ja artikulatīvais veidojums noteek izdarot tikai balss stobra aizsprostijumu, tad ronas plūstošas dabas šņākuļi *ž* un *š*, ja turpreti izdara pilnīgu balss stobra noslēgumu, tad ronas eksplozīvas dabas šņākuļi *dž* un *č*. Skaņu fizioloģiskā veidojumā ņem dalību: mēle, ceetās augšslejas, zobi un lūpas. Mēle eņņem apmēram *e* stāvokli, tā ka sprauga starp mēles muguru un augšsleju loku ir daudz plašaka nekā pee *s* veidojuma; tāpat arī mēles smailis nepaleek kā pee *s* veidojuma veegli peekļāvees pee apakšejeem preekšzobeem, bet atvilkdamees paceļas uz augšu un peedurās veegli pee augšejeem preekšzobeem; lūpas pasteepjas uz preekšu, kā pee *u* skaņa veidojuma, tikai mutes atvērumš nav tik slēgts, un lūpas stāv it kā atkarus. Pa šā aizsprostotu balss stobru gaisš, resp. skaņu vilņi izplūzdami sacel šņākoņu, ko dēvejam par *š* vaj *ž* skani. Turpreti ja mēles gals jeb smailis ceesāk peespeežas pee augšejeem preekšzobeem un ātri atvilkdamees sacel eksploziju, kam seko šņākoņa, tad šo skaņu dēvejam par *č* vaj *dž*, lūkojotees pēc ta, kā artikulacija [noteek — ar elpu vaj ar balsi.

Visi šņākuļi peeskaitami pee jauktu skaņu grupas, kuņu veidojums sastāv no vairaku skaņu peejaukuma. Parasti mēdz teikt, ka *š* sastāv no *s* + *ch*, kā to arī raksta vecajā ortografijā (*sch*), bet akustiski ņemot tas nav salikts skanis. Ar pilnu teesību varam prasit, lai tam eved īpašu zīmi (kā peem. kreevu valodā *ш*, kas nav atvasinata no *c* + *x*). Mūsu jaunās ortografijas *š* nav visai izdevīgs burts, tam par pamatu ņemts *s* un uzlikti virsū divi radziņi jeb žāklites. Leetderigaki bija paturet agrako *s* ar zīmiņi apakšā *š*, vaj vislabak peņņemt veenā laidā rakstamus burtus, peem. *š*, *ž*, *č*, *dž*. Tādā kārtā būtu eetureta zinama konzekvence: visi jotejumi (jo šņākuļus mēdz uzskatit

par mikstinateem skaņeem) tiktu apzīmeti zem burteem, bet visas fonetiskās īpatnības un gaŗumi vīrs burteem. Kamēr tagad visu šņakuļu un *ģ* mikstinajumus apzīmejam augšā, turpreti *l*, *n*, *r*, *k* apakšā. Si neveenadiba padara bērneem jaunās ortografijas eemācišanu grūtu un vispār apgrūtina pašu rakstības procesu, kad roka veenmēr jaatrauj, lai peeliktu zīmes te augšā, te apakšā*). Ari drukatavās „ragaiņee“ burti ir par traucekli rindu sablīvešanai. Ilgi vaj īsi — reiz mums būs tee jaatmet un jaeeved to veetā īpašas zīmes. Mēs tagadejos aizņēmamees no leišeem, bet leiši paši, dažās Tilzītē iznākušās grāmatās ragaiņos *š* un *ž* atmetuši un eeveduši to veetā *f* un *z*.

*

Augšā aprakstiteem skaņu veidojumeem, protams, ir relatīva nozīme, pēc kuŗas ikveens varēs orientētees, lai savu valodas skaņu veidošanu izkoptu.

4. Skaņu asimilacija.

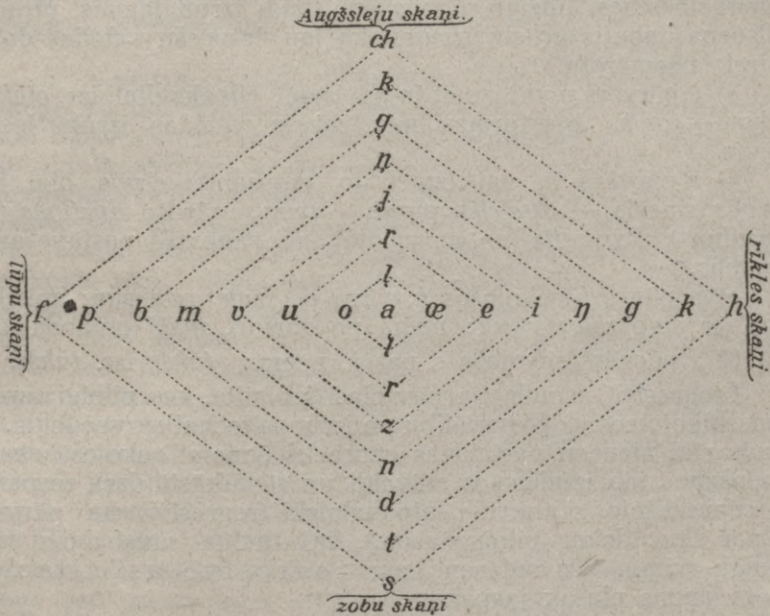
Daži valodas skaņi zem teem līdzās stāvošo citu skaņu eespaida izrunā maina savu dabu — gan pa daļai, gan pilnīgi pārvērsdamees. Šai skaņu pārvērsšanai jeb asimilacijai ir savs dabisks nolūks: izrunas atveeglīnašana. Jo skaņu kŗavas, kas dažkārt vārdu kopās sastopamas, nāktos grūti izrunat, ja nevaretum tās pārvērst jeb asimilet. Pate asimilacija ir nevis nejauša parādiba, bet padota noteiktai likumībai. Lai šo likumību labak izprastum, mums jaepazīstas ar skaņu atteecībam, kas pārrēdzamas noturpmakās skaņu schemas (169. l.p.).

Skaņus pašus par sevi, kā zinams, izšķīram veenu no otra pēc to fizioloģiskā veidojuma; turpreti skaņu dabu jeb eekšejo satvaru pēc to akustiskām īpašībam. Skaņeem var būt katram savs veidojums, bet pēc eekšejām īpašībam tee var būt veenadi, jeb radneecīgas dabas. Peemēram, skaņus *m*, *n*, *Ņ*, *ņ* veidojam katru savā veetā, taču pēc savām īpašībam tee ir radneecīgi jeb veenadas dabas skaņi. Tāpat skaņi *b*, *d*, *g*, *ģ* ir akustiskā ziņā radneecīgi skaņi, lai gan katru no teem veidojam savā veetā; turpreti tajās pašās veetās veidotee *p*, *t*, *k*, *ķ* nestāv ar pirmajeem skaņu ziņā (akustiski) radneecīgās atteecībās, jo pirmeeje ir balsīgi, otri nebalsīgi. Ja nu šādi akustiskā ziņā preteji skaņi sagadas kādā vārdā blakus veens otram, tad tee cenšas akustiski tuvinātees: 1) pārvērs veens otru par sev līdzīgu, vaj 2) peemērojas otra dabi. Pirmejo saucam par

*) Mūsu nodoms bija šai grāmatā viscaur eeturet veenadības principu, bet tā ka drukatavā nebija vajadzīgo burtu, tad bij japaleek pee līdzšīnejās rakstības.

pilnīgu asimilāciju (Angleichung), otro — par nepilnīgu asimilāciju (Anähnlichung). Pate šī parvēršana notiek divējādā kārtā: a) progresīvi, b) regresīvi.

Par progresīvu asimilāciju sauc to, kad kāds skaņš dara eespaudu uz tam sekojošo skaņi, t. i. uz preekšu (progresīvi) un pārvērš to par sev līdzīgu (pilnīga asim.), vaj tuvina savai dabai (nepilnīga asim.).

Peez.: Šai schemā neetilpst saliktee skaņi: c, dz, č, dž un jauktee: ž, š.

Peemēram: 1) *l* pārvērš sekojošo *n* par sev līdzīgu: pilns izr. *pills*, melns — *mælls*, velns — *vælls*, vilna — *villa* u. c. Dažos apgabalos asimilācija sastopama arī citos vārdos, kā delna izr. *dælla*, peļņa — *pēļļa*, kalns — *kálls*, salna — *sal(l)a* u. c. Taču šos pēdeji minētos vārdos asimilācija rakstu valodā nav sastopama, kamēr pirmak minētos vārdus, kuŗi tautā plaši dzirdami asimiletā veidā, daži rakstneeki (Plūdons) cenšas eevest arī rakstu valodā. Mūsu skatuves izrunā tomēr eeteicams peepaturet vecās formas ar *ln* (kaut arī citās indoeiropēšu valodās šis skaņu saveenojums viscaur pārvērtees par *ll**), jo tā mēs uzglabāsim dzīvu šo mūsu valodas īpatnību.

* Sk. Dr. J. Endzelina „Lettische Grammatik“, § 98.

Jasaka, ka tautā visvairak skaņu pārvēršana sastopama slaidi izrunajamos pusdiftongos (*pil-na*), bet retak grūsti izrunajamos (*kāl-ni*), jo pēc balss pārtraukuma, kas seko grūsti izrunatam *á* vokālim, skanuļu *l* un *n* saplūšana izrunu faktiski neatveeglinatu. Turpreti asimilācijas galvenais nolūks ir skaņu kņavu izrunu atveeglinat.

2) *l* pārvērš *t*, vaj izmet to pavisam: baltgálve izr. *bal(l)-gálve*, baltgans — *bálgans*. Šis pēdejais jau eeguvis arī rakstu valodā teesības, līdzīgi *zilgans*, un slaidi izrunajamais pirmais balseens dabuļis grūstu izrunu, kā jau latveešu valodas dabai vairak peemērotu.

3) *l* pārvērš *v* vaj izmet to pavisam: cilvēks dial. izr. *cilčēks*, galva — *gála*. Šis formas nav rakstu valodas izrunā leetojamas.

4) *r* pārvērš *v*, vaj izmet to pavisam: cirvis dial. izr. *cir(r)is*, durvis — *dur(r)is*, purvs — *purs*; vārdi: *dúrtiņas* (no durvtiņas), *Púrmalis* (no purvmala) jau eeguviši pastāvešanas teesības.

5) *p* pārvērš sekojošos *k*, *v* vaj arī izmet pavisam: apkakle dial. izr. *ap(p)akle*; vārdi: *apiņi* (no apviņi), *apaļš* (no apvaļš).

6) *š* pārvērš sekojošo *s* par *š*, peem.: *tukšš* izr. *tukšš*.

Progresīvā asimilācija nav plaši izplatīta, kas pilnīgi saprotams, lūkojotees uz šo parādību no izrunas tehnikas veedokļa. Jo runas rīki aizveen pasteidzas eepreekš eņemt sekojošā skaņa veidošanas jeb izteiksmes stāvokli un tādā kārtā dara eespaidu uz eepreekšejo skani, t. i. atpakaļniski (regresīvi) un pārvērš to par sev līdzīgu (pilnīga asim.), vaj tuvina savai dabai (nepilnīga asim.). To tad sauc par regresīvo asimilāciju un tā mums plašak jāapskata.

Regresīvās asimilācijas galvenā eezīme ir, ka izrunā *balsige e* troksneņi pārvērš sev preekšā esošos *nebalsigos* par sev līdzīgeem — *balsigeem*; vaj atkal *nebalsige e* pārvērš tādā pat kārtā *balsigos* par sev līdzīgeem — *nebalsigeem*. Pilnīga asimilācija noteek tad, kad līdzās stāv veenā veetā veidojami skani, kā *t-d*, *p-b*, *k-g*, *z-s*, *ž-š*, peem. atdot — izr. *addot*, apbērt — *abbērt*, cūkgans — *cū(g)gans*, uzsist — *ussist*, mežsēta — *mešsēta* u. c. Nepilnīga asimilācija noteek, ja pārvēršam atsevišķās veetās veidojamus skaņus: kā *p-g*, *z-t*, par *b-g* un *s-t* u. t. t.; tā noteek veena skaņa tuvinašana otra skaņa dabai, peem. apgāzt — izr. *abgāst*, atbēgt — *adbēkt*, aizkust — *aiskust*, labs — *laps*, logs — *lúaks*, lekdams — *lægdams*, klibkājis — *klipkājis* u. c.

Ar augšejeem peemēreem peetiks, lai šo parādību izprastu. Visas varbūtības, kādas izrunā atgadas, nav vajadzīgs peemēros peevest, bet gan no svāra tuvāk apskatīt, kādā kārtā

noteek pate skaņu pārvēršana. Tas mums izrunas tehnikā galvenām kārtam krīt svarā. Mūsu valodas mācības grāmatās mēs atronam tikai leetiiskus aizrādījumus, ka „balsīgo līdzskaņu (troksneņu) preekšā nebalsīgie izrunā pārvēršas par balsīgieem, un nebalsīgo līdzskaņu preekšā balsīgos arveen izrunā pārvērš par nebalsīgieem.“*) Kādejādi pate šī pārvēršana noteek, par to nav nekādu tuvaku aizrādījumu. Uz to jādod atbilde izrunas tehnikai. Pate skaņu pārvēršana jeb asimilācija visos gadījumos nav veenada. No izrunas tehnikas veedokļa izšķīram vairakas savadības jeb nošķiras:

I. Veenā veetā veidojamee mirkļu skaņi asimilejas pilnīgi un faktiski sakūst par veenu pašu veidotu skani, tikai balss stobra noslēgums pirms eksplozijas ir mazleet ilgaks, ko varetu apzīmet ar fermatu (◌̣). Kā zināms, mirkļa skaņus, sprēguļus, veidojam divos paņēmeenos — izdarot noslēgumu (ekskursiju) un atslēgumu (rekursiju); ja nu atgadas, ka valodā divi veenā veetā veidojami sprēguļi stāv blakus, tad izrunā veidojam tikai veenu skani. Peemēram, runājot vārdus: *lab-prātīgs, apbirt* — lūpas faktiski tikai veenu reizi aizdaras un veenu reizi atdaras, t. i. pirmā vārdā izveido tikai veenu *p*, nevis *p-p*, otrā veenu *b*, nevis *b-b*. Tā tad pateesībā mēs nepārvēršam ne *p* preekšā stāvošo *b* par *p*, ne *b* preekšā stāvošo *p* par *b*, bet gan izdaram pirmā vārdā *b* noslēgumu un *p* atslēgumu, otrā vārdā — *p* noslēgumu un *b* atslēgumu. Jo nekāda divkārsa skaņas eksplozija nav dzirdama, mēs nerunājam *lap-prātīgs, ab-birt*, bet gan *la(b)-prātīgs, a(p)-birt*. Tā tad šē drīzak var būt runa par skaņas izmešanu, ne pārvēršanu, lai izrunu atveeglinatum. — Līdzīga parādība novērojama pee citeem sprēguļeem: peem. *grū(t)-deenis, ļau(d)-tiņi* — mēle tikai veenreiz izdara balss stobra noslēgumu un dzirdama tikai veenreizeja skaņas eksplozija; *cū(k)-gans, pūa(g)-kaklis* — mikstās augšslejas tikai veenreiz noslēdz un eksplodē.

Tas pats mūsu izrunā noteek, ja divi veenadi veidojami sprēguļi sagadas blakus; peem. lappuse izr. *la(p)-puse, zobbakstamais — zūa(b)-bakstamāis, atteikt — a(t)-teikt, cūkkāja — cū(k)-kāja, sarggaitas — sār(g)-gaitas* u. c. Nevajag šādu vārdu izrunā izveidot abus blakus stāvošos sprēguļus, kā to daži dara, turedamees burtiski pee rakstītā teksta. — Nebūs leeki šē aizrādīt, ka līdzīga parādība novērojama latv. valodas izrunā, ja pēc īsa balseņa otra zilbe sākas ar sprēguļi, tad arī balss stobra noslēgums (ekskursija) noteek sakarā ar pirmās zilbes vokali un otrā zilbē dzirdam tikai atslēgumu, peem. abi izr. *a(b)-bi, lapa — la(p)-pa, ledus — læ(d)-dus, mute —*

*) Sk. „Latv. gram.“, § 35 a, b.

mu(t)-te, mugura — *mu(g)-gura*, peka — *pæ(k)-ka*, naģe — *na(ġ)-ģe*, zakis — *za(k)-ķis* u. c. Tagad sapratisim, kadēļ sveštautteeši, ari Dr. A. Bīlenšteins, šamlīdzigus vārdus raksta ar dubulteem konzonanteem (troksneņeem).

II. Veenā veetā veidojamee šņākūļi ari asimilejas, pilnigi sakusdami par veenā laidā izrunajamu skaņu veenibu, tikai ar to starpibu, ka še skaņeem sakūstot pagarinas plūsmas momenta ilgums, ne noslēguma ilgums, kā pee mirkļa skaņeem. Tas izskaidrojams tādejādi, ka šņākūļus veidojot balss stobru nenoslēdz, bet pa zobu starpu pastāvīgi plūst skaņa, jeb elpa sīc. Ja nu sagadas divi šņākūļi blakus, balsīgi un nebalsīgi, vaj otradi, tad sekojošee pārvērš sev preekšā stāvošos par sev līdzigeem, pee kam asimiletā šņākūļa plūsmas ilgumu pārņem asimiletajs skanis. Peemēram: aizskart izr. *ai(z)-skart*, aizšūt *ai(z)-šūt*, uzzeedet — *u(z)-zīadēt*, pussala — *pu(s)-sala*, dārzs — *dār(z)s* u. c. Tāpat progresivā asimilacijā: mežs izr. *mešš*, dažs — *dašš* (s pārvērš ž par š un tas sakūst ar to par skaņu veenibu), vaj: tukšs izr. *tukšš*, drošs — *drūašš* u. c.

Nevajaga censtees izrunat ž un s, vaj š un s katru par sevi, kā daži to dara. Tas velti apgrūtina izrunu.

III. Ja mirkļa skaņeem seko lūpu skaņi (veenalga vaj sprēguļi, vaj skanuļi), tad to preekšā stāvošo skani izrunā neizveidojam pilnigi, jo lūpas pasteidzas aizdaritees, eekam skaņa eksplozija notikuse: tā izdaram tikai pirmā skaņa noslēgumu (ekskursiju), bet ne atslēgumu (rekursiju). Tā tad faktisko skaņa veidojumu — eksploziju nedzirdam, bet to tikai „eedomajamees“ — apmānam sevi. Peem. apmānit izr. *a(p)-mānit*, atmata — *a(t)-mata*, akmens — *a(k)-mens*, godprātīgs — *gúa(d)-prātīks*, atbiras — *a(t)-biras*, sneegputenis — *snía(g)-putenis*, leekbārdis — *lía(k)-bārdis* u. c.

Ši paša eemesla dēļ lūpu skaņu preekšā stāvošais *n* dažos vārdos pārvērtees par *m*, jo lūpam aizdarotees *n* vibrācijas ņem ceļu pa degunu un izskan kā *m*, peem. sunpurnis pārvērtees par *sumpurnis*, no „dun“ cēlees *dumpis*, ari no „turp nāks“ zem *p* eespaيدا būs radees *turpmāk*. (Daži cilveki vēl tagad runā *turpmak* veetā *turpnāk*.)

Augšejos peemēros, kā ari citos līdzigos vārdos, nevajag censtees izrunat abus līdzās stāvošos burtus katru par sevi — izdarit katra skaņa pilnigu veidojumu, t. i. divas eksplozijas, peem. *at-biras* — *t* un *b* atsevišķi, jo tas tikai velti apgrūtina veiklu runašanu un pārpratumi te nevar celtees. Pirmais skaņa noslēgums jau leek klausitaju dzirdes apziņai uztvert šo skani, it kā tas būtu pilnigi izveidots.

IV. Ja zobu sprēguļeem *d*, *t* seko zobu skanuļi *l*, *n*, *ļ*, *ņ*, vaj palatalee sprēguļi *ģ*, *ķ*, kuŗi teek veidoti apmēram veenā

un tanī pašā veetā, tad ari pirmā skaņa atslēgumu nedzird, jo mēle noslēguma momentā eņņem otrā skaņa veidojuma stāvokli un atslēdzoties jeb eksplodejot izveido šo otro skani. Faktiski noteek tikai veens noslēgums un veens atslēgums jeb noslēgumam seko plūdinājums, neizdarot nekādu atslēgumu (rekursiju), peem. atlautz izr. *a(t)laust*, atnest — *a(t)nest*, vārdlauzis — *vār(d)lāuzis*, bārdnāzis — *bār(d)nāzis*, atļaut — *a(t)ļaut*, atņemt — *a(t)ņemt*. Visos šais gadījumos *d* un *t* atslēgumu (eksploziju) nepavisam nedzird, bet pēc noslēguma momenta tūlin dzirdama plūdeņa vibrācija. Turpreti ja šēem zobu sprēguleem seko plūdeņi *r* un *ŗ*, vaj zobu skaņi *z*, *s*, kā ari palatalais *j*, kuŗu veidojumi prasa balss stobra noslēguma atbrīvošanu, tad *d*, *t* eksplozija tomēr noteek, kaut gan ir ļoti vāji sadzirdama, peem. vārdos: *at-rast*, *nīad-re*, *at-ŗaukt*, *at-zīt*, *at-sist*, *at-ŗūkt*, *ad-junkts* u. c. Taču ari tos izrunājot tekošā valodā nevajag censtees sprēguļu eksploziju parspīlet, kur tee eņņem salikteņa veetu. Peemēram, vārda *atsist* izrunā pirmā *t* eksplozija nekad nav tik stipra kā pēdeja *t*, turpreti noslēgums pirmējam ir enerģiskāks, nekā pēdejam.

Ja mineteem zobu sprēguleem seko rīkles sprēguļi *g*, *k*, tad eksplozija ir daudz stiprak dzirdama, ta eemesla dēļ, ka skaņa veidojuma veeta stāv attālāk. Mēle, eņņemdama rīklē *g*, *k* noslēguma stāvokli, negribot speesta atvilktees no zobu noslēguma un tā izceļas eksplozija, lai gan tai pašā laikā balss stobrs noslēdzas citā veetā ar mīkstām augšslejām. Par to var pārleecinatees, izrunājot lēnam vārdus: *atgūt*, *atkalt* u. c.

V. Ja zobu sprēguleem *d*, *t* seko palatalee sprēguļi *ǵ*, *ķ*, kas pēc sava fizioloģiskā veidojuma ir pirmājeem tuvu radnecīgi, tad noteek pilnīga artikulatīva saplūšana, ne tikai pārvešana jeb asimilācija. Tas noteek tapēc, ka abeji skaņi top veidoti veenā un tanī pašā veetā, tikai nemīkstīnato skaņu noslēgums ir stingraks, bet mīkstīnato vaļīgaks. Izrunas atveeglīnašanas nolūkā tādos vārdos, kur šee radnecīgeee skaņi sagadas blakus, runas rīki cenšas izdarīt tikai veenreizeju kustību, lai neatkārtotos divas līdzīgas kustības, veena aiz otras, peem. atǵist izr. *a(t)'ǵist*, atķīlet — *a(t)'ķīlēt* u. c. Te vēl varam izšķīrt stingraku (ceetaku) noslēgumu un vaļīgaku (mīkstaku) atslēgumu, bet dažos gadījumos abu skaņu elementu saplūdināšanā veenā veidojumā ir jau tik leela, ka varam runat par pilnīgu veenas skaņas izmešanu, peem. ādǵēris izr. *ā'ǵēris* vaj: *ā(d)'ǵēris*.

VI. Tāpat ja zobu sprēguleem *d*, *t* seko zobu šņākuļi *z*, *s*, *ž*, *š*, tad pirmās skaņas eksplozija ir tik vāja, ka to tekošā runā nemaz nedzird. Taču pilnīga skaņu salikteņu

sakušana, kā pee *d*, *t*, ar *g*, *k*, še nenoteek, izņemot vārdu izskaņas, kur *t+s* un *d+s* asimilejas par *c*, peem. pats izr. *pac*, tāds — *tác*. Turpreti vidus zilbēs, sevišķi vārdu salikteņos, tāda sakušana nenoteek, peem. atzelt neizrūnā *adzelt*, bet gan *ad'zél't*, atsisit neizrūnā *acist*, bet gan *at'-sist*, atžilbt — *ad'-žilpt*, atšūt — *at'-šūt*, nevis *adžilpt* un *ačūt*.

VII. Saliktee skaņi *dz* (*d+z*) un *c* (*t+s*) uzskatami par skaņu veenibu; aiz teem sekojošee radneecigee *z* un *s* nepadodas asimilacijai, bet patura savu īpatnību izrūnā, peem. līdzzinatajs izr. *līdz-zinatajs* (ja abi *z* asimiletos, tad iznāktu cits vārds: *li-dzinatajs*, vaj no *pēc-suma* — *pē-cuma*). Bet ja aiz *dz* seko *c*, tad tas izmet *dz* othro elementu *z* un stājas ta veetā tūlīn aiz *d* noslēguma, peem. daudzceļotajs izr. *dau(d)'
ceļuatājs*, līdzceetiba — *li(d)'
ciatiba*, līdzcensis — *li(d)'
censis* u. c.; tas pats noteek ar *ts*, *ds*, kur izmet *s*, ja seko *c*, peem. „tāds cilveks“ izr. *tād'-cilvēks*, „pats cīrulis“ — *pat'-cīrulis*, „lāpits caurums“ — *lāpīt'-caurums* u. c. Ja augšējos peemēros *ds* un *ts* (=c) gribetum pilnīgi izveidot, tad butu veens aiz otra javeido divi *c* skaņi = *cc*, kas izrunu faktiski apgrūtinātu, peem. *cic cīrvīs*, ko atveeglinašanas nolūkā izrunajam: *ci'
cīrvīs*, neizdarot *t* atslēgumu, bet pārejot pēc *t* noslēguma tūlīn uz *c* atslēgumu (salīdz. II. peemēru). Tāpat ja aiz *c* seko otrs *c*, tad pirmo neizveidojam (neeksplodejam), bet izdaram tikai *c* (*t+s*) pirmā elementa noslēgumu un pārejam uz otrā skaņa eksploziju, eeturot ilgaku noslēguma momentu, vaj ari, var teikt, faktiski izdaram tikai veena *c* veidojumu, otru skaņi pilnīgi izmetot, peem. pēccenzura izr. *pē(t)'
cenzura* = *pē'-cen-
zura*, Vēccīrava izr. *Væ(t)'
cīrava* = *Væ'-cīrava*; vēl gaišak pirmā skaņa izmešana nojaušama, ja aiz *c* seko *dz*, peem. pēcdzīve izr. *pē(t)'
dzīve* = *pē'dzīve*, ac(s)dzīle izr. *a(t)'
dzīle* = *a'dzīle*, vaj *dz* skanim *dz*, peem. daudzdzimtība izr. *dau'
dzimtība* = *dau'dzimtība*, lūdz dzert izr. *lūd'
dzert* = *lū'dzert* u. c.

VIII. Mirkļa skaņi, salikti vārdos, kā skaņu kompleksos, ar *s k a n u ļ e e m* nav padoti tuvinošai asimilacijai ne progresīvā, ne regresīvā virzienā, bet patura veenmēr savu īpatnību, kaut gan skanuļi, kā balsīgi skaņi, varetu ar savu plūsmu darīt uz sprēguļu artikulāciju eespaaidu. Taču tas nenoteek un nebalsigee sprēguļi patura savu ceeto izrunu, gan stāvedami preekš, gan aiz skanuļeem, peem. *knābt* (kn), *plaukt* (pl), *klībs* (kl), *trenkt* (tr un ņk), *prīaks* (pr), *dumprīaks* (mpn); tāpat balsigee nemaina savu dabu, peem. *grīnt* (gr), *zārdi* (rd), *valgi* (lg), *vīagli* (gl), *dumbrājs* (mbr), *gnūda* (gn), *linga* (ng) u. c.

Skaņu mīkstinašana ari aplūkojama sakarā ar asimilāciju, jo ta ari pa labai daļai noteek izrunas atveeglinašanas nolūkā. Latvju valodā novērojama teeksme skaņu salikteņos,

kur veens elements ir mīkstinats, pārvērst arī otru par mīkstinātu. Tā ka mīkstinātos (palatalos) skaņus veidojam patuvaki zobu skaņu veidošanas veetai, tad saprotams, ka viņi savu eespaidu visvairāk atstāj uz zobu skaņeem, atvelkot to veidošanu uz augšslejam un tādejādi pārvēršot tos par mīkstināteem. Turpreti no rīkles (gutturaleem) skaņeem viņus šķīr leelaks attālums, kadēļ tee pa laikam paleek nemīkstināti, kaut teem arī sekotu mīkstināti skaņi. Tas pats sakams par lūpu (labialeem) skaņeem — tee, attālak stāvedami, nepadodas asimilācijas eespaidam, bet to mīkstināšanas gadījumā mēdz eespraust *j* (palatalu skaņu). Šai salikteņu mīkstināšanas procesā novērojamas vairakas savadības jeb nošķiras, kuŗas tuvāk aplūkosim katru par sevi.

1. Mīkstināti skanuļi (likvidi) dara eespaidu gan uz skanuļeem, gan uz sprēguleem. Sastopamas šādas pārvēršanas: a) *ŋ* regresīvi pārvērš *l* par *ļ*, peem.: *peļņa* no *pelnit*, *vaļņa* no *valnis* (*valņja*), *meļņa* no *melnis* u. c., b) *l* un *ŋ* regresīvi pārvērš *z* un *s* par *ž* *š*, peem.: *pūšļa* (*pūslis*), *baušļa* (*bauslis*), *kaušļa* (*kauslis*), *daužļa* (*dauzlis*), *šļupstēt*, *žlādziāns* u. c.; *zvāigžņu* (*zvaigzne*), *krāšņu* (*krāsns*), *sakašņa* (*sakasnīs*), *šņāukt*, *žņāukt* u. c.

2. Mīkstināti sprēguļi (eksplozīvie) *k*, *g* dara regresīvu eespaidu uz zobu (dentaleem) skaņeem, kā uz skanuļeem, tā uz šņakuļeem, peem.: *kašķis* (*kasit*), *peļķe* (*pelce*), *neļķe* (*Nelke*), *strunķis* (*Strunk*), *benķis* (*Bank*), *kuņģis*, *ziņģis* (*Gesang*), *spuļģis* (*spulga*), *Selģi* (*māju vārds, laikam no Saelga*), *mežģis* (*mezglis*), *režģis* u. c.

3. Mīkstināti skanuļi *l*, *ŋ*, *r* un lūpeņi *mj*, *pj*, *bj* dara progresīvu eespaidu uz sekojošo *s*, pārvēršot to par *š*. Peem.: *zaļš* (*zaļis*), *sāļš* (*sālis*), *skaņš* (*skanjas*), *kālņiņš* (*kalniņis*), *bērziņš* (*bērziņis*), *kuŗš* (*kuŗis*), *gaŗš* (*gaŗis*), *skúmjš* (*skumjīs*), *dúmjš* (*dumjas*), *slapjš* (*slapjīs*), *rupjš* (*rupjīs*), *dobjš* (*dobjīs*) u. c.

Ši pārvēršana izskaidrojama ar galotņu saīsinašanas teeksmem, kas zināmā laikā sastopama vaj katras valodas attīstībā.

4. Jauktee šņakuļi (spiranti) *ž*, *š* dara progresīvu un regresīvu mīkstinošu eespaidu uz līdzas stāvošiem *z* un *s*, kā arī uz *d* un *t*. Te dažkārt reizē noteek pārvēršana un mīkstinašana veenā laikā: balsīgais *ž* nebalsīgā *s* preekšā pārvēršas par *š*, kuŗš savukārt *s* mīkstina par *š*. Sajā parādībā izrunā ļaizšķīr divejadas savadības:

a) pirmais elements mīkstina otru un tādejādi pagarina skaņa veenības ilgumu (kvantitati), peem.: *mežs* izr. *mešš*, *mužs* — *múšš*, *spožs* — *špúāšš*, *tumšs* — *túmšš*, *svešs* — *svešš*, *drošs* — *drúāšš* u. c.

b) otrs elements mīkstina pirmo un to izmetot skaņa veenibas ilgumu saīsina, peem. runā (ari raksta): *plēšana*, īsteni plē(s)šana (no plēst), *dzēšana* — dzē(s)šana (dzēst), *bāšana* — bā(z)šana (bāzt), *laušana* — lau(z)šana (lauzt), *āušana* — au(d)šana (aust, auda, aužam), *mešana* — me(t)šana (mest, meta) u. c.

5. Mīkstinašanas likumi nav atteecinami sekošos gadījumos: Vārdu atvasinājumos ar peedēkli -šana šņākulis š nedara mīkstinošu eespaidu uz ta preekšā stāvošiem skanuļeem, peem. *vēlšana*, *smēlšana*, *rīmšana*, *lēmšana*, *biršana*, *buršana* u. c.

6. Uz rīkles sprēguļeem mīkstinatee skaņi *l, n, r, s* nedara regresivi nekādu mīkstinošu eespaidu, peem.: *kļava*, *sakņu*, *kņaut*, *priakš*, *āugļi*, *gnēga*, *grūti*, *bēgšana* u. c.

7. Zobu sprēguļu *d, t* mīkstinatu skanuļu preekšā nepārvēršas aiz ta eemesla, ka latvju valodā vispār *d, t* nemīkstina par *dj, tj* (kā kreevu дь, ть = день, темно), bet fonetiski līdzigus skaņus atvasina no *g = ģ*, no *k = ķ*. Kur *d, t* kopojas ar *š*, tur tee pārvēršas par *z, s* un sakūst ar *š* par skaņa veenibu, vaj teek izmesti (skat. eepreekšejos peemērus 4. punktā); bet kur ar *l, n, r*, tur patura savu īpatnību, peem.: *medņu*, *bedņu*, *skaitļu*, *teatru*, *miatņu*, *sprīadļa* u. c.

8. Lūpu skaņi *b, p, m* ari patura savu tīro izrunu mīkstinatu skaņu preekšā, jo šo skaņu mīkstinašana var notikt veenīgi eespraužot *j*, ko izrunā nedara. Kā izņēmumi japeemin tee vārdi, kur *j* uzturejees starp lūpskaņeem un *š*, atmetot galotni -is (salīdz. peemērus 3. punktā.). Citos gadījumos tas nenoteek, peem.: *splaut*, *apņemt*, *vepra*, *vērpšana* (vērpj-), *blaut*, *dubļi*, *ķebŗu*, *ģērbšana* (ģērbj-), *nerīmša*, *vamži* u. c.

9. Skanulis *r*, kaut gan pēc savas veidošanas veetas stāv tuvu mīkstinato skaņu veidošanas veetai, tomēr patura savu tīro, nemīkstinato izrunu visu mīkstinatu skaņu (*l, n, ģ, ķ, ž, š*) preekšā, ja tas jau citu apstākļu dēļ nav mīkstinats (skat. 3. p.). Ši parādība ir taisni preteja parastai mīkstinašanas teeksmei un izskaidrojama tādejādi, ka še abus salikteņa elementus mīkstinot izruna netiktu atveeglinata, bet drīzak apgrūtinata, peem.: *kurļa*, *zirņi*, *miršana*, *smārša* (ari *smārža*), *Jurģi*, *gūrķis*, *stārķis* u. c. vārdus veeglak izrunat, ja *r* nav mīkstinats.

*

Noteek ari troksneņu pārvēršanās zem balseņu eespaيدا. Tas izskaidrojams tādejādi, ka atteecīgi trokšņa skaņi labprāt saistas ar radneecigeem (pēc veidošanas veetas) balseņu skaņeem. Sevišķi tas sakams par rīkles skaņeem *g, k*, kuŗi mīl tumšos balseņus *u, a* un divskaņus *au, ua*, kamēr gaišo

balseņu *i, e* un divskaņu *ia, ei* preekšā teecas pārvērstees par zobu (*dz, c*) vaj augšsleju (*ǰ, ķ*) skaņeem, tādā kārtā saīsina-dami veidojumu veetas attālumu. Šās teeksmes pēdas uzglabajušās dažu vārdu locījumos un atvasinajumos. Peemēram atzīmesim tos gadījumus, kur šī paraša izrunā un rakstos vēl teek peepatureta, kā ari aprādisim, aiz kādeem eemesleem dažās izteiksmes formās eeveesusēs novēršanās:

- a) Gaišo balseņu *i, e* un divskaņu *ei, ia* preekšā *g, k* pārvēršas par *dz, c* darbības vārdu dažados locījumos un atvasinajumos, peem.:

<i>i</i>	preekšā	<i>k</i>	par	<i>c</i> :	<i>nāku</i> — <i>nāci</i> , vilks — <i>vilciņš</i> ,
<i>i</i>	"	<i>g</i>	"	<i>dz</i> :	<i>zogu</i> — <i>zúadzi</i> , nabags — <i>nabadzība</i> ,
<i>ia</i>	"	<i>k</i>	"	<i>c</i> :	<i>nākat</i> — <i>nāciat</i> , rokat — <i>rúaciat</i> ,
<i>ia</i>	"	<i>g</i>	"	<i>dz</i> :	<i>degat</i> — <i>dedziat</i> , bēgums — <i>bēdzians</i> ,
<i>e</i>	"	<i>k</i>	"	<i>c</i> :	<i>tekat</i> — <i>tecēt</i> , pulks — <i>sapúlce</i> ,
<i>e</i>	"	<i>g</i>	"	<i>dz</i> :	<i>rūgt</i> — <i>ráudzēt</i> , augums — <i>áudzēlība</i> ,
<i>ei</i>	"	<i>k</i>	"	<i>c</i> :	<i>krākt</i> — <i>kráce -cei</i> , brēkt — <i>brécejs</i> ,
<i>ei</i>	"	<i>g</i>	"	<i>dz</i> :	<i>kungs</i> — <i>kundze -dzei</i> , draugs — [<i>dráudzei</i>].

Taču ir savi izņēmumi, kur *g, k* atronam *i, ia* (ari *ej*) preekšā nepārvērstus par *dz, c*, peem.: *zagi, liki, draugiān, sakiat, žokejs, lakejs, priaki, kúnģi* u. c., kas noteek pateicotees radneecīgu formu eespaidam (sk. tuvak „Latv. Gram.“ § 28.), kā ari vecām formām izzūdot, peem. senak: *vilk-ai, vilk-ams*, tagad: *vilk-i, vilk-iam* (sk. „Lett. Gram.“ § 114.).

- b) Dažos gadījumos *g, k* gaišo balseņu un divskaņu preekšā pārvēršas par *ǰ, ķ*, peem.: *ķivite* (no vācu Kiebitz), *ķeiris* (kreilis), *brēķis* (brēkt), *kúaķelis* (koks), *deģis* (degt), *kruaģelis* (krogs), *kluģis* (klucis), *puiķelis* (puika) u. c.

Vispār jāsaka, ka *ǰ, ķ* uzglabašanās gaišo balseņu preekšā uzskatama kā pirmatnejās asimilācijas atleekas, kur *ǰ, ķ* aiz dažeem eemesleem nav paspējuši pārvērstees par *dz, c*. Dažos vārdos leeto abas formas veenu otrai blakus, peem.: *pelķe-pelce, pusáuģis-pusáudzis, ķilpa-cilpa, láuķis-láuicis* u. c.

Balseņu asimilācija.

Ari balseņi (vokaļi), tāpat kā troksneņi (konzonanti), dara veeni uz otreem asimilejošu eespaidu, gan pilnīgi pārvēršot otru, gan tuvinot to savai dabai. Tik aibalseņu asimilācija atšķiras no troksneņu asimilācijas tādā ziņā, ka nevis blakus jeb līdzās stāvoši skaņi pārvērš veens otru, bet kā eespaidu dara uz eepreekšējās zilbes vokali nākošās zilbes

vokālis, pāri par starpā esošiem konzonanteem. Šī pārvēršana, protams, arī noteek izrunas atveeglinašanas nolūkā — lai saīsinātu skaņu veidošanas veetas attālumu. Visvairāk šai pārvēršanai padots balsenis *e*, kuŗa veidojuma veeta jeb stāvoklis ir uz robežas starp tumšo un gaišo skaņu kārtu. Zem tumšu balseņu *a*, *æ*, (*o*), *u*, vaj divskaņu *au*, *ai*, *ua* eespaida *e* izrunā pārvēršas par *æ* (plato *e*); turpreti *æ* (platais *e*) zem gaišu balseņu *i*, *e*, vaj divskaņu *ia*, *ei*, (*iu*), kā arī *j* eespaida pārvēršas par *e* (šauro *e*). Šis asimilācijas likums paleek spēkā arī tādos vārdos, kur tagadejās formās minētie balseņi izzuduši, bet viņu kādreizējā esamība etimoloģiski peerādama. Vispār valoda savā attīstības gaitā ir centusēs radīt un atvasināt vārdus ar radneecigeem (homogeneem) balseņiem, kas gan zem dažādem apstākļiem ir vēlāk pārgrozīti un pārgrozījušies. Kā raksturīgus piemērus peevēsim dažus vārdus: *valkāt*, *dzirdīt* (dzért), *tecēt-tækāt*, *lūkúat*, *lualúat*, *aurúot*, *graizīt*, *rakt-rakņāt*, *mirdz-mirdzēt*, *kristīt-kristības*, *krusts-krustubas* u. c. Šajos piemēros nojaušama kā progresīva, tā regresīva skaņu tuvinašanas jeb peelidzinašanas teeksme; bet daudzums vārdu ir ar preteju (heterogenu) skaņu kopojušiem, piem.: *pamiľúat*, *aizkvēpināt*, *rūdināt*, *úazualipis*, *ľigusuanis* u. c. Kā jau teikts, skaņu peelidzinašana vaj tuvinašana nav vairs izrunā visos gadījumos stingri izvedama, veenīgi *e* skaņa asimilacijā var uzstādīt zinamus noteiktus likumus.

Tā ka *e* un *æ* mūsu ortografijā (tikpat vecajā kā jaunajā) līdz šim raksta ar veenādu burtu, neizšķīrot šauro un plato izrunu, tad eevērojot mūsu izlokšņu izrunas dažādību šē būs veetā dot tuvākus norādījumus, lai drīzak panāktu izrunas veenādības nodibinašanos. Ne visos gadījumos *e* izrunā šauri, ja seko gaiši skaņi, ne katreiz plati, kad seko tumši skaņi; tadēļ jauzstāda citi likumi, kas noteic šī skaņa pārvēršanos. Un tee pa leelakai daļai ir gramatiski vaj etimoloģiski.

Skaņi *e* izrunā šauri:

1. Visos leetu vārdos (zubstantivos), kur *e* stāvejis no laika gala galotnēs, kā arī saknēs, piem.: *māte*, *egle*, *ķēve*, *dzēlme*, *dvēsele*, *sedzene*, *pelīte* u. c., tas patura savu šauro izrunu visos locījumos, arī daudzsk. ģenitivā, kaut gan tur seko tumšs vokālis, piem.: *egļu*, *ķevju*, *dzēlmju*, *dvēseļu*, *sedzeņu*, *pelīšu*, jo galotne šē teek mīkstīnāta jeb joteta un tumšais balsenis tad vairs nedara uz eepreekšējās zilbes *e* asimilejošu eespaidu. Te peerindojams arī vārds *klēts* (ko dažās izlokšnēs vēl izrunā *klēte*, daudzsk. ģen. *klēšu*).

2. Tāpat visos leetu vārdos ar galotni *-is*, *-j(i)s*, *-ja*, *-š* saknēs vaj peedēkļos esošais *e* patura savu šauro izrunu visos

locījumos, kaut arī sekotu nākamā zilbē tumšs vokālis, peem.: *pelēcis-pelēcu, cepetis-cepešus, nesējs-nesējūas, vērpēja-vērpējām, telš-telšus, kumeļš-kumeļam* u. c.; bet ja peedekli ir tumšs balsonis, tad saknes *e* izrunājams plati (æ), peem. *dzērājs* — turpreti: *dzērējs*; *mæklētājs* — turpreti: *meklējams*; (salīdzini atvasinājumus: *pælkums, værpums, cærpums* u. c.)

3. Līdzskaņu celmu leetu vārdos visos locījumos, ja saknē ir *e*, tas patura savu šauru izrunu vārdos ar galotni *-ss*, peem. *debess, mēness* (vulgarā izrunā gan leeto arī daudzsk. ģenit. *dæbæsu*); galotnes *-ens*, peem. *ūdens, akmens, pulkstens, balsens*, u. c. (dažās izloksnēs vēl tagad izrunā šos vārdus ar galotni *-enis* un ģenit. *-eņa, -eņu*).

4. Atvasinājumos ar peedekli *-ēns*, ja saknē bijis šaurs *e*, tas patura savu īpatnību, neraugoties uz plati izrunājamo peedekli, peem.: *pelēns* no *pele*, *telēns* no *telš*, bet peedekļa *-ene* preekšā saknē esošais platais *e* (æ) pārvēršas par šauru *e*, peem.: *celmene* no *cælms*, *vecene* no *væcs*, *melnes* no *mælns*, *jērene* no *jærs* u. c.

5. Atvasinājumos ar peedekli *-iņš, -īts* saknē esošais platais *e* (æ) pārvēršas par šauri izrunājamo, peem.: *dēliņš* no *dæls*, *vēderiņš* no *vædærs*, *bēriņš* (*-ītis*) no *bærs* (zirgs), *bērziņš* (izlok. forma) no *bærzis* u. c.

6. Darbibas vārdos (divzilbigos) ar galotni *-ēt, -īt* saknē esošais *e* patura visos locījumos savu šauru izrunu, ja tee peeder pee III. lokamās šķiras, kam pagātnes celms beidzas ar *-ēja, -ijā*, kaut tam arī dažos locījumos seko tumši vokaļi, peem. *cerēt* — tagadnē: *ceru, cer, cerat, ceram*; *pēldēt* — tagadnē: *pēldu, pēld, pēldat, pēldam*; *drebēt* — tagadnē: *drebu, dreb, drebam, dreat*; *sédēt* tagadnē: — *sēdu, sēd, sēdam, sēdat*; *pēlnīt* — tagadnē: *pēlnu, pēlna, pēlnam, pēlnat*; *pētīt* — tagadnē: *pētu, pēta, pētam, pētat*; *vētīt* — tagadnē: *vētu, vēta, vētam, vētat* u. c. Tāpat atstāstamā, vajadzības un pavēles izteiksmēs jārunā šauri, peem. *ceruat, japēld*, lai *pēlna* u. t. t. — Daudz cilveki (arī akteeri) augšā peemēram peevestos un līdzīgos vārdos izrunā tagadnē *e* plati (æ) peem. *cæru, pældu, dræbam, sæd, pælnams, pætúat* u. t. t. Tas ir nepareizi*), jo šē pagātne izšķīrāma no tagadnes ar savu pagarinātu galotni, peem.: *cerēju, pēldējām, drebēju, sēdējāt, pēlniju* u. t. t., kadēļ nav vajadzīgs, ka te tāpat kā veenzilbigos verbos, tagadnes pirmā un trešā personā saknes zilbes *e* pārvērš par æ , peem. *nest* — tagadnē: *næsu*,

*) Profesors J. Endzelins „Latv. gram.“ § 123 izsakas šā: „Vecos i-celmos ar *e* saknes zilbē daudz izloksnes, un arī rakstu valoda(!), vēl patu-rejušas šauru *e* izrunu saknes zilbē, lai gan visās personās eevests nemīkstīnats līdzskanis (konzonants), peem. *pēldu, stenu, deru, drebu, pēlu, peru, ceru*“, kas visi ir divzilbīgi verbi ar galotni *-ēt* infinitīvā.

næs, næsam, lai izšķirtu no pagātnes: *nesu, nesa, nesām*. Tikai darbības vārdi ar *-dzu, -cu* visās personās peņem platu *e (æ)* izrunu, peem. *redzēt* — tagadnē: *rædzu, rædz, rædzam, rædzat*, izņemot formas ar galotni *-i, -iāt*, peem. *redzi, redziāt, teci, teciāt* u. c.

7. Veenzilbigos darbības vārdos saknes *e* izrunā šauri visos locījumos, ja tam seko *j*, vaj jotets jeb mikstināts troksneņis, peem.: *dēt-dēju, cept-cepj, vērt-vērpju, ģērbt-ģērbjam, lēmt-lēmjat, vēlt-veļu, bērt-bejam, mēzt-mēžat, vērt-vēršu*; tāpat citos pag. locījumos, kur *j* vaj mikstinātais skanis atkritis, *e* patura savu šauro izrunu, kaut gan seko zilbe ar tumšu vokali, peem.: *cepām, vērpāt, bērāt, mēzām, jālem(j), vēl!* u. t. t., izņemot supina un divdabju formas, kur *e* jaizrunā plati (*æ*), peem.: *dētu, cæptūas, vērpdam, ģērbtūas, lēmts, nūavēlts, izbērti, ir vērts* u. t. t.

8. Veenzilbigos darbības vārdos, kur nav jotejumu, *e* patura savu šauro izrunu: darb. kārtas tagadnes otrā personā, peem. *vest-vedi*, un pagātnes visās personās: *vedu, vedi, veda, vedām, vedāt*, tāpat nākotnē, kur sekojošā zilbē eeevešas gaišais *ī*: *vedišu* u. t. t., kā arī pavēlamā izteiksmē: *ved, nes, met* u. c.; un ceešamā kārtā gluži tāpat; tikai tagadnes otrā personā: *vedias, nesias, metias* u. c., un pagātnes visās personās: *vedūas, vedias, vedās, vedāmias, vedāttas*. Turpreti vēlamā, vajadzības un atstāstamā izteiksmē, kā arī supina un divdabju formās, ja nākamā zilbē neseko *ī* skanis, *e* izrunājams plati (*æ*) peem.: *væstu, væstum, væstu(t)*; ir, bija, būs, būtu *jāvæd, jānæs, jāmæt*; es, tu, viņš, mēs, jūs, viņi: *væduāt, næsūāt, mætūāt*; man, tev u. t. t. esot: *jāvæd, jānæs, jāmæt*; *væstūas-væstumias, væstu, vædam, væzdams, væduās, væduātias, atvæsts* u. t. t.

Tee paši veenzilbigie darbības vārdi nenoteiktā izteiksmē aizveen izrunājami ar šauro *e* saknē, peem.: *bēgt, degt, brēkt, ēst, sērst, lēkt* u. c., protams, arī tee, kam seko jotejums, kā: *tērt, cēlt, smēlt, dzērt, vēmt, šķēlt, bērt, plest, pērt, mēst, šķērst* u. c. — Daudzos apgabalos tos vēl izrunā ar platu *e (æ)*, kas rakstu valodas izrunā katrā ziņā izskaužams.

9. Ar šauro *e* vēl izrunā sekošus vārdus: *es, mēs, te, še, re, jeb, bez, pret, pēc, pēcāk, (dē), vēl, sen, senāk, ne, nedz, nē, zem*, kā arī atvasinājumus un salikteņus ar šo vārdu eebalseņem, kaut arī sekotu tumšee vokali, peem. *šebūtne, bezgūadīgs, bezkāuna, pretpuse, pretstati, pēcpusdiana, senātne, senlaiki, senūas* (u. c. loc.), *nebēda, nelabs, nebūs, nekūapt* u. c. (*ne* aizveen ar *e*, ne *æ!* tikai vārdiņš *ne-æsmu* tautas vulgārā izrunā saplūdis par: *nē-smu*); tad vēl peeminami vārdi: *svētdiana* no *svētama diana*, (turpreti *svētkudiana* no *svētki*), *vēsture* no „vēstis turet“ un *vēstule* no „vēstis sūtīt“ (plata *e*

izruna šē nepareizi eeveesusēs zem *u* eespaida); *zemapziņa zemūdens, zēmgālde* (turpreti *zēmgālvīs* no *zēma gālva* = *zēms* (neaugsts), tāpat šauri jarunā *Zēmgale, zēmtautis, zēmlāudis, zēmturis*, kur salikteņa eebalseens cēlees no „*zeme* = *zēmu*“.

10. Mūsu valodā pārņemtos svešvārdos *e* izrunajams šauri, arī tumšu balseņu preekšā, peem.: *senats, metals, vēnas, herolds, heksamētris, etapa, estrāde, etnolōģija* u. c.; tomēr daži vārdi tiktāl jau pārlatviskoti, ka tos runajam ar platu *e* (æ), peem.: *ærnēsts, ærmanis* (arī *hærmanis*), *færmærs, nærvi, nærvōzs, hærnhuteēši, koncērts, cæna* u. c. Tas, protams, nav nekāds ļaunums un pret šādu pārlatviskošanu nav jākāpo.

Skani *e* izrunā plati kā æ:

1. Leetu vārdu saknēs, kur æ jau no laika gala bijis, to izrunā plati visos locījumos, peem.: *bēdas, sēras, žēlas, krēsla* u. c., arī tad, ja seko zilbe ar gaišu vokali: *rēģi, svētki, mēslī* u. c., kā arī visos veenzilbigos vārdos, kur senak esošās otrās zilbes *a* izkritis (kas vēl atrodas leišu valodas saglabātās formās), peem.: *tēvs* (sen. *tēvas*), *cēlms* (leit. *ķelmas*), *bērns, dēls, zēns, ķēms, grēks, mæzģls, jērs, zvērs* u. c., un vairakzilbigos, kur *a* vaj *u* vēl uzglabājees nominatīvā līdz mūsu deenam: *Vēnta, rēta, vētra, sēta, tæka, ræmæss, lædus, mædus, ķēpa, pælavas, væzums, bēgums, tækulis, mæklētājs, žēlastība, Ræmbata, Āmbūate, vælēna, dzæluanis, dzæruaklis*. Te eerindoti arī vārdi, kas atvasināti no darb. v. ar šauru *e* saknes zilbē, bet kas zem tumšajiem skaņiem top par plateem *e* (æ).

2. Darbibas vārdu saknes *e* izrunā kā æ: veenzilbigos — tagadnes pirmā un trešā personā, ja tam neseko jotejums, peem.: *dægu-dæg, næsu-næs, sædzu-sædz, lēdu-lēd, læncu-lænc* u. c., kā arī tajos pašos locījumos ar *i* vaj *ī* saknes zilbē, peem.: *vīlkt-vēlku, vēlk*, cirpt — *cērpū, cērp*; kримst — *krēmtu, krēmt*, dzīt — *dzænu, dzæn*; cirst — *cērtu, cērt* u. c.; divzilbigos — tajos pašos locījumos, ja saknes zilbē ir *e*, peem. tecet — *tæku, tæk*; redzet — *rædzu, rædz* (kā izņēmumi starp 6. punktā apskatīteem darb. vārdeem ar galotni — *ēt*). Ja darbības vārda otrā zilbē ir tumšs vokalis, tad saknes *e* viscaur izrunā kā æ, peem.: *brēkāt, lēkāt, tækāt, bækūat, sækūat, næsāt, græmūat, bærnuātiās, bēdātīās*.

Bez tam citi darb. vārdi ar *e* saknes zilbē izrunajami plati kā æ visos tajos gadījumos, kas peemīnēti augšā 7. un 8. punktā (dažados locījumos, izteiksmes formās u. t. t.).

3. Visos divdabjos *e* izrunajams kā æ, kaut tam galotnē arī sekotu *i, ia*, jo te vārdi eegūst adjektīva nozīmi, peem.: *cēlts*,

cælti, cæltia, ráudzæts, -ti, -tia; karsæts, -ti, -tiam; izpæræts, -ti, -tia; apsæts, -ti, -tiam, árdæts, -ti, tia; væsts, -ti, -tiam u. c.; turpreti, ja saknes zilbei vël seko zilbe ar *i* vaj *in*, tad *e* paleek šaurš, peem.: *pélnits, -ti, -tiam; véltits, -ti, -tiam; példinats, pavedinats, apbédinats, derinats,* (turpreti dæræts) u. c.

4. Daudz veenzilbigus ípašibas vârdus ar *e* saknē, kur, domajams, atkrituse otra zilbe ar tumšu skani, izrunā viscaur plati, ar *æ*, peem.: *væcs, lēns, rēns, vēls, cēls, zæms, lîdzæns; varæns, cildæns, gludæns* u. c., kā ari no šeem darinatos apstākļ u vârdos, peem.: *lēni, vēli, zæmu* (ari *zæmi*) u. t. t., vaj teem lîdzigos, peem. *sæbu, šķæršâm, vêlâk, rætâk, ræti, ræši (!), sêdus, pældus* u. c.; turpreti ar šauru *e*: *lêkšus, nešus, vešus, vêlšus, pēkšņi, brécin bréca, vedin veda* u. c.

5. Vël peeminami vârdi, kur izloksnēs mainas *æ* ar *a*, bet kur rakstu valodas izrunai eeteicamakas formas ar *æ*, peem. *æzærs, vêdærs, vêdækla, áudækls, væsæls* (nevis: *æzars, vêdars* u. t. t.); tãpat plati izrunajami visi grústeē peedékļi: *-êns*, peem. *sivêns, kaķêns, puisêns, brâlêns, pîlêns, kazlêns, dâêlêns, méitêns* u. c., turpreti peedékļi *-ene* jarunā šauri: *méitene, vecene, lapsene, kamene, bārene, ķesterene* u. c., tãpat ari ísā galotne *-ens: riacens* (-enis), *bezmens* (-enis), *pulkstens* (-enis), *avens, akmens* u. c. (kā iznēmums uzskatams *dibæns* ar ísu, bet plati izrunājamu *æ*, lokotivā: *dibæná*).

Dubultneeku izruna.

Sakarā ar asimilaciju apskatama ari dubultneeku izruna. Daudzos no svešām valodam pārņemtos vârdos sastopam blakus divus veenadus skaņus, tã dēvetos dubultneekus: *ll, nn, mm*. Tã ka divi veenā veetā veidojami skaņi zem asimilācijas likuma izrunā labprāt saplūst kopā, tad beeži gadas, ka šos divus atsevišķus skaņus izrunā kā veenu pagarinatu skani. Tas ir nepareizi, jo mūsu valodā pārņemtos vârdos dubultneeki dabū citu nozīmi un tos nevar izrunat, kā, peemēram, vācu: *Knall, Bann, Kamm* u. c., bet tee izrunajami skirti, jo tee peeder katrs pee sava balseena. Pirmais dubultneeks kā skanulis saistas ar pirmās zilbes balseni (vokalī) par slaidu pusdiftongu, bet otrs eeņem nākošā zilbē konzonanta veetu, peem. *bal-le, kan-na, ķem-me, eļ-la* u. c. Tã tad to izruna lîdzinas jau agrak apskatīteem peemēreem (169. lapp.): *vil-na = vil-la, mæl-na = mæl-la* u. c. Pēdejā laikā daži pasākuši dubultneekus izmest ari rakstos, taču bez kāda pamata, jo kur dubultneeki peeder katrs pee savas zilbes, tos nedrīkst izmest. Mēs taču nerunajam, peem.: *A-na*, ne *An-a*, bet: *An-na*, tãpat ne *ba-le*, vaj *bal-e*, bet: *bal-le*, ne *æm-a*, vaj *æ-ma*, bet: *æm-ma* u. t. t.

Ar augšējiem peemēriem, domājam, esam peeteekoši plaši apskatījuši asimilācijas likumus no izrunas tehnikas veedokļa. No etimoloģijas un gramatikas stāvokļa asimilācijas jautajums šē nav peeteekoši izsmelts, jo tas arī nebija mūsu nolūks. Valodas gramatikālo un etimoloģisko pusi aizskarām tikai tik daudz, cik bija vajadzīgs, lai vārdu pareizas izrunas likumus apgaismotu. Zinot un eegaumejot augšā aprādītos likumus par skaņu asimilāciju (pārvēršanu un tuvinašanu), ikveens bez leelām pūlem varēs pareizi lasīt mūsu tagadejā ortografijā, lai gan tā peemērota valodas etimoloģiskām, nevis fonetiskām prasībām. Eevedot fonētisku rakstību, pēc asimilācijas prasībām, mēs savu ortografiju veltīgi saraibinatam, peemēram, būtu jaraksta:

„*Iāš ne la'prāt ab'zīmēja cū'gani liā'derīgu ra'tapu zak-šanā.*“ — (Tēvs ne labprāt apzīmeja cūkgani leetderīgu ratapu zagšanā.)

Tas padarītu to dažkārt pašam lasītajam nesaprotamu. Tadēļ atstāsim redzei etimoloģisko daļu, lai izprastu vārdu sakarību, bet dzirdei sneegsim fonētisko daļu, lai uztvertu skaņu kopu plūsmu. Peeteek, ja rakstībā pareizi apzīmejam balseņu gaŗumu un īpatnību. Tikai to veen arī gribam darīt savos fonetiskās rakstības peemēros (*kursiveem burteem*).

5) Balseena skaņu veenība un uzsvars.

Atsevišķi skaņi vārdu izrunā sakūst jeb salejas par skaņu kopam, kuŗas dēvejam par balseeneem (zilbem). Tā skaņu balsīgee un trokšņa elementi top par sakausetu veenību, ko izdaram ar veenu saistītu runas rīku operāciju. Dzirde to uztver kā nedalami veselu, neraugoties uz balseena sastāvdaļām. Bet lūkojoties pēc skaņu sastāvdaļām balseeni var būt veeglak un grūtak izrunājami. Balseenu uzbūvē izšķīram trejadus balsskaņu (burtu) apveenošanas jeb sakausešanas veidus:

1) Tādus balseenus, kas sākas ar veenu vaj vairak konzonanteem un beidzas ar vokali vaj diftongu, nākas visveeglak izrunat, peem.: *ka, jau, lai, kra-va, glai-mi, sprau-ga* u. c. Tee pēc savas uzbūves ir vismuzikalakee, jo tonis guļ uz zilbes izskaņu. Tā ka konzonanta, kā trokšņa skaņa, izruna prasa vairak muskuļu enerģijas un balss sastrēdzinājuma, kas izsauc zināmu sakāpinājumu, kam seko atslīgums (*arsis — tesis*), tad šādas zilbes pēc viņu rītmiskās dabas varam uzskatīt par *t r o c h a i s k ā m* (—), t. i. kāpinājums — *arsis*, atslīgums — *tezis*.

2) Tādus balseenus, kas sākas ar vokāli vaj divskani un beidzas ar veenu vaj vairak konzonanteem, nākas grūtak izrunat, jo šē runas aparata darbībā ir otradas kustības — noteek pāreja

no veeglakā uz grūtako, peem.: *ak, áut, úads, íakš, iz-urbt, áiz-áugt* u. c. Tā ka zilbe sākas ar vokāli, bet noslēdzas ar troksneni, tad ta arī nav tik muzikāla. Šādas zilbes pēc viņu skaņu vilņojuma var uzskatīt par jambiskām (◡ -), t. i. pirmais elements veegls, otrs smags jeb: atslīgums — tezis un kāpinājums — arzis.

3) Trešā veida balseeni ir vissarežģitākie un tadēļ arī visgrūtāk izrunājamee. Tee sākas un beidzas ar konzonantu, kamēr vokāli ir vidū it kā eesprausti, peem.: *tur, kurp, nākt, smakt, graut, kluks, spriks, grimst* u. c. Šāda veida balseeni, protams, satura vismazāk plūstošu skaņu elementu un muzikalā ziņā ir visai nabadzīgi, kadēļ arī runas plūsmā izeļas ar savu raksturību, bet mazāk ar jūtu izteiksmi. Te izruna sākas ar balss organa sastrēdzinājumu un pārejot uz atslābumu atkal beidzas ar sastrēdzinājumu. Ši darbība noteek veenā skaņu veenībā — balseenā, kas dzirdei sneedz apveenoti veselu skaņu kopu. Pēc sava ritmiskā skaņu vilņojuma tās uzskatamas par kretikus ritma zilbem (- ◡ -), t. i. smags-veegls-smags, jeb: kāpinājums, atslīgums, kāpinājums — arzis-tezis-arzis.

No šādeem trejāda veida balseeneem sastādas valodas vārdi, sakūstot atseviškām zilbem par a u g s t a k u v e e n i b u. Protams, ir arī veenzilbigi vārdi, bet tee kā balss skaņu veenības, tikai tad top par „vārdeem“, kad paši par sevi eegūst nozīmi (saka Humboldts). Vairāk zilbju darinatos vārdos novērojama kāda īpašība, kas atseviškos skaņu balseenus apveeno jeb sakausē par vārdu. Ta nav šo skaņu kopas — balseenu garums (kvantitate) vaj īpatnība (kvalitate), jo tā veena, kā otra peeder pee zilbes fizioloģiski-akustiskā sastāva, bet tee ir kāds cits apveenotajs faktors, kuŗu var apzīmet par skaņu spēcigumu — intensivo kvantitati (skat. šīs grāmatas 146. l. p. par vokāļu īpatnībām). Ši intenzivā kvantitate eestājās vārdu darinajumā caur runas procesu veenu zināmū balseenu spēcigak (ne skaļak!) izrunajot. Šo spēcigak izrunato zilbi dēvē par balseena uzsvaru (vārda akcentu jeb *ictus*). Balseena uzsvars ir īstais zilbju apveenotajs vārdā par nedalamu skaņu kompleksu, ko dzirde uztver kā v e e n i b u. Citadi runas plūsma būtu tikai balss skaņu sarindojums, bez nozīmes un ritma. Balseenu uzsvars ir arī tas, kas valodai peedod zināmū ritmu un tādejādi atveeglina pašu runas procesu.

Ritmiska darbība, kas atkārtojas zinamos noteiktos paņēmeenos, kā zinams, ir leels enerģijas aiztaupijums divejadā ziņā: Pirmkārt ta atveeglina darbu pašam darītajam, otrkārt: prasa mazāk garīga spēka no baidītajā — klausītajā, vaj aplūkotajā. Nerunajot par ritma leelo nozīmi muzikā, dzeesmā un dejā, jāaizrāda tikai, ka ne mazaka nozīme tam ir runatā valodā, tikpat dzejā, kā prozā. Bet par to runasim turpmāk tuvāk,

apskatot daiļrunas elementus. Te apskatīsim veenīgi balseena ritmiskos uzsvarus, kas nav jasajauc ar retoriskeem uzsvareem — loģisko un dinamisko. Pēdejee krit svarā runas teikuma izveidojumā, apveenojot vairak vārdus par zinamu runas veenibu. Turpreti še mums ir runa par atseviškeem vārdeem kā dažadu skaņu komplekseem jeb sakausejumeem.

Eegaumejot, ka balseena uzsvars jeb vārda akcents (kā to sauksim) ir veenīgais faktors, kas apveeno atseviškus balseenus ar viņu dažado uzbūvi par vārdeem, ko dzirde uztver kā skaņu veenibu, un zinot, ka ritma galvenā pazīme ir zinamu kustibu resp. parādibu noteikta atkārtosānās, mēs nākam pee atziņas, ka katrā atseviškā vārdā var būt tikai veens galvenais akcents, kā visu balseenu apveenotajs. Šis galvenais akcents apveeno kā vārda eepreekšējās, tā sekojošās zilbes līdz ar starp tām esošām artikulatīvām pauzem (eegreezumeem) par dzirdei uztveramu veenibu — vārdu, kas nu, raugotees pēc skaņu vilņojumu veida, sastāda dažada ritma skaņu plūsmu. Tā mums ronas visada ritma vārdi, — gan trochaiska, daktiliska, jambiska u. t. t., lūkojotees pēc tam, vaj galvenam uzsvērtam balseenam seko veens vaj vairaki neuzsvērti balseeni, jeb vaj tam preekšā ir veens vaj vairaki neuzsvērti balseeni. Te japeemin, ka balseena akcents, kā a u g s t a k a ritmiska prasiba, atceļ zilbju ritmiskos vilņojumus un pakundzē tos vārda ritmam. Tā jambiski uzbūvetas zilbes, *aiz* un *augt*, par vārdu sakausetas, dabū trochaisku ritmu — áizáugt (— ∪); vaj atkal trochaiskas zilbes: *sprau*, *dzi* un *ņa* sakūst vārdā, kam daktilisks ritms: *spraudziņa* (— ∪ ∪); kā ari trochaiskās: *lē*, *nī*, *tī*, *ņām* sakūst vārdā ar jambisku ritmu: *lēnītiņām* (∪ — | ∪ —), tāpat par jambisku ritmu sakūst trochaiskā un kretikus zilbes: *ne-kad* = *nekad* (∪ —).

Vērā leekams te ir sekošais fakts, ka zilbes akcents nav atkarīgs no skaņas garuma un īpatnības jeb uzsvērtā balseena skaņu materialā sastāva. Uzsvērt var īsi izrunajamas zilbes, peem.: *atnācām* (— ∪ ∪); kamēr veeglas še paleek garās, gan grūsti, gan svabadi izrunajamās zilbes. Tāpat skaņu kņavas — balseena materialā uzbūve nenoteic zilbes akcentu. Tas ir pilnīgi neatkarīgs no visa ta un padots veenīgi valodas apziņas ritmiskām prasībām. Leela loma te peekrit parašai, kas pagadu simteņeem valodai attīstotees tapuse par galveno noteiceju un nodibinajuse zinamu likumibu. Bet stingri principiela noteiktiba zilbju uzsvēršanā tomēr nav peerādama. Peemēram nevar peerādīt, kādu eemeslu resp. principu dēļ vārdā „*atnācēji*“ balseena uzsvaru izrunā dabū pirmā īsā zilbe *at*, bet vārdā „*lēnītiņām*“ turpreti pirmā garā zilbe *lē* neteek uzsvērtā jeb akcentetā. Ar citu sekojošo zilbju skaņu materieliu sastāvu šai vārdā to ari nevar izskaidrot. Mūsu valodas pēt-

neeki*) raudzijuši atrast zinamus principus un likumus balseenu uzsvēršanā, kurus, kā etimoloģiskas dabas jautajeenus šē tuvāk neapskatisim.

No izrunas tehnikas veedokļa ņemot jasaka, ka zilbju uzsvēršana jeb akcentešana, kā katra ritniska darbība, atveeglina pašu vārdu izrunu. Pēdejā laikā mūsu sadzīves valodā novērojama vārdu saīsinašana, galotņu „norīšana“, kas pa daļai ceļas ritmiskās akcentācijas neeevērošanas pēc. Beeži gadas dzirdet šamlīdzīgus teikumus: „*Es las' avīzs*“, vaj: „*Man bi' kāzs*“. Nerunājot par teikuma ritmu, jaaizrāda, ka zinameem vārdeem ir savs noteikts ritms, kas nedrīkst grozīties pēc ta, kur vārds teikumā nostādīts; drīzak jasaka, ka šo vārdu īpatnejais pastāvīgais akcents noteic teikuma ritmu. Ja nu šo vārdu ritmu neeevēro, tad, gribetos teikt, pašam runatajam nemanot eestājas valodā vārdu saīsinašana. Augšā minetos peemēros „*a-vī-zes*“ ir trīszilbīgs vārds ar daktilisku ritmu, bet „*ká-zas*“ divzilbīgs ar trochaisku ritmu; ja nu šo vārdu pirmās zilbes runājot peeteekoši neakcentē, tad nākošo zilbju izruna top grūtaka un tās labprāt atkrīt nost, vaj saplūst ar pirmejo kopā veenā zilbē ar kritošu jeb dilstošu balsi, peem. *ká'āzs*, kur bij jarunā *ká-zas*. Tādā kārtā nevižīgas izrunas pēc daudz vārdi arī vēl tagad groza savu skanisko sastavu kā tas jau ar daudz vārdeem agrak noticis mūsu valodas attīstības gaitā, peem. *greizs* no „*greizas*“, *lials vīrs* no „*leelis vīris*“ (taut. dz.) u. c.

Neraugotees uz visu to, mēs tomēr varam runat par deezgan noteiktu zilbju akcentu mūsu valodā, kas pa gadu simteņem aiz veeneem vaj citadeem eemesleem nodibinajees. Pa leelakai daļai galvenais zilbes akcents krīt uz vārda pirmā balseena. Te noteicejs, bez šaubām, ir loģiskais princips, ka jauzsvē vārda saknes zilbe, kā svarīgākā vārda jēdzeena izprašanā, un ta mūsu valodā gandrīz aizveen ir vārda pirmā zilbe, peem. *gúadīgs*, *brālis*, *gulta*, *dziadāt*, *gudr(i)s*, *sludināt* u. c. Tas pats loģiskais princips paleek spēkā arī

*) Par veenkāršu vārdu uzsvēršanu (Betonung) runadams, Dr. A. Bīlenšteins saka: „Zilbju uzsvēršanas princips latveešu valodā ir būtiski loģisks. Stiprakais speedeens krīt uz tās zilbes, kuŗa ir vissvarīgākā preekš vārda jēdzeena. Tai pašā mērā, kādā loģiskais svarīgums mazinas, top arī tonis neecīgaks. Saknes zilbe tadēļ arī dabū aizveen galveno akcentu, un, blakus peeminot, saknes zilbe veenmēr ir vārdā kā pirmā“. (Sk. „Lett. Sprache“, § 158.)

Runājot par akcenta veetu dažādās valodās doc. E. Bīlese aizrāda, ka „vārda akcenta veeta padota zinameem likumeem“, un atteecotees uz šī likuma nodibinašanas saka, ka tas izskaidrojams ar citu tautu svešādo lingvistisko eespaidu, tapēc „vārda akcenta saistīšana ar pirmo balseenu latveešu valodā gan stiprā mērā izskaidrojas ar lībeešu valodas eespaidu uz mūsu tautas valodu senos aizvēsturiskos laikos, bet pa daļai arī ar pašas latv. valodas eekšejo attīstību“. (Sk. „Ievads valodn.“, 157. lapp.)

salikteņos, kad vārdu pagarina ar eebalseenu, uz kuŗu tad, kā jēdzeena galveno eezīmi, pāreet galvenais uzsvars, peem.: *bezgūadīgs, pusbrālis, pagulte, aizdziadāt, pārgudrs, japasludina* u. c. Tā šee trochaiska ritma vārdi teek pārversti par dakti-liska ritma vilņojumeem, pārceļot to pirmatnejo uzsvaru (peem.: *gūltā-pāgūltē*). Ir ļoti maz tādu vārdu, kur šis princips ne-tiktu peemērots, tadēļ ari mūsu valodā nav vajadzīgs zilbju akcentu rakstibā sevišķi apzīmet, jo nedaudzee izņēmumi leelus pārpratumus nesacels. Japeemin, ka akcents nepāreet uz pirmo zilbi tādos vārdos, ko gan kopā raksta, bet kuŗi pēc savas dabas nav īsti salikteņi; peemēram sekošee vārdi patur akcentu uz otras zilbes: *vīanālga* (no: veena alga), *nevīans, nekad, nekur, nesen, nebūt, nekas, nekā, nemaz, neniaka, ar-vīanu, aizvīanu, ikvīans, ikkatrs, pavisam, pareizi, papriakšu, patīasi, patlaban, tāpat, gandrīz, labdīan, pusotra, visvisadi, visstīprakais* u. c. Kā redzams no augšeeem peemēreem, skaņu materialais sastāvs un īpatnības nekrit nekādā svarā pee akcenta noteikšanas, jo tas reizem atrodas gan uz īsa, gan gara, tā svabadi, kā grūsti izrunājama balseņa. Akcenta no-teicejas te ir gramatikālas formas, jo tiklīdz šo vārdu nozīme mainas, akcents pāreet pēc loģiskā principa uz pirmo zilbi, peem.: *vīanaldzīgs, nevīanāds, nebūtība, paldīas, pareizs, pa-tīess, labdīanas, pusdīana, vispārējs* u. c. (◌ ◌ ◌ ◌).

Dažos vārdos ir svārstīgs akcents, tos izrunā uzsverot pēc vēlešanās, gan pirmo, gan otro zilbi, peem.: *kādēļ, tāpēc, kāmēr, tūlīt* u. c. Nedaudz vārdos uzsver trešo zilbi, kamēr abas pirmās paleek gluži neizsvērtas, peem.: *pamazītiņām, palēnī-tiņām, nepavisam, nepareizi* u. c.; teem ir anapēsta ritms (◌ ◌ ◌ ◌ ◌ ◌).

Ja vārds ir gārš, četr- vaj vairakzilbigis, tad bez galvenā akcenta mēdz būt vēl veens, vaj pat divi palīga akcenti, kas vārda izrunu, kā skaņu kompleksa veenību, ne tikai at-veeglina, bet sneedz to dzirdes apziņai kā zināma jēdzeena veenību. Preteajā gadījumā mēs skaņu kŗavas uzņemtū kā atsevišķus balseenus, kas runas izpratni stiprā mērā apgrūti-natu. Mūsu valodā, paldees Deevam, nav tādu pārak garu vārdu, salikteņu, kā peemēram mūsu kaimiņu vācu valodā: „Oberbürgermeister“, vaj „Stadtverordnetenversammlung“ u. c. *) Jaunākā laikā ari mēs esam pasākuši sakausēt dažus atse-višķi rakstītos vaj runatos vārdus, kas mūsu apziņā jau saku-suši par loģisku veenību — par vārdu veenību, peem.: „rak-

*) Vilh. Vundts par teem izsakas: Īsam vārdam, kam var būt tikai veens jēdzeenu saturs (Begriffsinhalt), protams, būs ari tikai veens akcents. Ja peenāk klāt otrs jēdzeens, tad peeveenojas otrs akcents, peem. „nams“ — „nam-saimneeks“. Trīs akcenti var būt tikai ļoti gareem vārdeem (peem. augšā peevestēem).

stamais galds“ par *rakstamgālds*, „mūsu mājas“ par *mūsmājas*, „valku drēbes“ par *valkudrēbes* u. c. Te redzam, ka tikmēr, kamēr vārdi nav mūsu apziņā tapuši par sakusušiem jēdzeeņiem, smagako ritmisko uzsvāru dabū loģiskais jēdzeens, kā *gālds*, *mājas*, *drēbes*, bet tiklīdz sakausejumā pārnesam nozīmi uz pirmā vārda, tad arī uzsvārs pāriet uz ta, pēc jau aprādītā loģiskā principa likuma, peem.: *rakstām-gālds* (˘˘˘), *mūsmājas* (˘˘˘), *valkudrēbes* (˘˘˘). Pirmos divos vārdos galotne teek atmesta (-ais, -u), bet pēdejā ta paleek saliktenī arī, taču uzsvāra raksturs grozas zem loģiskā principa likuma. Ritmiski vārdu izrunajam: šķirti — *valku drēbes* (˘˘|˘˘), salikti — *valkudrēbes* (˘˘˘). Tā tad vāretum teikt, ka vārdu rituma akcentu noteic loģiskais princips. Zilbes gaŗums un īpatnība te nekrīt svarā, drīzak gribetos ticet, ka zilbes gaŗums cēlees caur ritmisko uzsvāru, peem.: „*mēitene*“ (˘˘˘) un *mēitenīte* (˘˘˘˘), *žēlīgs* (˘˘) un *žēlastība* (˘˘˘˘), *saule* (˘˘) un *saulīte* (˘˘˘) u. c. Ši jautājuma tuvākā iztirzašana tomēr nepeederas še.

Vēl japeemin, ka ar zilbes akcenta pārņēšanu no pirmās uz otro zilbi dažos vārdos latveetis zinamā mērā izsaka šī jēdzeena pastiprinājumu. Tā tad arī te valda loģiskais princips, kas veido ritmisko plūsmu, peem. *nēģēlīgs* (˘˘˘) ir slihts, bet *nēģēlīgs* (˘˘˘) ir pavīsam kas nepanesams; tāpat: *nēbēdne* un *nebēdne*, vaj: *apžēlūajītas* un *apžēlūajītas*; tamlīdzīgs ir arī: *lēnām* un *lēnītiņām*, jo vārdi ar akcenta pārņēšanu dabū visaugstakās pakāpes (zuperlatīva) nozīmi. Akcentu pārceļot, runatajs ar zinamu vārdu var panākt pastipriņošu nozīmi savu domu loģiskai izteiksmei. Tadēļ akteerim un katram runatajam to zināt ir no ļoti leela svāra.

Par vārda palīga akcentēem jāsaaka, ka tee nav noteiktas dabas un nav padoti stingreem likumeem*). Vismaz tee likumi, ko līdz šim uzstādījuši mūsu valodas pētneeki, neiztura stingru kritiku. Zilbju palīga akcents beeži teek sajaukts ar zilbes kvantitatīvo (gaŗuma) un kvalitatīvo (īpatnības) vērtību, un tā cēļas pārpratumi. Pateesībā vārda ritmiskais uzsvārs, par kādu uzlūkojams vārda akcents, nav nebūt atkarīgs no zilbes skaņu kvantitates vaj kvalitates. Tā ka uzskatam šo jautājumu par neizpētītu un neizdibīnātu, tad arī neuzstādam še noteiktus akcentuacijas likumus, kad un zem kādeem apstākļeem palīga akcents leekams uz otrās, trešās, ceturtās u. t. t. zilbes. Te varam pilnīgi paļāutees uz mūsu valodas apziņu, kuŗa izrunas atveeglināšanas nolūkā pate atron runā nepeeecešamos palīga akcentus, kuŗi tekošā runā var tikt uz atseviškeem balseeneem

*) Tādus gan raudzījuši uzstādīt Dr. A. Bilensteins (sk. „Lett. Gram.“, § 159.) un prof. J. Endzelins (sk. „Latv. gramat.“, § 11a).

dažādi sadalīti. Labakas izpratnes dēļ tikai peemīnēsīm, ka mūsu valoda pēc savas dabas vairāk teecās pēc trochaiskā ritma plūduma: arzis mainās ar tezis, t. i. pacēlumam seko atslīgums; tā trochaiskais vilņojums sastopams visos divu, četru, sešu un pa reizei arī trīs- un peeczilbju vārdos. Bet eemīlots ir arī daktiliskais vilņojums: arzei seko divi tezes, t. i. veenai smagi uzsvērtai divi veeglas ritmiskas zilbes; tikai šādā plūduumā pirmā zilbe teek daudz spēcīgāk akcenteta nekā trochaiskā ritmā. Peemēram ņemsim nupat uzrakstītos vārdus „spēcīgāk akcenteta“ un izrunasim tos veenā laidā. Katrs tā var pārleecinatees, ka uzsvars uz *spé* ir daudz smagaks kā uz *ak*, un nevis tādeļ, ka pirmajā zilbē ir garī grūsts balsenis, bet otrā vārdā īsi svabadi izrunajams. Pateesībā še visas zilbes ir kvantitatīvi garas un kvalitatīvi grūstas: *spé-cí-gák*; bet tas pats novērojams, ja zilbes īsas, peem. *pasaka*, vaj ja otra zilbe gara, peem. *sacīja, atnāca*, vaj trešā gara, peem. *patikūat, nesakīat* u. c. Daktiliskais ritms (⌣ ⌣ ⌣), kā redzams, neveenā gadijūmā negrozas un nav atkarīgs no zilbes garūma vaj īpatnības. Tas pats sakams par trochaisko ritmu: vārdā *akcentēta* ir divas trochaiskas pēdas (⌣ ⌣ | - ⌣); otras pēdas pirmais balsenis gan ir garš, bet pirmās pēdas pirmā zilbe, kā vārda saknes zilbe, pēc loģiskā principa, dabū galveno akcentu; tāpat vārdā *neizdibinātu* ir trīs trochaiska ritma pēdas (⌣ ⌣ | - ⌣ || ⌣ ⌣), kur pēc cezuras atkal eerodas smagaks akcents. Līdzīga parādība ir sešzilbigos daktiliska ritma vārdos, peem. *atvīāglīnāšana* (⌣ ⌣ ⌣ || ⌣ ⌣ ⌣), kur dažkārt garas zilbes: *vīa-* un īsas: *ša-na* izrunajam ar veenadu veeglumu. Daudz vārdu ir ar jauktu ritmu, peem. *neizpētīti, nelaimīgākā, atsacīšanās* u. c., (⌣ ⌣ | ⌣ ⌣ ⌣) kur mainās trochaiskais ritms ar daktilisko neatkarīgi no zilbes skaņu sastāva; vaj atkal daktiliskais ar trochaisko (⌣ ⌣ ⌣ | ⌣ ⌣), peem. *nesapratīga, paēdināti, nūapulguādami* u. c. Zīmīgs ir taisni pēdejais peemērs, kur divas garas zilbes: *pul-gūat* dabū veeglus uzsvarus, kamēr īsā *da* teek akcenteta. Tas tikai vēl reizi peerāda, ka ar zilbes garūmu nevar izskaidrot palīga akcenta nozīmi un noteikt ta veetu*).

Kā jau teikts, atstāsīm šo jautajumu pēc būtības tuvak nenoskaidrotu, jo tas nav izrunas tehnikas mācības uzdevums. Šis jautajums vispār vēl prasa pamatīgu iztirzašanu un noskaidrošanu. Katram runatajam tikai nepececešami zināt, ka zilbes akcents ir galvenais faktors, kas atsevišķas zilbes sasaista par vārdeem, un ka tikai pateicotees šim akcentam mūsu apziņā rodas vārda jēdzeens (Humboldts, Vundts). Runatajam vairāk

*) E. Blese savam apgalvojumam, ka „latveešu valodā palīga akcenta veeta ir stingri noteikta“ (sk. „Ievads val.“, 157. l. p.) nepeevēd nekādus konkrētus peemērus, bet laikam atbalstas uz agrako pētneeku uzstādīteem likumeem. (Domajams prof. J. Endzeļina „Latv. gram.“ § 11 a).

no svāra zināt, kāda ir šī zilbes akcenta arējā eezīme, t. i. kā tas tehniski izdarāms. Par to jāsaprot, ka zilbes akcents izdarāms ar spēcīgāku izelpojumu jeb ekspirāciju, paleelinot tādā ceļā balssmēlišu atvēršumu apmēru jeb virmojumu amplitudu. Šo runas rīku funkciju runājot izdarām pa daļai neapzinīgi, nedomājot par skaņas pašas spēcīgāku veidošanu. Tē vadītāja loma peekrīt ritmiskāi izjūtai, kā katras cilvēka darbības (kāda, protāms, ir arī runa) atveeglinātajai. Lai labāk apjāustum uzsvērtā un neuzsvērtā balseena starpību izrunā, ņemsim dažus peemērus. Nostādīsim pretim vārdus ar līdzigeem skaņeem, peem.: „n è k u r vēl uguni. . .“ un: „n e k ù r vēl nav uguns.“ Abos peemēros vārdam „nekur“ ir sava īpatneja nozīme: kā darbības vārdū to izrunājam ar akcentu uz pirmās zilbes, bet kā apstākļu vārdū ar akcentu uz otrās zilbes, tomēr skaņu materialāis sastāvs tā veenā, kā otrā gadījumā nebūt nepārgrozās. Un tāču mūsu auss skaidri dzird, ka izrunā ir starpība, ko sevišķi skaidri var nojāust, jā vārdus pārleecināšanās dēļ izrunā vairāk reizes veenu aiz otra (nèkur — nekùr). Tāpat balss aparatā nojāušāma muskuļu sastrēdzināšana pee katras uzsvērtās zilbes, kas noteek ar muskuļeem katrā ritmiskā darbībā, peem. taktī soļojot, klāuvejot u. t. t.

Kā zilbes akcentam nav neka kopeja ar skaņu īpatnejo izrunu (kvalitatī), jeb tā dēveto i n t o n a c i j u (kā pēdejā laikā mūsu valodneeki to sauc), redzam, jā latv. valodas vārdeem nostādām līdzās svešu valodu akcentetos skaņus, peem. *vidú* un *Bakù*, vaj atkal *gubá* un kreevu *kudà*. Abos svešvārdos akcents krīt uz pēdejās zilbes vokāļa, kas kvalitatīvi ir īss, kamēr latv. valodas vārdos uzsvērtā teek pirmā zilbe, bet pēdejās zilbes vokāls ir garī grūsts, bet nebūt nav uzsvērts un fonetiski nav līdzīgs svešvalodas uzsvērtājam skānim. Pavirši eeklausotees liksees, ka visi beigu vokāļi ir veenādi, tāču uzmanīgi novērojot katrs pārleecināsees, ka te leela starpība kvalitātes ziņā.

*

Uzsvērti balseeni mainīdamees ar neuzsvērteem rada ritmiskas taktis, caur ko runas plūsmā eestājas zināmas pauzes. Tā izceļās noteiktās fonetiskas veenības ar arzem un tezem, kas apveenojas zem zināmeem jēdzeeneem par noslēgtu ritmisku veenību — teikumu. Kompliceti teikumi apveeno sevī vairākas šādas fonetiski-ritmiskas izrunas taktis, kam katrāi ir savs uzsvārs un pauzes. Bet tas jāu peekrīt pee daiļrunības mācības un par to runāsim tuvāk savā veetā.

Daiļruna.

1. Daiļrunas veidi un nozīme.

Cilveka runāšanā izšķiram trīs pakāpes: 1) mechanisku, 2) sapratīgu un 3) daiļu runu.

Pirmā pakāpe — *mechaniska runa* pastāv valodas skaņu savirknešanā vārdos, neizceļot to nozīmi. Tāda mechaniska runāšana ir katra praktiska vingrinašanās izrunā, kad peegreežam vērību veenīgi pašu valodas skaņu pareizai veidošanai, labai izrunai, ne vārda jēdzeeniskam, bet gan vārdā eetvertu skaņu veeliskam (fonetiskam) saturam. Par mechanisku runāšanu saucama arī bērna pirmatnejā lasīšana, kad tas sarindo burtus, nedomadams par vārdu saturu un nozīmi. Tāpat kā ar burtu mechanisku sarindošanu bērns eemanas sapratīgi lasīt, tā runatajs ar skaņu mechanisku runāšanu, peegreežot veenīgi vērību tā pareizai, skaidrai izrunai, eemanas daiļi runāt. Tā tad mechaniska skaņu runāšana jeb tehniska vingrinašanās ir daiļrunas pirmā pakāpe, tā sakot burtošana, kas nepeeceesama, lai ar sekmem veiktu tālakos uzdevumus.

Otrā pakāpe — *sapratīga runa* pastāv savu domu vaj lasītā resp. norunatā teksta satura izcelšanā. Runatajs vairs nepegreež galveno vērību atsevišķu burtu sarindošanai vaj skaņu pareizai veidošanai, jo tas jau noteek mehaniski, bet cenšas runas saturu darīt klausitajeem saprotamu. To runatajs panāk ar saturā eetvertās domas loģisku izvēršanu jeb izcelšanu. Katra runa pastāv no teikumeem, gan veenkāršeem, gan sarežģiteem, kuŗu sastāvdaļas ir vārdi, kas teikumā īpatneji sakārtoti. Vārdi paši par sevi sneedz zinamu saturu; tomēr veenā un tāi pat saturā var būt slēpta dažāda doma. Šo domu izlobīt, uztvert un klausitajam sneegt ir runataja galvenais uzdevums. Tikai tādu runu var saukt par sapratīgu jeb apzinīgu.

Trešā pakāpe — *daiļa runa* aptveŗ abas pirmās pakāpes — skaidru skaņu veidošanu, kā arī domas izcelšanu — un prasa no runataja vēl: runatā satura izjušanu un vārdu plūsmas estetisku izveidojumu. Daiļa runa jau ir mākslineeciska darbība — daiļradišana. Te runatajs ņem pee sneegtā satura zinamu līdzdalību: gan pats izjuzdams runato vārdu psihisko saturu, gan attēlodams un skaņam gleznodams satura vārdos eetvertos zimbolus un ainas. Vārdu sakot, runatajs pats dvēselē pārdzīvo savu vārdu saturu, vaj attēlo, kā to cits pārdzīvojīs, par ko viņš runā resp. stāsta. Ar tādu pārdzīvojumu jeb satura izjušanu runatajs cenšas atmodinat klausitajā līdzīgas jūtas un pārdzīvojumus. Tādā kārtā viņus sajūsminadams un aizraudams, sneedz teem estetisku baudījumu.

Tā tad daiļrunatajs atstāj uz klausītāju trejadā kārtā eespaidu: Loģiskā ziņā — sneegdams tam satura domu.

Psichiskā ziņā — aizkustinadams viņa dvēseles jūtas.

Estetiskā ziņā — eerosinadams ta dailes baudu.

Šo savu uzdevumu izpildīšanai un nolūku sasniegšanai daiļrunatajam ir vairaki līdzekļi, kuŗus izleetojot jaeevēro zinami likumi. Daiļrunatajs, savā ziņā, ir būvetajs, arhitekts, kuŗš ceļ savu preekšnesumu pēc zinama plana un likumeem. Viņa darba jabūt zinameem principeem un noteiktam stilam. Viss tas, kas nejauši, vaj „uz labu laimi“ celts jeb radīts, — nav māksla.

Saprātīga runāšana savukārt ir daiļrunas mākslas nepeecešams p a m a t s. Jo tikai to, ko saprotam, ar prātu aptveram, varam mākslineeciski izveidot. Tādus jēdzeenus un psiholoģiskus stāvokļus, kuŗus prāts neaptver, runatajs nespēj apjaust un izjust. Un jūtas mākslineeciskas radišanas procesā eeņem galveno lomu. Tās ir radamā darba impulss. Bet katrs mākslas darbs eegūst savu vērtību tikai ar savu estetisko formu. Ja nu daiļrunu saucam par mākslu, tad ari tai vajag savas estetiskas izteiksmes formas. Runas forma saskatama ar dzirdi, ne ar aci, bet ta dara uz klausītāju tādu pat eerosinošu daiļbaudas eespaidu, kā ar redzi uzņemtī estetiski eespaidi.

Mākslas forma ir jamācas, japeesavinas. Mākslineeka dāvanas, dziņas, izjūta — ir eedzimitas, bet izteiksmes veids, forma ir technikas produkts, kas izstrādats, izkoopees ilgakā laika sprīdī. — Ikkatras mākslas formai ir sava attīstības vēsture, ko ar saveem darbeem ceļuši redzamaakee mākslineeki. Tā ari daiļrunas mākslā. Labakee runataji — oratori, akteeŗi, deklamatori katrs ir atraduši kādus jaunus izteiksmes veidus, paņēmeenus, likumus, kas gludinaja un izkopa daiļrunas formu. Tas, ko mēs tagad zinam par daiļrunas formu, — vispār par daiļrunas likumeem, ir vairaku gadu simteņu produkts jeb panākums. To atstājuši mums kā garīgu mantojumu leeleee mākslineeki un esteti — teoretīki.

Tā tad katra teorija savā ziņā ir sakopots enerģijas krājums. Ja kāds cilvēks vaj vairaki cilvēki, gadeem ilgi strādā kādu zinamu darbu, tad viņi šajā darbā patērē ļoti daudz enerģijas, līdz nāk pee atziņas, kā šis darbs, veeglak, labak un pareizak darams, lai panāktu savu nolūku. Nākamee ta paša darba strādneeki, atbalstidamees uz jau eegūtām atziņām, varēs šo pašu darbu veikt daudz veeglak; tā aiztaupidami savu enerģiju, tee to izleeto atkal jaunu atziņu atrašanai. Eepreekšejo atziņu (likumu) pazīšana atveeglina darbu un atbrīvo paša spēkus jaunām dziņām.

Mākslineekam vairak kā jebkuŗam tehniska darba dari-tajam, japazīst sava tehniski veicamā darba likumi, kas tam atveeglina radišanas procesu. Teorija tam var būt ne tikai

leels darba atveeglinatajs faktors, bet arī ceļa rādītājs, kā ātrak tikt pē mērķa. Pazīstot citu eetos ceļus, mekletājs mākslineeks dažkārt atradīs varbūt vēl citu tuvaku, pareizaku ceļu uz savu sprauso mērķi; turpreti agrākās atziņas nepazīdams, viņš dažkārt praktikā patērēs daudz laika un enerģijas, kamēr atradīs to, ko cits jau sen zin, un ko viņš teoretiski vareja veegli peesavinātees.

Atzīstot teorijas leelo svaru un nozīmi, raudzīsim šē sneegt zīstematiskā veidā teoriju par daiļrunas mākslu līdz ar praktiskeem aizrādijumeem un peemēreem. Negribam šē atstāstīt daiļrunas attīstības vēsturi, atzīmejojot atsevišķu cilveku nopelnus un viņu atziņas. Tas mūs aizvestu par daudz sīkumos un nesneegtu leela praktiska labuma. Atbalstīsimēes tikai uz tām atziņām un likumeem, kam svarīga nozīme praktikā darbā.

Tāču ikveens praktisks darbs sekmejas vislabak tad, kad tajā bijuse eepreekš zināma vingrīnāšanās. Teoretiskās zināšanas gan padara zināma darba izpildīšanas veīdus un nolūkus saprotamus, bet pats darbs nešķīrseeš no rokas, nesekmesees, ja atteecīgu darbu izpildamee līdzekļi nebūs savam uzdevumam izkopti, sagatavoti. Daiļrunataja līdzekļi ir viņa balss un valodas skaņi, ar ko viņš dzirdami atdarīna tekstu. Par balss izkopšanu un valodas skaņu pareīzu veīdošanu, kas peeder pēe mehaniskās runāšanas, jau doti aizrādījumi abās pirmās daļās („Izrunas tehnika“ un „Fonetika“), tādeļ par to mums vairs nav ko runāt. Pēc doteem aizrādijumeem tehniskā veiklība izteīksmes līdzekļu nodarbīnāšanā katram pašam jāpeesavīnas. Bet ar to tehnikas uzdevums vēl nav galā. Par tehniku tik pat labi var uzskatīt runājamā teksta tālaku izveīdošanu — loģiski, psiholoģiski un estetiski.

Šajā izveīdošanā valda zināmi principi, kas atbalstas uz noteīkteem likumeem. Bet šo likumu peesavīnāšanā, kuŗus šē teoretiski apgāismosim, arī vajadzīga sava vingrīnāšanās, lai tos ar sekmēm darbā izleetotu. To lai daiļrunatajs nepeemīrst.

2. Loģiska jēdzeena likumi.

Daiļrunataja veela, ko viņš izmanto savam radamam mākslas darbam, ir zināms dzejas darba teksts. Tā kā daiļrunatajs neīzsaka savas, bet otra domas, tad viņam zināmā teksta autora domas no runājamā teksta, lai nu tā būtu loma vaj dzeja, jāīzloba. Pašam tās jāaptver un jāsnēedz klausītajeem. Tā tad loma vaj dzejolis jāanalīzē pēc satura. Tomēr veenā un tāī pašā teksta saturā var būt dažkārt slēpta dažāda doma. Vīss atkaras no tā, kā tekstu norunā (J. Dubura definīcija).

Peemēram, tekstā būtu šāds teīkums: „*Mana māte vakar dārzā plūca puķes*“. Šīs teksts mums snēedz zināmu s a t u r u —

vēsta par kādu notikumu. Bet satura doma var būt dažāda: viss atkarasees no tā, kā mēs to norunāsim — ko galvenām kārtam uzsvērsim. Ja, peemēram, uzsveram pirmo vārdu „mana“, tad būs teikts, ka neveena cita, bet mana māte to darija, kas teikumā vēstīts. Tā tad redzam, ka uzsvērums eerosina klausitājus meklēt pretstatus: mana, ne cita. Uzsvērsim otru vārdu: „māte“, atkal pretstats: tā bija māte, nevis tēvs, brālis vai cits kāds. Tālak uzsvērsim: „vakar“, atkal cits pretstats: taisni vakar, ne šodien vai citā reizē. Tas pats uzverot tālakos vārdus: dārzā — nevis laukā vai citur; plūca — nevis sēja, raveja vai citu ko darija; puķes — ne augļus, lapas, vai citu ko.

No šiem peemēriem redzam, ka uzsvars ir līdzeklis izcelt satura domu jeb jēdzeenu. Šo domu uzsvāru ar svešvārdu sauc par loģisko akcentu. Tas ir galvenais pamata likums sapratīgā runā, uz kuŗa balstas teikuma pareiza iztulkošana. Jo, kā jau augšā redzejam, katra vārda citads uzsvērums sneedz klausitājam citādu domu. Tā veens un tas pats teikuma saturs dabū gluži citu jēdzeenu. Cik teikumā vārdu, tik var būt domu uzsvērumu.

Runataja uzdevums nu ir atrast pareizo jēdzeenu teikumā. To viņš panāk ar pretstatu palīdzību. Analizējot teikuma saturu, pretstati ir tee, kas leek noprast, ko autors ar savu tekstu gribējis teikt. Dažkārt tas nav izprotams no paša teikuma, bet top skaidrs tikai no visas lomas vaj dzejoļa. Tadēļ pirms kādu lomas tekstu mācas, japazīst visa luga, ari prettēlotāju teksti, jo citādi var malditees loģiskā analizē.

Peemēram, akteerim stāv lomā teksts: „Kas, tava māte?“ Kā lai viņš zin, ko šai teikumā uzsvērt, ja nepazīst prettēlotāja tekstu? Peepēmsim, ka prettēlotājam būtu jasaka eepreekšminetais teikums: „Mana māte vakar“ u. t. t. Tā tad tikai no tā kā prettēlotājs norunās savu teikumu, resp. zinot, kuŗš vārds tam loģiski jauzsvē, akteeris zinās kā atvaicat: „Kas? tava māte?“ vaj: „Kas? tava māte?“ Ja pirmais loģiski uzsvērs veenu domu, bet otrs citu, tad iznāks aplamibas, kas klausitāju maldinās.

Katrā noslēgtā jēdzenā var būt tikai veens loģisks akcents. Ja runatajs uzsvē loģiski vairak vārdus veenā jēdzenā, tad doma top neskaidra, nenoteikta, tā ka klausitājs nevar izprast, ko īsti runatajs gribējis teikt. Paplašinatā kā ari veenkāršā jēdzenā var būt vairaki uzsvāri. Bet tad tee katrs ir savas dabas. Loģiskais akcents ari paplašinatā jēdzenā paleek veens pats, pārejee uzsvāri turpreti teek pārvēsti par izsvērumem jeb prononsejumeem.

Pirms apskatam tuvak jēdzeena uzsvārus un viņu dažādās kategorijas, japaskaidro, kā tee izdarami. Uzsvāri jeb akcenti

izdarami ar balsu tonisku pacēlumu un kritumu. Loģiskā akcenta ārejā eezīme, ko uztveram ar dzirdi, ir: balsu oktavas kriteens (J. Dubura definīcija*). Uzsvērtā vārda pirmais balseens paceļas augstāk par citu vārdu tonisko līniju un nākošā zilbe nokrīt par veselu oktavu uz leju. Ja turpreti loģiski uzsverams veenzilbigis vārds, tad nokrīt uz leju nākošā vārda pirmā zilbe; bet ja tāds loģiski uzsvērts vārds gadas teikuma beigās, tad tonis paleek augšā karajotees. Peemēram: „Kas, tava māte? (pēdeajā vārdā ir balsu oktavas kriteens); turpreti: „Kas, tavs tēvs?“ (pēdeajā uzsvērtā vārdā balsu paleek augšā.)

Prononsejuma jeb izsvēruma toniskā eezīme var būt dažāda; lūkojotees pēc apstākļiem, balsu tonis uz nākošo zilbi var palikt veenā augstumā ar pirmo zilbi, vaj arī krist par terci, kvintu u. t. t. uz leju. Kādā gadījumā kriteens ir mazaks, kādā leelaks — tas atkaras no teksta saturā, kā arī no paša runātāja sajūtas spilgtuma un preekšnesuma uzbūves. Tā tad prononsejumus dzirdē uztver kā augstakus dažu vārdu izsvērumus, kadēļ klausitājs peegreež teem vēribu. Kā jau augšā teikts, izsvērumi leetojami tad, ja veenā jēdzeenā izsverami vairak vārdi. Peemēram: „Māte plūca puķes.“**) Te pirmais vārds „mate“ ir prononsets — balsu kriteens neecigs, bet trešais: „puķes“ ir loģisks akcents — balsu krīt par oktavu. Neizsvērts paleek „plūca“, kuŗš šinī gadījumā ir loģiski nenozīmīgs. Klausitājs uztver jēdzeenu: „māte — puķes“; vaj viņa tās plūca vaj greeza — jēdzeenā nesvarīgs. Bet ja runātājs grib greest klausitāja vēribu arī uz šo apstākli, tad viņam jāprononse arī „plūca“; tad toniskee uzsvāri būs citādi, peem.: „māte plūca puķes.“ Abos pirmos vārdos tonis paleek augstāk, bet pēdeajā nokrīt lejā. Turpreti ja loģiski grib izsvērt „plūca“, tad neizsvērts paliks „puķes“, un teikumam būs cits jēdzeens, proti: „māte plūca puķes“.

Pēc loģiskā akcenta uzsvēruma veenkāršā jēdzeenā balsu uz augšu vārs nekāpj, bet visi sekojošie vārdi teek norunāti apakšā, t. i. uz tāda toniska augstuma, kā nokrīt loģiskā akcenta oktava. Visos šā apakšā norunatos vārdos dzirdam pavisam neecīgu tonisku vilņojumu, un tee atstāj uz klausitāju veenmuļu eespaidu. Tadēļ tādi teikumi, kur jēdzeenā akcents leekams sākumā, neatstāj uz klausitāja psichi tik eero-

*) V. Vundts, J. Heijs un citi teoretīki peerāda, ka ikdeeniškā sarunā cilveki neleeto tik augstus akcentus (t. i. tik dziļus kriteenus), bet ka akcenta augstums atkaras no runas rakstura vaj izteiksmes veida. Par to runasim tuvāk apskatot gradācijas. Duburam tomēr tāi ziņā taisniba, ka māksli-neeciskā tēlojumā zemaki loģiski akcenti var radīt klausitājos pārpratumus.

**) Labakas skaidribas dēļ visos peemēros prononsejumus drukasim retinateem, bet loģiskos akcentus trekneem burteem.

sinošu eespaidu kā tādi teikumi, kur jēdzeena akcents leekams beigās. Pirmā veida teikumi noder skumju, bēdīgu jūtu izteiksmei, kamēr otri — patikas jūtu vaj dramatiski peeaugošas darbības izteiksmei.*) Peemēram: „*Pat sāpes tev atnæs tik labumu.*“ Ja še prononsesim „sāpes“ un loģiski uzsvērsim „labumu“, tad jēdzeens dabūtu dramatiski peeaugošo nozīmi, kas nesa-skānetu ar teikuma saturu. Tā tad teikuma uzbūve saturam peemērota. „*Varbūt, ka nāks pats pestītājs!*“ Šai teikumā loģiskais akcents leekams uz pēdejo vārdu un caur to saturā eetvertā doma — c e r i b a dabū peemērotu izteiksmi. Bet ja teikums būtu uzbūvēts, peem., šā: „Pats pestitājs varbūt, ka nāks!“, tad runatajam ne tikai būtu to grūtāk norunāt, bet tas arī neatstātu tik eerosinošu eespaidu uz klausitaju.

Loģiskais akcents rada teikumā zinamu ritum^u, apvee-nodams atsevišķas teikuma daļas par noteiktu veenību, tāpat kā vārda akcents apveeno zilbes par loģisku veenību. Pateicotees loģiskam akcentam teikums dabū te kāpjošu (jambisku) vaj krītošu (trochaisku) ritmu; tādā kārtā tas, kā augstaka ritmiska veenība, pakundzē sev vārda zilbes ritumu. Peemēram ņemsim veenkāršu teikumu: „*Kālni ir āugsti*“; te neatkarīgi no balseenu ritma (pantmēra) teikums var dabūt veenadu vaj otradu ritumu, lūkojotees pēc ta, kuŗu vārdu loģiski uzsvēŗ. Saiklis „ir“, kā preekšmetu (subjektu) un izteiceju (predikatu) apveenojošā kopula, pee tam nekrīt svarā. Ja uzsvērsim: „kālni (ir) āugsti“, tad teikuma ritms būs kāpjošs, bet ja uzsvērsim: „kālni (ir) āugsti“, tad — krītošs. Teikuma locekļi stāv veeni pret otreem kā arzes pret tezem, vaj otradi: „kālni — āugsti“, (— ∪) vaj: kālni — āugsti (∪ —). Sis pats ritmiskais likums valda paplašināta teikuma uzbūvē, par ko būs runa vēlāk. Tā loģiskais akcents ir tas, kas apveeno klausitaja dzirdei teikuma atsevišķās daļas par ritmisku un jēdzeenisku veenību.

*

Lai atrastu pareizos loģiskos uzsvarus, daiļrunatajam ja-analizē teksts pēc teikuma arhitektoniskās uzbūves, sadalot to viņa sastāvdaļās pa jēdzeeneem. Nedrīkst lūkotees no grammatikas veedokļa; var analizēt tikai to, kā norunā jēdzeenus. Interpunkcija nekrīt svarā. Daiļrunatājs, nepeeturotees pee autora peeturas zīmem, leek runā pats savas loģiskās un ritmi-skās peeturas zīmes, raugotees pēc jēdzeenu daudzuma un sastāva. Paplašināts teikums var sastāvet no vairakeem atse-viškeem mazakeem jēdzeeneem, kupi dažādās atteecībās pee-

*) Ja mūsu rakstneeki teikuma uzbūvē peegreestu šim likumam vērību, tee leelā mērā atveeglinātu runataja uzdevumu un panāktu satura domas spilgtaku izcelšanu.

klaujas galvenajam jēdzeenam klāt. Mazakee jēdzeeni var sastādīt atsevišķas grupas, jēdzeenu daļas, kuŗas pēc sava satura ir vairak vajmazak patstāvīgas, vaj ari atkarīgas no galvenā jēdzeena. Saturu analizejot jēdzeeni eedalami sekošās sešās šķirās jeb kategorijās: 1) patstāvīgos, 2) saliktos, 3) saistītos, 4) eespraustos, 5) atkarīgos un 6) peekārtos jēdzeenos.

1) Patstāvīgi jēdzeeni ir tādi, kur izteikta veena noslēgta doma. Teem ir tikai veens loģisks akcents, neraugotees, vaj tee pastāv no veena vaj vairak vārdeem, peem.: Ja. — Nē. — Gribu. — Varu. — Mēs iasim! — Garakos teikumos var būt veens vaj vairak prononsejumi, peemēram:

„*Kāist rītam vāigā kāunīgs sārtumīš.*“

„*Turpat tam blakām ari ūpīts dēdē uz nūakāltuša zara gala.*“

„*Es nevaru dzīvi nuakratīt kā liatus lāses nūa savas sēgas.*“

Applašinātu teikumu norunajot nevajaga rīkotees ar vārdeem, bet tikai ar jēdzeeneem. Vārds ir tikai līdzeklis jēdzeena izteikšanai. Vārdi paliks tee paši, bet jēdzeens būs cits, ja citadi norunās, t. i. ja uzsvērs citu vārdu. Veenkārsš jēdzeens, paplašināts ar jauneem vārdeem, maina loģisko uzsvaru sakarā ar jēdzeena maiņu, peemēram: „Es nevaru“, ir patstāvīgs jēdzeens, bet papildinot to: „Es nevaru dzīvi nūakratīt“, loģiskais akcents pāreēt uz „dzīvi“ vaj ari uz „nokratīt“, skatotees pēc ta, ko runatajys grib izteikt. Teikumumu vēl pagarinot noteek tas pats: „Es nevaru dzīvi nūakratīt kā liatus lāses“. Te ari, pēc runataja vēlešanās, var ņemt „leetus lāses“ kā sakusušu jēdzeenu veenību un loģiski uzsvērt „leetuslāses“. Beidzot vēl paplašinot teikumu: „Es nevaru dzīvi nūakratīt kā liatus lāses nūa savas sēgas“, loģiskais uzsvars pāreēt uz papildinajumu, un agrakee loģiskee uzsvari izceļas kā prononsejumi. Taču teikumam, kā patstāvīgam jēdzeenam, ir veenmēr tikai veens loģisks akcents. Pārstatot vārdus šā: „Es nevaru, kā liatus lāses nūa savas sēgas, dzīvi nūakratīt“, teikums dabū citu raksturu, jo: „kā leetus lāses no savas sēgas“, ir tikai eesprausts jēdzeens, un loģiskais akcents nu krīt uz galveno jēdzeenu „nokratīt“. Tā tad ne vārdi paši par sevi, bet viņos eetvertā jēdzeena svarīgums noteic kā tee norunajami.

2) Salikti jeb sarindoti jēdzeeni ir tādi, kur divas vaj vairakas patstāvīgas domas norunajamas veenā teikumā. Vaj atsevišķee jēdzeeni saistīti rakstībā ar saikli vaj šķirti ar komatu, vaj tee pēc gramatikaliskas nozīmes ir kopjoši, nodibinoši, pretstata vaj citada veida teikumi, — tas nekrīt svarā. Norunati tee teek veenadi: pirmā patstāvīgā doma teek prononseta (t. i. loģ. akc. teek pārvērsts par prononsejumu), un otrā doma loģiski uzsvērtā, peem.: „*Vētra šņāca, jūra*

krāca. — „Strinkšēja kuakles, dziadaja vœcâis.“ „Es cerēju, bet tu izsamisi.“

Tāpat var sarindot vairākus patstāvīgus jēdzeenus; tad visi eepreekšējie teek prononseti, bet loģiski uzsvērts veenigi pēdejais jēdzeens. Ir alošanās domāt, ka šādos īsos veenkāršos sarindotos teikumos „loģiskais akcents krīt uz teikuma pēdejo pusi resp. vārdu“.*) Tas nebūt tā nav; loģiskais akcents leekams uz jēdzeenā zīmīgāko vārdu, peemēram:

„Līst līati. vēji pūš un vakars vēls.“

Tā tad nevis: „Līst leeti, vēji pūš un vakars vēls,“ jo ar pretstatu palīdzību mēs izprotam, ka šie autors ir grībejis teikt, ka ārā, kad pazudušais dēls pārnāk, ir leetus, vējš un vakars; bet nevis, ka leetus taisni līst (ne gāž), vēji pūš (ne auro), vakars vēls (ne agrs). Tāpat jarīkojas katrā līdzīgā gadījumā: jaapsver jēdzeenā vārda svarīgums nevis vārdu sastatījums.

Ja sarindoti divi vaj vairāki patstāvīgi teikumi, tad katrā no teem var būt vēl savi prononsejumi, kas atteecibā pret ša teikuma loģisko akcentu, kuŗš pārvēršams par prononsejumu, izceļas ar citādu izsvērumu nekā pārvērsteē prononsejumi pret saliktā jēdzeena galveno loģisko akcentu.

Peemēram:

a) „Jau laktā visi gailīši,
Un izdzisuši skaliņi,
Krāc mīgā labā ļautiņi.“

Te ir trīs patstāvīgi jēdzeeni. Pirmajā — „laktā“ ir prononsejums un „gailīši“ loģiskais akcents, bet, peerindojot tam klāt otrū patstāvīgu jēdzeenu, „gailīši“ teek prononsets. Taču toniskā ziņā abu vārdu izsvērumš nav veenads. Kamēr vārdā „laktā“ balss paleek augšā, „gailīši“ dzirdams kritums, bet ne vairs par oktavu, kā tad, kad jēdzeens teek norunats kā patstāvīgi noslēgts. Otrā peerindotā jēdzeenā „izdzisuši skaliņi“ nav prononsejuma, te tikai loģ. akc. „skaliņi“ teek pārvērsts par prononsejumu. Trešā, tāpat kā pirmajā, ir veens prononsejums „meegā“ un loģisk. akcents „ļautiņi“, kas ari jēdzeenus koor-dinejot paleek par veenigo loģisko uzsvāru.

b) „Dœg acis zaļš spītības ugūntiņš,
Iz pīrkstu galiam skrej zibēntiņš.“

Sos sarindotos jēdzeenus norunajot kā divus patstāvīgus, katrā ir tikai loģiskais akcents, jo jēdzeens saprotams bez prononsejuma. Pēc vēlešanās var „spītības-ugūntiņš“ norunāt

*) Skat. Plūdoņa „Deklamācija“ 29. l. p. minetos likumus.

kā sakusušu vārdu jēdzeenu, vaj arī „spītības“ prononset un „uguntiņš“ uzsvērt kā loģisko; bet peerindojot šo pirmo jēdzeenu otram abi vārdi, resp. jēdzeeniski sakusušee par veenu (kaut gan atsevišķi rakstīti), top pārvērsti par prononsejumu. Tomēr ja runatajs vēlas sneegt spilgtaku domu izteiksmi, tad var pirmā teikumā izsvērt „acīs“ un otrā „pirkstugaleem“, vaj „pirkstu galeem“. Satura doma tādejādi nebūt negrozās. Tās noteicejs ir loģiskais akcents.

- c) „*Dīgst āugšup zaļā asniņi,
Sprāgst pušu brūnā pumpūri,
Rāud priekā sulūatā zari.*“

Te sarindotos teikumus var norunāt kā saliktus jēdzeenus, „asniņi“ un „pumpuri“ prononsejot, vaj arī, nerēķinoties ar autora peeturas zīnem, — kā trīs patstāvīgus jēdzeenus, uzsvērot „asniņi“ un „pumpuri“ kā loģiskos. Satura doma negrozīšies, tikai uzbūves stils pirmā norunājumā būs veeglaks, bet otrā — smagaks. Tā tad redzam, ka daiļrunatajs var analizejot rīkotees pēc patikas, nebūt nesagrozojot autora domas. Noteiceja te būs runataja izjūta un preekšnesuma arhitektoniskais stils. Jo jēdzeenu uzsvāri ir it kā uzbūves materials: loģiskie akcenti — smagi bluķi, prononsejumi — veegli ķeeģeļi. Ja runas loģiskā uzbūvē leetosim vairak loģiskus akcentus, stils būs smags, ja vairak prononsejumus — stils veegls. Daiļrunatajam jāapsvē, kāds stils saturam peedeņigaks, lai doma dabūtu vēlamo izteiksmi.

3) Saistīti jēdzeeni ir tādos teikumos, kur ir vairak veenas sugas locekļi, tā sauktos — savilkto teikumos. Vaj nu ap veenu preekšmetu saistas vairaki izteiceji, papilditaji, apzīmetaji u. t. t., vaj atkal dažādeem preekšmeteem ir veens izteicejs, papilditajs u. t. t. Jēdzeenu norunašanā jārikojas gluži tāpat kā ar salikteem jēdzeeneem: pirmee jēdzeeni jāprononsē un uz pēdejo leekams loģiskais akcents. Tomēr zinamos gadījumos saistītus jēdzeenus var norunāt kā atsevišķus patstāvīgus jēdzeenus. Tāpat prononsejumi, lūkojoties pēc apstākļeem, var būt kritumā mazaki vaj leelaki. Vaj jēdzeeni sasaistīti ar saikli vaj bez ta, tas pee viņu norunašanas nekrīt svarā. Tekstu analizejot jāleek tikai vērā, cik saturā jēdzeenu un kādi tee ir.

Veenkārsī saistīti jēdzeeni veegli analizejami, peemēram:

- a) „*Daudz arī lapu dīgst un nīkst.*“
„*Daudz jāuniba pi aņemt un atmest drīkst.*“

Te katrā teikumā ir divi saistīti jēdzeeni, kuŗus analizejot dabujam šādus patstāvīgus jēdzeenus: „Lapas dīgst; lapas nīkst.“ „Jauniba drīkst pe eņemt; jauniba drīkst at mest.“

*„Tā nav man ne rāda, ne paziņa,
Ne drāudzene, ne māsiņa...“*

Te veenā teikumā četri saistīti jēdzeeni: trīs pirmee prononsejami, pēdejais uzsverams loģiski lai teikumu noslēgtu, kaut gan autora interpunkcija norāda, ka jēdzeens nav noslēgts. Taču ar to daiļrunatajs nedrīkst rēķinatees; viņam jarunā tā, lai klausītajam jēdzeens kļūtu skaidrs.

b) *„Apnicis dzīvūat un dīanas mīt,
Apnicis tikai pa lāsītei līt.“*

Te autors ar atkārtojumeem pats sneedz jēdzeenu analīzi, kas izteicama veenkārši šā: „Apnicis dzīvot, deenas mīt un pa lāsītei līt,“ jo „gribetos izplūst kā avota pildītai krūzei,“ lai

*„Vīsi, kas tuvumā pagadas,
plāstēidzas klātu un nodzeras:
putniņš, taurenīts, bitīte,
kukāinīts, tumsbrūnā skudrīte,
trīsošāis pusdīanas saules stars,
zēmāk atliācijas ruažkrūma zars.“*

Sajā peemērā sasaistīti vairāki jēdzeeni tādā kārtā, ka uz teikuma preekšmetu attecināmi divi izteiceji: „Putniņš klātu peesteidzas un nodzeras.“ „Taurenīts klātu peesteidzas un nodzeras,“ u. t. t. Vaj sīkāk analīzējot: „Putniņš peesteidzas klātu — putniņš nodzeras,“ u. t. t. — „Peesteidzas klātu“ jeb „klātpēsteigtees“ ir jēdzeniski sakusis veens vārds, lai gan to mūsu rakstībā leeto šķirti.

Augšējais peemērs jau ir grūtak analīzējams, jo te pateesībā jaukti saistīti jēdzeeni ar salikteem. Tas tomēr jēdzeenu izceļšanu daiļrunā neapgrūtina, jo to norunašanas principi ir veenadi. Peemēram: vispirms janoslēdz saistītee jēdzeeni. „Vīsi peesteidzas klātu, (vīsi) nodzeras“, ar loģisku akcentu, tad prononsejami pēc kārtas sarindotee jēdzeeni: „putniņš, taurenīts“, u. t. t., kas noslēdzas ar „rožkrūma zars“ kā loģisko.

c) Citi peemēri:

*„Un nāids un niknums, dusmas, sāpes, muakas —
kūst kārstās, kārstās, kārstās asarās.“*

Te saistītee jēdzeeni izceļami vīsi ar prononsejumu, kuņeem vīseem veens loģisks slēdzeens: „Nāids kūst asarās“; „niknums kūst asarās“, u. t. t. Vairakkārtējais atkārtojums „kārstās“ dod trīsreizeju jēdzeena pastiprinājumu.

d) *„Jums par patikšanu un man par spīti viņš
pārvērtās.“*

Te saistīti divi salikti jēdzeeni: „Viņš pārvērtes jums par patikšanu“, „viņš pārvērtes man par spīti“, bet tā

ka tee šē nostādīti kā pretstati, tad norunājot jaizsver sevišķi „jums“ un „man“, lai jēdzeens būtu skaidrs, pee kam „patikšanu“ dabū leela krituma uzsvaru, kamēr „pārvērtēes“, stāvedams aiz loģiskā akcenta „spīti“, neteek nemaz vairs izsvērts. Gluži citādi būtu toniskee kriteeni, ja jēdzeeni būtu veenkārši saistīti, peemēram:

„Jums un man par patikšanu viņš pārvērtēas.“

Tad tas līdzinātos sekošam teikumam:

„Tad es viņu pamatīgi iaziapēšu un uzliāšu garu.“

Tāču šīs atkal būtu norunājams līdzīgi eepreekšejam, ja tam būtu šāds pretstatu saturs, proti: „Tad es viņu pamatīgi iaziapēšu un tu uzliāsi garu.“ — No šēem salīdzinājumeem redzams, ka citādas jēdzeena atteecibas prasa citādu vārdu uzsvēršanu tā toniskā, kā ari ritmiskā ziņā. Jo komplicetaki ir jēdzeenu saistījumi, jo vairak un pamatigak jaapsver viņu atsevišķās daļās.

4) Eesprausti jēdzeeni ir tādi, kas veenā vaj otrā ziņā paskaidro galveno jēdzeenu. Lai tos atdalītu klausītāja dzirdei saprotami no galvenā jēdzeena, kuŗu tee papildina, tad jarīkojas divejadi: Ja eespraustā jēdzeena nozīme mazsvarīga, tad tas norunājams zem galvenās toniskās linijas; turpreti ja nozīme svarīga un sneedz jaunu jēdzeena apgaismojumu, tad norunājot tas paceļams pāri par galveno tonisko liniju. Tāpat temps pēc vajadzības paātrināms vaj palēnināms, lai atdalītos no vispārejā teikuma ritma. Jaeevēro, ka galvenai gradācijas linijai pirms eespraustā jēdzeena un pēc tā jasaistas kopā: runatajam toņa augstums japatūra atmiņā un tas atkal jauztver pēc starpteikuma norunašanas. Pirms un pēc eespraustā jēdzeena var eeturet mazu pauci (eegreezumu), kas labi palīdz nodalīt eesprausto jēdzeenu. Eespraustee jēdzeeni mēdz būt īsas uzrunas, epiteti, izsauceeni, vaj ari garaki paskaidrojumi. (Eesprausto jēdzeenu nodalīsim ar stāvu švīku.)

Peemēri:

- a) „Te v, | jāuniba, | neréibst nūa āugstuma.“
 „Nu runā, | dvēsele, | tas ir tavs laiks!“
 „Es ilgāk vairs tua nepaņesu, | tēvs!“
 „Nesper kāju, | dēls, | kāju tai silā!“

Eespraustais jēdzeens kā uzruna var stāvet ne tikai galvenā jēdzeena starpā, bet ari sākumā vaj beigās; tas tomēr galveno jēdzeenu negroza: katrā gadījumā uzruna izkrīt no galvenās gradācijas linijas. Tas pats noteek ar personīgām uzrunām, peem. „Edgar, | mūsu drāudzība ir pagalam.“ — „Dū ad nu vārdu, | Kristin!“ — „Edvard, | kur tā grāmāta, ko Kārlis

rakstījis . . ., ū. t. t. „Kur visi dzīadās, tur tu, | Jāņa tēv, | ar šņākšānu tāļu netiksi“, u. c. Tamlīdzīgi ir visi citi izsauceņu eespraudumi, kā: *ak, — lūk, — re, — raug' — vai!* u. c.

- b) „*Kaķenīt, | spūažacīt, | dūad man t a v u acu mīrdzumīņu!*“
 „*Št r a z d i, par | zēltruāci | ziaduani triāc!*“
 „*Jūņa, | tu nepāluādzamā, | es apsūdzu tevi!*“

Sevišķi bagata epiteēm ir mūsu tautas daiņu valoda, peem:

- „*ūazualīti, | zēmzarīti, | kam tu ā u g i lejiņā?*“
 „*Mēitiņ, | zēlta druastaliņa!*“ | — „*Zilīte, | žūbite.*“ |
 „*Auziņa, | baltskarīte*“ | u. c.

Tee visi līdzīgi uzrunam norunājami ar īpašu tonisku uzsvaru, kas izkrīt no galvenās līnijas. Bet faktiski katram eespraustam jēdzeenam ir savs uzsvars (akcents), kas jo gaiši izceļas garakos eespraustos jēdžeenos, peemēram:

- c) „*ā r ā, | mājas d ū r v j u priakšā!*“
Sēd uz sliagšņa pasaciņa.“
 „*Bet m ā t e, | kas nav acu mīrklī klāt,*“
Pēc tam sāk viņu r ā t un pratināt.“

„*Uz kāpu p a u g u r a, | kas kā kamiaļa kuprs paceļas starp priadēm, | stāv jāuneklis.*“

Lai labak apjaustu, kā galvenā jēdzeena līnija saistas pirms un pēc eespraustā jēdzeena, tad vajag to dažas reizes norunāt bez eesprauduma, taisot mazu eegreezumu, peemēram: „*ā r ā | sēd uz sliagšņa pasaciņa.*“ — „*Bet m ā t e | pēc tam sāk viņu r ā t un pratināt.*“ Un tad atkal norunāt tekstu ar eesprausto jēdzeenu. Tā dzirdi var vingrināt, lai ta aptvertu toniskās līnijas un izšķirtu akcentu savadības. Šajos peemēros eespraustee jēdžeeni, kā mazak nozīmīgi, nokrīt zem galvenās gradācijas līnijas, peemēram:

- „*ā r ā, | mājas d ū r v j u priakšā | sēd uz sliagšņa pasaciņa.*“

Turpreti ja eespraustais jēdžeens ir sevišķi zīmīgs, tas paceļams p ā r i par galveno līniju, peemēram:

- [*kuņas nākūatne mums dūas,*]
 d) „*Vēl dīanas,* | *gu! iavistītas mākuap-īalūakūas.*“

Tamlīdzīgi norunājams arī sekošais teksts:

- „*Un k a k t ā tur, | kur kails spīd salmu mais,* |
Kas jāunibu tai sāpēs nūalāupījis, |
Gu! bēd u - d z ī m t a s atspāids vīanīgāis . . .“

Te starpteikumā eespraustais jēdžeens: „Kas jaunību tai sāpēs nolaupījis“ paceļams pāri par galveno līniju, pee kam

šim eespraustam jēdzeenam ir savs prononsejums: „jaunību“ un savs loģiskais uzsvars: „nolaupijis“, kas zem galvenā loģiskā akcenta („atspāids“) eespaيدا teek pārvērsts par prononsejumu. Taču šī prononsejuma (pārvērstā loģ. uzsv.) toniskee akcenti spilgti atšķiras no pārejiem prononsejumeem („salmumais“ un „bēdudzimtas“).

Kā eespraustu jēdzeenu, ar līdzīgi izsveramu nozīmi, var norunāt sekošā pantiņa divas videjās vārsmas:

„Par apgāstūa krūzi |
pirms krāsla pār zemi
zālgani pēlēkūa zīdāutu klātu |
nevians vairs neniaka lai nezinātu...“

Sis peemērs arī gaiši rāda, ka daļrunatajam nav jāreķinas ar autora interpunkciju, bet viņš analīzējot sadala tekstu jēdzeenos, eeturot savas peeturas pauzes starp galveno un eesprausto jēdzeenu.

e) Kā eesprausti jēdzeeni norunājami arī visada veida eebildumi, aicinājumi u. t. t., kā arī otra vārdu atstāstijumā eemesti paša vārdi, peemēram:

„Nāc, | lūdzams, | palīdz nest.“ —
„Bet vāzum s, | diavamžēl, | tur stāv šua baltu dīanu vēl.“
„Pāvul, | manas sirdsmīlākāis! | vaj tavas acis, ir | kā sacīt ja-
saka, | nūa stilbu kaula un tava sirds nūa nededzināta kalķa
akmens, || ka nemaz nečūkst?“

„Ak“, | es lūdzūos tālāk, | „lialskūngs,
Vēl es visu darīt spēju...“

„Jā, vajag!“ | visi klīadz, | „ka še kūa daram!“

Eespraustee jēdzeeni vēl mēdz būt dažādi, tomēr, cerams, ar augšējiem peemēreem būs peeteekoši aprādīts, kā tee katrā gadījumā norunājami.

5) Atkarīgi jēdzeeni ir tādi, kuŗi paši par sevi nav saprotami, bet veenīgi sakarā ar to jēdzeenu, no kuŗa tee atkarīgi. Teem kā nepilnigeem vaj nepabeigteem nav loģiskā akcenta. Tee runā izceļami ar prononsejumu, kas leek vēl gaidīt turpinājumu. Gluži tāpat balss paleek augšā pee katra nepabeigta jēdzeena resp. teikuma. Atkarigee jēdzeeni pa leelakai daļai mēdz stāvet galvenā jēdzeena sākumā, reizem vidū un dažkārt arī beigās. Beigās stāvedami tee pa laikam pārņem uz sevi loģisko akcentu, kamēr teikuma patstāvīgais jēdzeens dabū ta veetā prononsejumu. Atkarigee jēdzeeni var būt veenkārši un paplašināti; pēdejā gadījumā teem ir vairak prononsejumu, lai izceltu pretstatu attecibas. (Nošķirsim atkarigos jēdzeenus ar divi stāvām švīkam, kas apzīmēs eegreezumu jeb cezuru).

Peemēri:

- a) „*Kas negrib strādāt, || tam ari nebūs ēst.*“
 „*Kad pusnaktis, || man vajag jau atpakaļ būt.*“
 „*Ja labs nebiji, || nu labs būsi.*“
 „*Un ja kas pāri vēl palicīas — ||*
Tikmēr jau zemē būs iavilcīas.“

Domās šos jēdzeenus varam pārvērst par patstāvīgieem, peemēram: „*Nestrādātājam nebūs ēst.*“ — „*Pusnaktī jābūt atpakaļ.*“ — „*Nelabs bijis, būsi labs.*“ — „*Pāripalikušais būs eevilcees zemē.*“ Bet norunajot vārdu kārtību nedrīkst sagrozīt, bet gan sadalīt pēc jēdzeeneem. Pēdejā peemērā interesanti atzīmet, ka starp jēdzeeniski sakusušo „pāripalicees“ ritma dēļ eesprausts „vēl“, kas tomēr netraucē to apziņā uzņemt kā veenu jēdzeenu: („...kas vēl pāripalicees“).

b) „*Viss nav zelts, || kas spīd.*“ (Pēc jēdzeena satura: „Ne viss spīdošais ir zelts“.)

„*Vaj tādeļi nedzīvoašu, || ka man' ļaudis nicināja.*“
 (Vaj ļaužu nicinama nedzīvošu?)

„*Bet diana nāk un izsūc manus spēkus, || kā varavīksna ūdeņus nūa pļavas.*“ (Kā varavīksna ūdeņus, deena izsūc manus spēkus.)

Sajos peemēros atkarīgiee jēdzeeni, stāvedami aiz galvenā jēdzeena, tos norunajot dabū loģiskā akcenta uzsvāru, kamēr pāteešais satura loģiskais akcents teek pārvērst par prononsejumu. Bet var norunāt ari otrādi, tikai tad atkarīgais jēdzeens dabū peekārta jēdzeena nozīmi, peemēram:

zelts, ||
„Ne viss ir *kas spīd.*“

Tad peekārtā daļa „kās spīd“, teek norunāta zemākā toniskā linijā, jo starp balseeneem (vārdeem) „zelts — kās“ ir oktavas kritums. Tāpat var norunāt pārejos peemērus. Un, loģiski ņemot, tā vajadzētu runāt, lai galvenais jēdzeens izceltos; taču dzīvē runā otrādi — tā kā augšā analizets, — kaut gan ir ari izņēmuma gadījumi.

c) „*Akmens, || cilāts, || neapsūno.*“ (Cilatais akmens neapsūno.)

„*Un ļaužu liktens, || kas vēl nedzimis, ||*
Iakš manām krūtīm aug.“

(Nedzimušais ļaužu liktens aug man krūtīs.)

„*Kā ēnas, || atburtas nūa garu vālstības, ||*
Pēld mēlnā tūmsā mēlnās, mēmās laivas.“

„*Līdz Taksīts, || dzīvi apnicis, ||*
Bij kādu dienu nūazudis.“

„Lapsa, || rødzēdama lāci ratūas sasiatu, || priaciņa
tøkāja ap ugūnskurū.“

Galveno jēdzeenu starpā eespraustee atkarigee jēdzeeni norunajami tāpat kā jēdzeenu papildinātaji — eespraustee jēdzeeni (sk. 4. p.).

d) Ja atkarīgais jēdzeens ir komplicetaks un norāda uz zinameem pretstateem galvenā jēdzenā, jo vairak vārdi vaj jēdzeenu daļas ir jaizsver ar prononsejumu:

„Ja tuareiz ar kāju tev ceļu rādīju, || tad tagad uz
rūakām līdz ceļam aiznesīšu.“

„Kur liagi rūaku uzlīac — || sitians sit,
Kad vēli runāt, || aizrāujas man bālss.“

„Kad sapnītis priajām brauks
caur rītsaules-stariam, ||
vēlti puisītis tua atpakaļ-sauks —
birs asaras abīam...“

„Kā iava | ziadus izkāruse | gaida
Uz pilnu mēnesi, || tā skuķe raugās,
Kad atjās bāleliņš.“

„Bet ja bēgsi debess-tālē, ||
ežmalītes zīda-zālē
tētis pīs man vāinadziņu —
tam es dūašu launadziņu!“

„Un mana gulta tik tuvu skalam — ||
Man jāguļ tad klusi uz muguras
Kā kukānim, | kas līakas pagalam.“

Augšējie peemēri atkal rāda, ka loģiskee uzsvari, tā prononsejumi, kā loģ. akcenti, nebūt nav atkarīgi no teksta gramatik. uzbūves, vaj vārdu sastatījuma kārtības, vaj pantmēra ritma, bet tos noteic veenigi saturā eetvertā doma, kas analizejot jaizloba.

6) Peekārti jēdzeeni pēc savas dabas līdzinas atkarigeeem un eesprausteeem jēdzeeneem. Tee aizveen peekabinati galvenā jēdzeena beigās kā tuvaki apzīmetaji vaj papildinataji. Tā ka tee seko aiz galvenā jēdzeena loģiskā uzsvara, tad tos parasti norunā jaunā, zemakā toniskā linijā ar savu īpašu loģisku uzsvaru, kam, leekas, nav katrreiz oktavas krituma. (Tos, izšķirības dēļ, apzīmesim pirmo zilbi pašņāpjoj — trekneem burteem.) Taču ir gadijumi, kur peekārtā jēdzeena uzsvars pārņēem visa teikuma loģisko akcentu uz sevi, pārvērsdams galvenā jēdzeena loģisko uzsvaru par prononsejumu.

Peemēram:

a) „Pasveicini brāli, || ja tīacias.

„Es duamāju — | (tu sēj ari) cilvēcū sirdīs || pīamē-
rūajūat tavu iztēicīanu.“

Turpreti: „Dalitees ar citeem tajās nedaudzās zinašanās...“ kā atkarīgs jēdzeens nav pats par sevi saprotams, jo doma nav pabeigta; tā tad tam nevar būt loģiska akcenta. Tikpat nepareizi ir likt loģ. akcentu uz atkarīgo, šē peekārto daļu: „kādas man ir“. Ja tulkotājs būtu teikumu uzrakstījis šā: „Dalitees ar citeem tajās nedaudzās z i n a š a n ā s, | kādas m a n i r, | bija mans **peenākums**“, tad viņš būtu leelā mērā atveeglinājis akteerim ta norunašanu un publikai atveeglinājis satura domas aptveršanu.

c) Sastopami arī vēl citada veida peekārti jēdzeeni, kuņi atsevišķi izsverami aiz galvenā jēdzeena loģiskā akcenta:

„Šķēps krūtīs tai iadurts bij || — *s a u l e s - s t a r s*...“

„Un kaktā tur...“

... *Guļ bēdu dzimtas atspāids vīnīgāis, ||*

Kūa nāves-žaunās mīlzu vīlnis rījis.“

„Vaj nezinat, | ka labi iztecināts šķēps i tūmsā mirdz ||
kā balta līasmu-lenta, | mirdz zvīļuadams un arī silda, |
vicināts.“

„Tas zvans, | kas bezdibēnā iagāzās, | tas, | Magda, |
nebij liats priakš āugstumiam, || lai muadinātu kālna at-
skaņas.“

„Vaj prātu meklēju? — Nē, — *lialumu*, ||

Kas mani pāri cēls par mani pašu, |

Tua tālumu, || kas liktens!“

„Un kad nūa rīta savu spūažūa cirvi trinu, ||

viss cits man aizmirstas, tik tua es zinu:

Man jāsaskālda nūalādētāis būris, || kuņā smūa ku;

man jānūaārda miruapkaulu mūris, ||

zem kuņa (pats) sev ka pu rūaku, — |

lai balta diana manā lūagā muastās,

lai mana dziasma izskan septiņās atbalss-jūastās...“

Nekavesimees vairs pee augšējo peemēru sīkakās uzsvāru analizes, tikai peeminesim, ka te jau sastopam visas jēdzeenu kategorijas jauktas veenas caur otru, bet saistītas ap veenu galveno s a t u r a d o m u. Daiļrunataja uzdevums ir to ar uzsvāru palīdzību skaidri apgaismot.*) Salīdzinājumā runājot: uzsvāri ir kā spožas lāpas, ko runatājs paceļ, lai klausītājs tos eevērotu. Lāpu izstarotā gaisma apspīd arī neizsvērtos vārdus, un tee tad

*) Te zimejamees ne uz fonetisko, bet uz teikuma jēdzeenisko skaidrību. Interesanti peebilst, ka P a u l s (Princip. d. Sprachgesch.) izsakas, ka lai saprastu veselu teikumu, nemaz nav katru reizi vajadzīgs, lai ta atsevišķi vārdi fonetiski un semazioloģiski pilnīgi skaidri nonāktu mūsu apziņā. Psiholoģiskā darbība ar zināmu asociāciju palīdzību dara tos mums saprotamus. (Sk. E. Bleses „Ievads valodn.“ 160. l. p.)

klausitāju dzirdei veegli saskatami, redzami, tā ka viss saturs top gaišs un saprotams. Tas ir pirmais prasījums, ko katram daiļrunatajam varam uzstādīt: satura domas skaidrība.

3. Psychiskās izjūtas likumi.

Ar pareizi izsvērtu loģisku akcentu ir paveikts tikai pirmais daiļrunataja uzdevums: klausitajam teek sneegta izpildamā dzejas darba satura pareiza izpratne. Taču klausitaja mākslas bauda ar to vēl nav apmeerinata, jo loģiskais akcents reagē tikai uz klausitaja prātu, bet ne uz viņa jūtam. Lai daritu eespaaidu uz klausitaja jūtu pasauli, daiļrunatajam ari pašam jaizjūt teksta saturs. Viņam jasneedz tas it kā pašā pārdzīvojums, vaj jaattēlo, kā kāds cits to ir pārdzīvojis, ko viņš saturā attēlo vaj atstāsta. Citeem vārdeem sakot: daiļrunatajam jaeējūtas zituacijā (Dubura definicija), kādā viņu deklamacija vaj loma nostāda. Viņam jabūt spējigam pārdzīvot savā dvēselē visus tos psychiskos stāvokļus, ko attēlojamais saturs prasa. Ja daiļrunatajs vaj akteeris to nespēj, tad viņš klausitajam nesagādās mākslas baudu, bet sneegs tikai satura aukstu atstāstījumu. Tā tad psychiskā satura izpratne ir tik pat svarīga kā loģiskā. Kā veenā un tai pašā vārdu saturā var būt slēpta dažāda doma, kas pareizi izceļama ar loģisko akcentu, tā veenā un tai pašā vārdu saturā var būt dažāda psychiska izjūta, kas izceļama ar intonaciju.

Ar vārdu „intonacija“ apzīmesim to īpatnejo balss-nokrāsu, kas cilveka balsī dzirdama dažādas psychiskas emocijas izsakot.*) Nevajag samainīt ar toņa krāsām, kam ar emocionelo izjūtu nav teeša sakara, bet kas pēc savas dabas ir gleznojoši elementi. Par tām runasim vēlāk. Intonacija ir psychikas produkts. Ja cilveks neko neizjūt, tad viņa balsī nav intonācijas, jeb, var ari sacit, ka balss skan veenaldzigi, t. i. viņā dzirdama veenaldzibas intonacija. Tā tad varam teikt, ka katram cilveka dvēseles stāvoklim, ja tas izpaužas balss skaņās jeb dzirdamā runā, ir savas krāsas — intonacija. Cik bagata ir kāda cilveka dvēsele, cik viņa psichei peeejamas visdažādakās emocijas, tik bagata ari būs viņa intonacija. Kādā ceļā īsteni ronas balss intonacija, nevar skaidri noteikt, bet viņas ārejo eezīmi — balss nokrāsas īpatnību, katra auss jo veegli izšķir. Jadomā, ka ta ceļas caur nervu un muskuļu savstarpejo darbību. Cilveka gāmurā satek 84 muskuļi un 96 nervi. Ja tee nu veeni uz otreem var darit eespaaidu, un viņu sadarbība

*) Lai neceltos pārpratumi, jaizrāda, ka mūsu valodneeki zem balss intonācijas saprot dažādos fonetiski toniskos skaņu vilņojumus, kas sadzirdami valodas skaņu izrunā, t. s. krītošos, kāpjošos un laustos akcentos, kam ar izjūtu nav nekāda sakara.

katrā īpatnejā gadījumā var radīt īpatneju balss nokrāsu, tad sapratisim, kādu milzīgu intonāciju bagātību glabā cilveka balss!

Eepreekšējā nodaļā jau bija runa par to, ka lai kaut ko izjustu, ir vajadzīgs to saprast. Nesaprastā saturā nebūs intonācijas, vaj arī tā būs nepareiza. Te nu ceļas jautājums: kā atrast pareizu intonāciju? Vaj loģiskā izpratne preekš ta ir peeteekoša? Ņemsim peemēru. Tēlotajam jāsaķa teiceens:

„Māt! kúa tu dariji!?”

Ja māte būs ko patīkamu izdarijuse, tad balss skanēs gaiši un intonācijas nokrāsa atstās patīkamu eespaudu arī uz klausitajeem. Turpreti ja māte būs izdarijuse preekš runataja ko nepatīkamu, tad balss skanēs tumši un šī intonācijas nokrāsa atstās nepatīkas sajūtu arī uz klausitaju. Patīka un nepatīka ir divas psihisku izjūtu pamata izteiksmes. Te ir robeža, no kuŗas izejot varam nošķirot visas cilveka dvēseles sajūtas uz veenu vaj otru pusi. Pee patīkas peederēs: preekš, ligsme, laime, uzvara, gaviles, varonība, pacilatība u. t. t.; pee nepatīkas: bēdas, skumjas, nelaime, zaudejums, naidš, dusmas, skaudība, īgnums u. t. t. Ikveena no šīm dvēseles sajūtam izteicas īpatnejā balss intonācijā, ko klausitaja auss ļoti labi izšķiŗ. Un jo bagataka šī izteiksme būs taisni tad, ja izjūtas būs sarežģitakas, peem. naida preekš, skaudības gaviles, nenovīdības laime, vaj atkal: labsirdīgas dusmas, pārsteigums bēdās, laime izmisumā u. t. t. Taču cik kompliceti arī dažkārt nebūtu cilveka dvēseles stāvokļi, katru cilveka sajūtu galu galā var peeskaitīt pee veenas vaj otras pamata sajūtas — patīkas vaj nepatīkas.

Tā tad stājotees pee teksta psihiskās analizes, pirmām kārtam jābūt skaidribā: vaj tas runajams ar patīku vaj nepatīku. Kā lai to dabū zināt? Vaj teksta vārdi paši par sevi uz to dod atbildi? Agrak bij tādi uzskati, ka vārdam peemīt sava „seviška intonācija“ un ta tam peemērojama katrā gadījumā (arī tagad vēl daži deklamatori tā māca un dara!), peemēram: „roze“, „mīla“, „laime“ u. c. jāizrunā aizveen patīkamā balss nokrāsā, turpreti: „posts“, „naidš“, „gruveši“ u. c. ar nepatīku. Ta bij alošanās, jo nevis vārdi paši par sevi noteic intonāciju, bet gan runataja atteecības pret šo vārdu saturu. Peemēram, vārdus „roze“ un „mīla“ var izrunāt ar visspilgtakām nepatīkas sajūtam, ja runatajam jāattēlo, ka roze, ko neuzticīga ligava tam mīlā pasneeguse, tagad viņam atgādina tās dvēseles mokas, ko viņš pārceetis. Tā tad izjūtot moku emociju runataja balss nebūt neskanēs gaiši, mīlīgi — patīkami, bet gan drūmi, sagrausti, tumši — nepatīkami. Turpreti uzvaretajs, redzedams to „postu“, ko viņa „naidš“ sagādajis pretineekam, izrunās šos vārdus ar leelu preeku. Tā tad izjūtot preeku emociju runataja

balsis skanēs pacilati, gaiši — patīkami, bet nevis nospeesti, tumši — nepatīkami.

No ta nākam pee slēdzeena, ka vārds pats par sevi nevar būt intonācijas noteicejs, bet galvenais noteicejs faktors ir psihiskās atteecības pret vārda saturu. Tas ir veens, bet otrs faktors ir paša runataja attēlojamais (ne cilveciski faktiskais) gara stāvoklis. Moku emociju intonācija būs citāda, ja to izteiks slimneeks vājā, nevarīgā vaj žēlā balsī, un atkal citāda, ja to izteiks atreibibu alkstošs varonis spēcīgā, kvēlošu dusmu balsī. Tāpat preeka emociju intonācija būs savāda, ja to runās mirstošs varonis, kam gaidītā laimes vēsts par naidneekam nodarīto postu vairs neka nevar dot, un atkal citāda, ja to izteiks vēl naidā kvēlojošs pretineeks. Ir nenoleedzams, ka arī runataja paša cilveciskais, ne attēlojamais, gara stāvoklis dara uz intonācijas izteiksmi zināmu eespaidu, bet tas te nekrit svarā. Mēs zinām, ka daiļrunatajs, būdams slīktā omā, nesneegs tik labu un spilgtu tēlojumu kā tad, ja viņa gara stāvoklis labs. Taču tas ir cits jautājums, kas šē nepeederas. Mēs prasām, lai daiļrunatajs eejūtas attēlojamā situācijā; tikai no šī veedokļa varam apceret intonāciju jautājumu.

Intonāciju izteiksmē vēl jāizšķir: paša tēlotāja it kā pārdzīvojamās emocijas un otra, par kuru stāsta, attēlojamās emocijas. Izteiksmes ziņā te nebūs starpība: intonācijas pamata nokrāsa būs katreiz veena un ta pate.

Peemēri:

a) „*Mana dīana mani nūa māc un izsūc manus spēkus,
Kā varavīksna palu ūdeņus nūa pļavas.*“

(Fr. Bārdas „Vecakais dēls“.)

Te daiļrunatajam jāeejūtas vecakā dēla gara stāvoklī un jāizsaka viņa dvēseles mokas it kā paša pārdzīvojamās ceešanas, kaut gan acumirkli tādu nav; bet viņš atstāsta to, kā tas vispār mēdz būt, kā ir bijis — ko vecakais dēls ir sajutis. Pēkšņi sajūta mainas:

„*Bet tu amēr — kad es naktī atdusējas pamuastūas,
es jūtu muskulāiņās rūakas savas
kā divus siltus tīģerēnus sev pīa sāniam guļam
un kārstu bezbēdību asins strautūas kuļam.*“

Atkal runatajam jāizjūt bezbēdības preeks par vecakā dēla spēka apzinašanos, it kā paša dvēselē dzimstošs. Faktiski šo sajūtu nav, tās mēdz naktī pamostotees būt. Taču daiļrunatajam jātēlo tā, it kā tās acumirkli būtu un viņš to, ko runā, pārdzīvotu. Jo savā garā viņš ir eejutees situācijā kā faktiski pārdzīvojamā.

Ja daiļrunatajam „eedomatās situācijas“ veetā liktu jūtas attēlot uz skatuves kā „acumirkli pārdzīvojamās“, tad viņa

izjūtas balss izteiksme nemaz nebūtu citada, jo emocija abos gadījumos taču ir veena un ta pate.

b) Tas pats sakams par attēlojameem vaj atstāstameem pārdzīvojumeem:

Un kuģa ļaudis sauc līgsmi: „Viņš turas! hallo!”

Tik minūšu desmit līdz Bufalo. —

„Vēl še, Džon Meinard?” Un atbilde skan

pusmirstuāšā balsī: „Ja, kaptein, še gan!”

(„Džons Meinards“, Plūdoņa tulk.)

Te daiļrunatajam jastāsta par notikumu, kuņā viņš pats faktiski neņem dalību, jaattēlo dažādu dalībneeku sarunas: ko saka kuģa ļaudis, ko kapteinis vaicā, ko Džons Meinards atbild. Tomēr viņam tik dzīvi jāeejūtas situācijā, it kā viņš būtu tur līdzdalībneeks, it kā viņš pats visas šīs sarunas dzirdetu. Vēl vairak: viņam jautajumi un atbildes jaattēlo tādā balss intonācijā, kādu prasa katra dalībneeka emocionēlais pārdzīvojums — gan preeka, gan ziņkāribas, gan baiļu sajūtās. Te daiļrunatajs reizē izpilda vairakas lomas, it kā notikumu faktiski pārdzīvodams.

c) *„Un nāids un niknums, dusmas, sāpes, muakas — kūst kārstās, kārstās, kārstās asarās...”*

(„Nogrim. zvans“.)

Sakot šos vārdus tēlotajs akteeris (Indriķis) nebūt neizjūt vairs tās jūtas, ko augšējo vārdu jēdzeeni kā tādi klausitajam sneedz, bet gan, izejot no sava acumirkļa pārdzīvojuma, akteeris runā par šiem nepatikas emociju jēdzeeneem, kā naidu, dusmam u. t. t., ar leelako patikas izteiksmi. Jo akteeris konstatē, ka viss tas ir izgaisis, pārvērtees zem citu jūtu eespaيدا. Un viņa balsī nu skan tikai acumirkļa pārdzīvojamo emociju intonācija. Tas gaiši rāda, ka „vārdeem“ par sevi nav „sava seviška intonācija“, bet tee jaizrunā tādā intonācijā, kādu prasa pārdzīvojamais jūtu stāvoklis un atteecibas pret saturu.

d) Cita leeta ir, ja akteeris vaj daiļrunatajs attēlo savu dvēseles stāvokli un izceļ pretejas jūtas, kas viņā acumirkli mīt; tad viņš var atseviškeem vārdeem peedot arī „sevišku intonāciju“, kādu tee prasa kā zinamu emociju zimboli:

„Ak, puķītes, mīlās puķītes,

Vaj gan pēc visa tā prasu es!

Ne mani kāds dzæn, ne mani kāds raida,

Par daudz es tik ciatis zem vērdzības spāida,

Par daudz manī kūsūā mīlas un nāida!”

(Aspazijas „Aizelsees strautiņš“.)

Te par „verdžibas spaideem“ nevar runat ar patiku; turpreti konstatejot, ka krūtīs „kūso mīla“, ta ir spilgti jaizjūt, bet runajot par „naidu“ atkal jāpāreiet uz nepatikas emociju intonācijā.

*

Jūtu pārdzīvojumus attēlojot sevišķa vērība japeegreež tā sauktām „pārejam“. Par pārejam dēvē intonācijas maiņas tikpat lomas tēlojot, kā dzejas deklamejot. Cilveka dvēseles stāvoklis nav noteikti pastāvīgs. Zem dažādeem eekšejeem un ārejeem apstākļu eespaideem tas mainas un grozas ik acumirkli. Neraugotees uz cilveka rakstura īpašībam: vaj viņš ir ātras vaj lēnas dabas, stingrs vaj veeglprātīgs, izšķērdīgs vaj skopulis u. t. t., viņa dvēsele padota dažādeem jūtu savilņojumeem. Šee savilņojumi uz dažādas dabas cilvekeem atstāj dažādu eespaidu. Pat uz veenu un to pašu notikumu dažādas dabas jeb rakstura cilveki reagēs dažādi. Ja daiļrunatajam nākas šādus cilvekus attēlot, tad viņam, lai to dažādās rakstura īpašības un jūtu stāvokļus attēlotu, japeegreež leela vērība intonāciju pārejam. Protams, ka arī balss modulācija, izrunas veids un temps palīdz raksturot un izcelt klausītāju gara acu preekšā zinamus tipus.

Peemēram, Raiņa dzejolī „Prātīga rīcība“ var attēlot leelu daudzumu visdažādāko tipu, kā tee atsaucas uz „jaunās dzeesmas“ skaņam (revolūciju):

*Jau pirmāis pārstēigums pārskrējis,
Dažs labs pīa jā un ā puspiaradis;*

*Vīans uatris vārdiņš pīa sīrds arī ias:
„Nudīan, tas brangi tur tēikts, patīas!“*

*Un paslēpsus dažs vēl pīabildīs:
„Es pats tua cerēju, bet ne tik drīz —“*

*Ja, cits pat atklāti tēiks: „Nekas,
Bet jā sārģas, ak, kā jā sārģas!“*

*„Tā līata par strauju maķenīt —
Vaj tā nu ir jāuztraucas tūlīt?“*

*„Ar gālvu jau nevar caur sīanu skriat,
Ir taču jāpacīašas mazliat“ u. t. t.*

Seko vēl gara rinda visādu eebildumu un prātojumu. Katru no teem var attēlot citādi, it kā runātu vairakas personas, izteicot domas ar īpaši raksturojošu, dzejoļa saturam peemērotu intonāciju. Tas, protams, daiļrunatajam izdosees vislabāk tad, ja viņš pats eedomasees šos dažādos tipus, kuŗi attēlojamos vārdus saka, kā dzīvus savā preekšā.

Augšējais peemērs vairak norāda uz raksturojošas intonācijas pārejam, kad jāizceļ dažādu raksturu atteecības pret zināmu notikumu vajleetu. Turpretīlomās un arī dzejā beeži jāattēlo savas paša dažādās atteecības vaj izjūtas pret veenu otru personu,

leetu vaj notikumū. Tad tēlotajs tikai ar intonaciju palīdzību var atspoguļot savas psihiskās izjūtas un atteecības.

Peemēram, Annas Brigader „Princesē Gundegā“, skatā, kur Gundega sarunājas ar Sneedzi un Māri, vaj katrā teikumā jāleeto cita intonācija, lai attēlotu visu šo personu psihiskās atteecības un gara stāvokļus. (Intonāciju pārejas peemēros atzīmesim ar žakliti; pārejas uz patiku — uz augšu $\wedge$, uz nepatiku — uz leju $\vee$, turpreti intelektualas sajūtas, vaj gribas impulsus šā: $\sim$.)

Gundega:

- $\vee$ *Bet es par trijām dīanām gāju,*
- $\sim$ *Līdz vīanai reizai kūa sagādāju.*
- $\vee$ *Nav grāuda klētīs, lāses akās iakšā,*
- $\vee$ *Tur labumu lai mētu svešiam priakšā.*

Māris:

- $\wedge$ *Gan, gan! $\wedge$ Tik tagad zini kāuna.*
- $\wedge$ *Būs gatavs — dūas, $\wedge$ tā nav tik ļauna.*

Sneedze:

- $\vee$ *Ja man kāds jāunus brunčus šūtu,*
- $\wedge$ *Es arī labprāt tirgū būtu.*
- $\wedge$ *Ak tu! Kaut man kāds agrāk pāudis,*
- Ķa lejā tādi spuaka ļāudis!*
- $\wedge$ *Šī — zīda skrandās — putru maisa,*
- Šis — neglīts — glītu dārbu taisa.*

Gundega:

- $\vee$ *Dzen prūam tua skuķi! $\vee$ Kūa te vāras!*

Māris:

- $\wedge$ *Lai apmīarina acis kāras!*

Sneedze:

- $\vee$ *Un vēdceru? $\wedge$ Ja? $\wedge$ Apsūalīsi?*

Gundega:

- $\vee$ *Dzen prūam, es tēicu! $\vee$ Ļauj te vaļu.*
- $\vee$ *ēst sūala!*

Māris:

- $\sim$ *Dūad tai manu daļu.*

Gundega:

- $\wedge$ *Smālks ubags! $\vee$ Žēlsirdībā kvēlūa.*
- $\vee$ *Nav pats vēl ēdis, citus žēlūa.*

Tāpat kā spilgts peemērs peeminami Vizbulites un Arijas monologi, kur jūtu savilņojums pārak sakāpinats un izteicams veenigi ar spējām intonācijas pārejam:

Vizbulite:

- ~ *Kā viņa (Arija) tēica?*
 ^ „*Cik tava mīla līalāka par manu —*“
 ~ *Vaj tā ir mīla, kūa es jūtu? — ^ Indul,*
Tavs vārds kā bite sic, tad dūc, tā: In-dul —
 ^ *Cik sevi atcerūas, es jutūas tava;*
 ^ *Vaj tā jau mīla bij? ~ man šķita — dzīve.*
 ^ *Ak, zēlta laimīt: mīla visa dzīve!*
 ~ *Kad kļuvi vīans, man rūaku uzliki,*
 ^ *Man skaidris avuāts sirdī atvērās! —*
 ^ *Kāds neizsakāms sāldums mani skalūa!*
 ^ *Vaj pēkšņi līalāka tuāp dzīve — mīla?*
 ^ *Veļ pēkšņi puķe zīadu zīaduanim.*
 ^ *Mans rīta miglumiņš!*
 ^ *Nē, tu mans dianviņš.*
 ~ *Es tava rasas lāse, izgarūašu.*
 v *Teļ tavu staltūa puķi vēldzēšu,*
 v *Tik dziastūat mīrdzēšu kā stars tev acīs.*
 ~ *Nav žēl man mirt! ^ Še mana dvaša tev!*
 v *Bet kā es miršu, tevi mētiat vīanu? —*

Arija:

- v *Ak, kā lai guļu tur, kur viņa (Induļa) nav?*
 v *Tik vīana vīata vīan man pasaulē. —*
 ~ — *Man sevi vajga veikt? — v Nē, mīla javeic.*
 v *Kur mūža uzticība, bruņiniak'?*
 ^ *Tās dziļās acīs bij tik mīlas pilnas...*
 v *Kā varēja viņš iat? — ~ Viņš tāutu mīl!*
 v *Kūa tad? Kūa vēl? — ~ Es ari mīlu tēvu,*
Un es tua atstātu. — v Un māti ari?
 ~ *Un māti? sapņus? — v Ir vēl cita dzīve?*
 ^ *Viņš runāja tik spūažām, tālām acīm.*
 v *Bet tur vairs dzīves nav, ne mīlas nav!*
 v *Bet kūa tad mani dzīve dzēlzi slēdz?*
 v *Pār manu būti pāri prūajām rāuj*
Uz svešu pasauli? — ^ Nē, mīla ir.
 ^ *Es tēicu Indulim, kāds mīlas spēks,*
Un pate nezināju. ^ Nu tā veic.
 ~ *Es īašu, Indul, tevīm visu tēikt!*
 ^ *I tur vēl mīla, kur nekā vairs nav —!*

(Raīņa „Indulis un Arija“.)

Ja šos monologus nolasa veenā laidā, bez intonaciju pārejam, kaut ari loģiski pareizi, tee nespēj ar savu saturu neka sneegt no teem dziļajiem jūtu pārdzīvojumeem, kas norisinās Vizbulites un Arijas dvēselē. Aizkustinat klausitajus, atmodinat viņos

līdzīgas jūtas tēlotājs var veenīgi ar savas balss psihiskām nokrāsām — intonāciju, kurū šē ir tāda bagātība, ka apdāvināts daiļrunātais to izteiksmei var izmantot visu balss reģistra apmēru. Un intonāciju bagātība jo spilgtak izcelsees tad, ja akteeris pee katras jaunu domu eemirdzešanās un jūtu uzleesmošanas liks savās balss krāsu pārejās to klausitajam nojaust. — Tuvak analizejot šos monologus pēc viņu psihiskā satura mēs redzam, ka tee aptver visu cilveka jūtu skalu (apmēru). Vizbulite izjūt: atceres, brīnus, pārsteigumu, klusu preeku, paļāvību, pārdomas, sajūsmu, laimes glāstus, aizrautību, mīlas gaviles, paš-aizleedzību, atsaciēšanos, uzupurešanās preeku, ilgās, skumjās, izbīli, pašpārmētumu u. c. jūtas. — Arija izjūt: skumjās, mocošu nemeeru, pārdomas, apņemšanos, noleegšanu, pārmētumu, sāpes, sevis tirzašanu, sevis attaisnojumu, cerību, laimi, šaubas, izmisumu, ticību, preeku, varonību, paš aizleegšanos, neticību u. c. jūtas.

Valoda ir par nabadzīgu, lai visas jūtu nianses apzīmetu vaj aprakstītu. Mēs varam peeminēt tikai galvenās parādības, jo komplicetākām jūtu izteiksmem trūkst nosaukumu jeb terminu. Bet tas, ko ar vārdu nevar apzīmet, definēt, izteicas jūtu nokrāsā — intonācijā*). Ta runā uz klausitaju skaidru, nepārprotamu valodu. Ja daiļrunātais atteecigo emociju pareizi izjutis, tad viņa balss to liks klausitajam saprast bez kādeem paskaidrojumeem. Tā tad jo bagātaka ir tēlotāja vaj daiļrunātāja jūtu pasaule, jo labak viņš spēš klausitajeem darīt saprotamus dzejneeka tēlotos dvēseles pārdzīvojumus, kurus mākslineeks it kā pats pārdzīvo.

*

Kā gleznotājs ar krāsu izvēli — gaišu vaj tumšu, spilgtu vaj blāvu — var darīt uz aplūkotāja jūtam eespaīdu, neatkarīgi no gleznas satura, tāpat daiļrunātais ar toņa krāsām — uz klausitāja jūtam. Protams, jo peemērotakas būs krāsas psihiskam saturam, jo vairak tās atbalstīs un sekmēs satura izcelšanu. Jau minejām, ka visas patikas emocijās prasa gaišās krāsas, turpretī nepatikas — tumšās. Tas ir psiholoģisks likums, no vērstees no kuŗa var tikai ārkārtejos gadījumos. Tonkrāsas kā tādas ir tikai gleznošanas līdzekļi daiļrunā un nav samainamas ar psihiskām krāsām — intonāciju. Tās gan kalpo satura izcelšanai, bet neizreet no izjūtas jeb emocijās.

*) Zatirikis Zafirs, kurš pats beeži uzstājees kā daiļrunātais, uzrakstījis par intonācijas svarīgumu zīmīgu aforismu:

„Das Wort, es hat fast gar nichts zu bedeuten,
Der Ton macht alles aus, in dem man spricht.
Das selbe Wort sagt man zu vielen Leuten,
Und dennoch ist's das selbe nicht.“

Pavisam izšķir četras galvenās tonkrāsas: sidraba, zelta, samta un vara.

1) Sidraba tonis pēc savām skaņu īpašībām ir gaišs, dzidrs, nīrbošs, veegls, graciozs. Tas noder dzīves preeka izteiksmei: tēlojot jautra, pārgalvīga, nebēdīga rakstura lomas, vaj daiļrunajot dzejas ar tamlīdzīgu saturu, kur attēlojama visvairāk dabiska veenkāršība, ligsme, patika, ne svinīgums vaj diženumus.

Peemēri:

Lomas: Andreevs un Eeva „Ļaunā garā“ (I. cēl.); Maija un Andrejs — „Lāča bērnos“ (I. cēl.); Liziņa un Noliņš — „Pazudušā dēlā“; Sneedze — „Gundegā“; Jautrite — „Vaidelotē“; Maija — „Maijā un Paijā“; Anda — „Pūt, vējiņi“ u. c.

Dzejoļi: Aspazijas — „Nebēdne meitene“, „Tāda es esmu“, „Aizsees strautiņš“, „Stridigee strazdi“; Fr. Bārdas — „Sapņu burvis“, „Asniņa dzeesma“, „Zeedonis“, „Sauls svētki“; Raiņa — „Zelta tvaiks“, „Sīkee pirkstiņi“; Skalbes — „Jānītis bajars“ u. c.

2) Zelta tonis ir gaišs, skanīgs, cēls, majestatisks. Ta galvenā pamatīpašība ir svinīgums. Tas leetojams diženu, lepnu, varonīgu, augstsirdīgu raksturu lomas tēlojot, vaj daiļrunajot dzejas, kur izteicas aizgrābtība, sajūsma, pacilatība, drosme, varonība u. t. t.

Peemēri:

Lomas: Raiņa — Indulis un Arija, Laimdota, Lāčplēsis, Uldis, Vents; Blaumaņa — Edgars, Kristīne „Ugunī“; Annas Brigader — Gundega, Ilga, Brusubārdas ziņnesis; Allunana — Imanta „Mūsu senčos“; Aspazijas — Mirdza „Vaidelote“ u. c.

Dzejoļi: Bārdas — „Uz balto pili“ (atskaitot beigu pantus), „Plaukstošas meitenes dzeed“; Raiņa — „Ilgu slāpes“, „Veenīgā zvaigzne“, „Lauztās preedes“; Aspazijas — „Dzimtene“, „Āk jaunam būt!“, „Leelā deena“; Plūdoņa — „Milžu cīņa“, „Atmoda“, „Latvju himna“; Skalbes — „Rīts“ (sevišķi otrā daļa); Ausekļa — „Zilajam kalnam“; Violas — „Baltās puķes“ u. c.

3) Samta tonis ir maīgs, mīksts, blāvs, rezignets. Tas galvenām kārtam noder skumju un sēru izteiksmei. Viņā tēlojamas tādu raksturu lomas, kuŗi zaudejuši dzīves preeku, vīlušees, apbēdināti, vaj kas klusās ilgās skumst, gaida, sēro, sapņo par labaku dzīvi. Tāpat šis tonis peemērojams runajot tamlīdzīga satura dzejas. Samta tonī, kam peejaukts drusku sidraba, izteicas sirsnība, laipnība, labsirdība u. c. tamlīdzīgas jūtas.

Peemēri:

Lomas: Baibiņa un Gatiņš — „Pūt, vējiņi“, Antiņš — „Zelta zirgā“, Vizbulīte — „Indulī un Arijā“; Ilze un Mikus — „Pazudušā dēlā“; Indranu māte un Zelmiņa — „Indranos“; Zeltīte un Ansis — „Zeltīte“ u. c.

* Dzejoli: Raiņa — „Meitenes dzeesma“, „Sirds tik grūta“, „Divi gāju balodiši“; Aspazijas — „Tik sen“, „Varbūt zeedonis“; Skalbes — „Bārenits“, „Sila pulksteniši“, „Bērnības rīti“; Fr. Bārdas — „Dzīres veļu laikā“, „Skaidu spilvens“, „Dzīvīte“; Plūdoņa — „Pabērņu dzeesma“, „Kurzeme — Zemgale“; Poruka — „Ceļnieks“, „Kad būs asras izraudatas“; Needras — „Uz māju ejot“, „Jau aiz kalneem“ u. c.

4) *Vaŗa tonis* skan tumši, drūmi, skarbi, traģiski. Tas peemērojams bargu, dusmīgu, ceetsirdīgu, niknu, ļaunu; vaj dziļi sagraustu, nelaimīgu, dzīves salaustu raksturu attēlošanā. Gluži tāpat tas leetojams runājot dzejas, kurās jaizsaka dziļāka satura nepatikas emocijas vaj jatēlo drūmas, šausmīgas, atbaidošas ainas, traģiski notikumi, posts, izmisums, breesmas u. t. t.

Peemēri:

Lomas: Melnais bruņnieks un Kangars — „Ugunī un naktī“; Svešzemnieks un Atslēdzneece — „Krauklītī“; Levijs un Simons — „Jāzeps un viņa brāļi“; Mantrausis — „Ļaunā garā“; Eeva (pa daļai) — „Indranos“; Raņķis — „Mērnieku laikos“; Dzelzsjaunava — „Gunā“ u. c.

Dzejoli: Aspazijas — „Ir vērts“, „Praveešu parādība“, „Ilgu nakts“; Skalbes — „Līdumneeka šķiršanās“; Plūdoņa — „Uz jūras“, „Naida himna“; Poruka — „Nāve“; Bārdas — „Rudens 1915. gadā“, „Mans arklis“; Raiņa — „Ko es zinu“, „Elegija“, „Pastāra deena“ u. c.

See četri pamattoni tirā veidā izletojami ne visai daudz lomu tēlojumos un dzeju deklamešanā, jo komplicetas jūtas attēlojot jāleeto jauktas tonu krāsas. Taču katrai lomai ir savs zinams pamattonis, kurš attēlojamam raksturam vislabāk peemērots. Bet tā ka raksturs veidojas un atspoguļojas tikai darbībā, kas saistīta ar dažādu emociju pārdzīvojumu, tad tēlotājam to atspoguļošanai arī nāksees izleetot dažādas tonkrāsas, lai nepaliktu veenmulīgs. Un kaut arī tēlotājs leetotu tikai veenas krāsas tonus, teem tomēr jābūt veetam gaišakeem un veetam tumšakeem. Citādi tēlojums, tāpat kā veenadas krāsas glezna bez niansem, būs tikai krāsu plankums. — Tas pats sakams par deklamācijam: ir maz tādu dzejoļu, kuri norunājami veenā tonkrāsā. Jo arī dzejolī ne katreiz ir vēŗpta tikai veena jūsma, bet gan norisinas zināma darbība: vaj nu jūtu kāpinājums, vaj notikuma attēlojums. Tā tad raugotees pēc satura tonkrāsas maināmas.

Peemēram analīzesim Aspazijas dzejoli „Kad meklē dvēseli“.

- 1) $\wedge$ *Kad meklē dvēseli, tad agri ej nūa rīta,
Kad tua kā jāunu zvanu tikkūa lej;
Kad dzīve, | hiroglīfīam neizvīta, |
Tev sáldā viantīasībā preti smej;*

*Un sírds ká upe, | kas vél nesildíta, |
Príakš saules lékta vēsúas vilņúas dej.*
^ *Tai nav nek as ne apslépjams, ne sœdzams,
Lídž pašái dzélméi dibœens cauri rædzams.*

Pirmam pantam peemērojams zelta tonis; tas runajams pacilatā svinīgā balsī. Dominejošā izjūta — pamudinājums, laime; intonāciju pāreju — gandrīz nekādu, tikai pēdejās vārsnās izjūta sakāpināta.

- 2) √ *Tik neej pusdianā, kad vērsme vālda,
Un tváiki maz pa mazam núagulstas;
√ Kad dvēsle, | píasúkusēs káislém, m á, l da, ||
Ne pate sev, ne citam uzticas. —
√ Laiks katru pírmátnību drupás skálda,
√ Neká nav liala vairs — tik daļinas!
~ Kúa tad tev várdi teiks, √ tā nebūs tiasa,
√ Un kúa tu apkampsi, √ tā būs tik — miasa.*

Otrs pants runajams vara tonī, jūtu izteiksmei izmantojot krūšu balss reģistri. Intonācijā izskan beedinajums un pēdejās vārsnās nicinašana, pat reebjums.

- 3) ^ *Bet krāslái mœtúatias ar' dvēsli rasi,
Kad tā núa ilgá ceļa pārnāca.
√ Ak, tad tu viņai, | pārciatušái, | prasi
Ká tā gan mœlúas ístúa atrada;
^ Jeb viņas apskaidrúatá sejá lasi,
Kúa várdúas izsacít vairs nevajga.
^ Núa plœciam núamœsta tai smagá nasta,
^ Tā balta preti māj núa uatra krasta.*

Trešais pants runajams samta tonī, kam mazleet peejauktis zelta tonis. Izjūta meerīga, kā pēc pārceestas vētras; dvēseli pārņēmus laimes sajūta, kam cauri skan klusas skumjas. Intonācijas pārejas izteicas krāsu niansēs.

- 4) √ *Ne díana vairs, — ^ bet tikai dzœstra dzēsm a
Tev preti plúst núa vēla vakara;
√ Ne puķe vairs, — ^ bet tikai sálda dvēsm a
Ká smáržas sapnis pāri-palika;
√ Ne vœtra vairs — ^ bet tikai viagla vēsma;
√ Ne dzíve vairs — ^ bet tikai atmiņa
Virs líasmas slíd ká izdœgušas plēnes,
Un nāves naktí mirdz ká maigáis mēness.*

Ceturtais pants nav veenas noteiktas pamata tonkrāsas, bet te mainas vara tonis ar zelta un samta toni, kamēr pēdejās pāris vārsnās izskan tīrā samtā. Izjūta dominē rezignācija — atmiņas par pagājušo. Dvēsele smeldz klusas sāpes,

bet ne izmisums. — Gradaciju bagatuma ziņā šis pants ir veens no skaistakeem visā mūsu liriskā dzejā.

Noteiktas tonkrāsas peemērojamas arī Plūdoņa poemai „Divas pasaules“. Te trijos pantos — laimes un preeka pasaules attēlojumos — dominē zelta tonis; pretejos trijos pantos — skumju, baismu, posta un bēdu attēlojumos — turpreti vara tonis. Tā ka katras īpatnejās pasaules attēlojumā dzejneeks eevijis bagatu jūtu pārdzīvojumu un dabas gleznu pasauli, tad šis dzejas darbs sneedz daiļrunatajam bagatu veelu izjūtai, ko var atspoguļot ar daudzkrāsainām intonācijas pārejām.

Kā raksturīgu peemēru vēl atzīmesim Aspazijas „Balto raganu nakti“, kur daiļrunatajs veenā dzejolī var izmantot visas tonkrāsas, gan tīrā veidā, gan jauktas veenas caur otrām. Tāpat šis dzejolis bagats maigām patikas un dramatiskām izjūtām. Dominejošā sajūta ir dzīves preeks, kas izteicas gan klusā laimē, gan pārgalvīgās gavilēs:

„Heisā! Heidā! Tu baltā raganu nakts!“

Gradaciju kāpinajumam te jāizleeto viss balss reģistra apmērs, lai izveidotu teksta saturu dzirdei uztveramās estētiskās līnijas. — Pirms par to runajam, jāapskata estētiskās veidošanas likumi.

Kas atteccas uz mākslineeciskās radīšanas procesu, tad izjūtai jeb psihiskā satura izcelšanai peeder pate galvenā veeta, jo taisni šai ziņā daiļrunatajs kā raditājs eeleek tēlojumā vaj preekšnesumā savu mākslineeka īpatnību — savu paša dvēseli.

4. Estētiskās veidošanas likumi.

Runas estētisko formu jeb daiļveidu noteic trīs faktori: gradacija, dinamika un ritmika.

Gradacija. Zē gradācijas jasaprot kāpinajums. Nosaukums atvasināts no latīņu vārda „grad“ — solis, kāpeens. Daiļrunā kāpinajums var izteiktees vairākos izteiksmes veidos: toņa augstumā (augstāk — zemāk), balss stiprumā (dīktāk — klusāk), jūtu spēcīgumā (spīlgtāk — vājāk), tempa ātrumā (žīglāk — gausāk) un krāsū maīņā (gaišāk — tumšāk). Tā tad katrai gradacijai ir divi virzeeni: peeaugums un atslābums; pirmais — eerosina, otrs — pavājina. Šos virzeenus noteic satura domu un jūtu gaita. Ja saturā ir jēdzeenisks pastīprinajums vaj jūtu peeaugums, tad gradacija būs kāpjōša (uz augšu ejoša), turpreti ja būs jēdzeenu vājīnajums vaj jūtu atslābums, tad gradacija būs slīgstōša (uz leju ejoša). — Jāizšķīrsatura un izteiksmes gradacija. Lai gan teoretiski tās šķīřamas, taču praktiski retorikā abas saistamas un kopeji kalpinamas veenam

un tam pašam nolūkam — teksta izveidošanai par dzirdei uz-
tveramu estētisku formu.

Apskatisim vispirms *satura gradaciju*. Satura loģiskā gradacija izteicas divejadā jēdzeenu sarindojumā: a) domas pa-
stiprinājumā, ko retorikā dēvē par *klimaksu*, un b) domas atslābinājumā, ko retorikā dēvē par *antiklimaksu*.

Peemēri:

a) „*Stiprs ir, kas lauvu uzvar, stiprāks, kas pasauli uzvar, visstiprākais, kas pats sevi uzvar.*“

„*Simt-simti pamirs — vēl tas nav gals:
Simt-tūkstuāš jāunus sauc vīatā bāls.
Jūa vīana apklust, jūa desmit brāc,
Līdz tuvū, tāļu viss plašums rēc...*“

(Raiņa — „Pastara deena“.)

b) „*Ja gribam būt diženi, tad būsīm tādi uz vāldnīaka truaņa, bagātnīaku pili un nabagu būdiņā.*“

„*Nekad vēl izmisuma šķēps
nav tik daudz strauju sīržu ķēris.
Nekad vēl lialcēļš Latvijā
nav tik daudz rūgtu asru dzēris.*“

(F. Bārdas — „Rudens 1915. g.“)

Ceešā sakarā ar loģisko gradaciju stāv jūtu gradacija — tās veena otru papildina un atbalsta. Kā prāta atziņas var izsaukt atteecīgas jūtu maiņas, tāpat jūtu stāvokļi rada jaunas prāta atziņas. Jūtu stāvokļem zem atteecīgeem eespaideem pārgrozotēs, jūtu spēcīgums (intenzitate) var peeaugt vaj atslābt. Patikas emociju kāpinājumi būs: preeks, līgsme, gavīles; vaj — sajūsma, aizrautība, aizgrābtība; vaj — mīla, laime, svēt-laimība u. t. t. Nepatikas emociju kāpinājumi: uztraukums, dusmas, trakums; vaj — īgnums, naidis, atreebība; vaj — skumjas, žēlas, ismisums u. t. t. Jūtu gradacija mēdz būt divejada virzeena: a) peeaugoša un b) atslābstoša.

Peemēri:

a) „*Sataisias! sataisias!*

Drīz visi pumpuri raisisias!

Zīadu lapas kā baltas bites skrīas, —

Sapnis par dzīvi, dzīve par sapni klūs!...

Būs! Būs! Būs!“

(Aspazijas — „Zeedoņa solijums“.)

Še ir preeka kāpinājums.

„*Ar smīakliam tāisnībai tiak acīs splauts,*

Tur vājiam vāigā sit; tur nav pat cīaņas

Ne mātes svētumam — un viss tīak ļauts?...

Ak, uzlēkt, grābt, — sīrds vērd un rūakas raustas...

(Raiņa — „Elegija“.)

Še ir dusmu kāpinājums.

- b) „Un kad svētais sārgs reiz mīaru sāuks,
izīrs zilā mīlas pasaciņa.
īrs kā zilu pārļu virkne, draugs,
īrs kā vilņu pinums avuatiņā...“

(F. Bārdas — „Skaidu spilvens“.)

„Ak zemīte, | Dīava svēttā, |
Kam mani nūa tevis atrāva?!”

Kā zaru nūa ābeles dārziņā,
Tā mani nūa tevis nūaplēsa.

Un kā viņš tur nūavīta, | kājām mīts, | —
Tā miršu es, | vīantulis, | svešumā dzīts.“

(K. Skalbes — „Līdumneeka šķiršanās“.)

Še ir bēdu un skumju kāpinājumi.

Atteecībā uz satura gradaciju vēl peeminams, ka loģiskā gradacija var izteikties tikai jaunu jēdzēnu kāpinājumā, vaj nu peeaugošā vaj atslābstošā virzeenā, t. i. jaunus vārdus sarindojoj; bet psihiskā gradacija var izteikties veenos un tajos pat vārdos, pašām jūtām peeaugot vaj atslābstot. Peemēram, pirmak peeminētā pantiņā ir vārdi:

„Sataisīas, sataisīas! < <
Būs! Būs! Būs!“ < < <

kuņi paši par sevi nedod nekādu jaunu domu, bet jūtas peeaug — preeks izvēršas gavilēs. Tāpat var izteikties jūtu atslābums, peemēram:

< „Ai, skāists bija ceļš, bet vēl skāistāka pils!
> Ar Dīavu — Ar Dīavu — Ar Dīavu —“ > >

Visai raksturīgs peemērs ir Plūdoņa „Atraitnes dēls“, kur līdzīgu vārdu vārsmas atkārtojot izteicas peeaugoša (jaunekļa) un atslābstoša (māmuļas) jūtu gradacija, peemēram:

< Zidā un sāmtā tev' iatērpšu, māt,
Gurdēnūa rūaku zem rūakas sev ņemšu.

< Zidā un sāmtā tev' iatērpšu, māt, <
Gúadgáldā vedīšu nūasēdināt! <

> Kam nu vairs sāmti, kam čaukstūašāis zīds,
Vakars sīrdsdūrvīs kad aizkūsis klauvē.

> Kam nu vairs sāmti, kam čaukstūašāis zīds, >
Mīrstamāis vāiņags kad nāvei jau vīts. >

*

Saturs, tikpat domu kā jūtu eetvērums, savukārt noteic izteiksmes gradaciju virzeenu preekšnesumā. Te ir savi noteikti likumi, kas dibināti uz cilvēka dabas — darbības un izjūtas

pamateem. Darbibai jeb aktivitātei peeaugot cilveks top dzīvakš, možaks, viņa kustības sparīgākas vaj drošākas, balss stiprāka un skaļāka; turpreti darbibai jeb aktivitātei atslābstot — kustības top lēnākas, biklākas, balss — klusāka un noguruse. Tas pats noteek jūtam peeaugot vaj atslābstot: eestājas līdzīgas pārmaiņas kustībās un balsī. Preekā, uzvarā, dusmās — izjūtai peenemotees, balss kāpj augstāk; skumjās, padevībā, mokās — izjūtai grimstot, balss slīgst uz leju*). Šos dabiskos likumus nu daiļrunatajam vajag izmantot un peemērot savā mākslineeciski izveidotā izpildījumā. Taču likumu izpildījums veen vēl nedod to, ko saucam par estetisku formu un kas veenīgi var atstāt uz klausitāju daiļbaudas eerosmi. Lai to panāktu, vajadzīgs sneegt izpildamā dzejas darbā eetvertu gleznu, darbības un izjūtu saskaņojumu mākslineeciskā izteiksmes formā.

Šādas dzirdei saskatamas estetiskas formas radišanā galvenā loma peekrīt balss gradacijai un modulacijai. Modulācija izšķīras no gradācijas tādā kārtā, ka modulācija vairak saistīta ar atseviškos vārdos eetvertu jēdzeenu vaj jūtu satura tonisko izveidojumu**), bet zem gradācijas jasaprot visu sarindoto jēdzeenu vaj jūtu kāpinājumu saskaņojums. — Kā atsevišķus jēdzeenus norunājot drikst leetot tikai veenu loģisku akcentu, lai doma skaidri izceltos, tāpat arī katrā noslēgtā jēdzenā jaleeto tikai veena noteikta gradācijas līnija, lai formas arhitektoniskais stils skaidri izceltos. Formas gradācijas āreajā eezīme ir: toniski kāpinājumi jeb balss pacēlumi un nolaidumi. Uz šeem kāpinājumeem balstas gradācijas līnija un pēc teem noteicams tās virzeens un izveidojums. Izrunā tomēr nekrīt svarā katrs tonis, kā tas ir dzeedot, bet tikai gradācijas pamata toni, kurus sauksim par gradācijas līnijas atbilsta punkteem. Dzeedot balss toņa intervalus (atstatumus) var apzīmet ar notīm, bet runājot balss intervali ir daudz mazāki. Tā kā mūsu nošu zīstema ir nepeeteekoša, lai šīs smalkās nianšes apzīmetu, tad raudzīsim gradācijas līniju izveidojumus darīt saprotamus ar grafiskeem apzīmejumeem, nenosakot atsevišķu atstatumu muzikālo augstumu. Kā jaunakee pētījumi peerādījuši, tad runājot var uztvert veena toņa intervalā 6—7 nianšes, kamēr dzeedot — tikai pustoņus, ja daudz — ceturtdaļtoņus. Tas leecina, ka runājot balss ir modulācijas ziņā daudzkārt bagātāka nekā

*) Ši dabiskā likuma pēdas, kā Vundts aizrāda, atronam jau pee mežoņu tautam. Uzsākdams cīņu, mežonis ar paceltu galvu izaicina pretineeku, droši kleegdams: h o! ho! <. Te jau dzirdams balss kāpinājums. Turpreti uzvarets, viņš nokar galvu un viņa nopūtā: ho-o-o > dzirdama slīgstoša balss gradācija.

**) Jau romeešu runatajs Cicerons uzsvē modulācijas leelo nozīmi runatā valodā, salīdzinādams cilveka balsi ar uzvilktām stīgam, kas aizskartas skan gan augstu un zemu, gan ātri un lēnam, gan stipri un klusu, padarīdamas daiļrunataja izpildījumu tik patīkamu, ka fleites spēlatajs (pavaditājs) neesot vajadzīgs.

- > Ak, lakstīgala, nedziādi pīa mana lūaga sērīgi; >
 > Man rītu agrī jāceļas, > sīrds kūst man vīanās žēlabās. >
 > Skúmji sveicu sē rúa vīatu. > Kapenēm slīd pāri āna,
 > īašana tik lēna lēna: > Ak, es labprāt dusēt īatu. >

2) Lokveidīgas jeb ovalas gradācijas līnijas leetojamas jūtu pēēplūduma un atslābuma gadījumos, kad dvēsele ir svinīgi pacīlata vaj jūsmo cēlā laimes baudā un grimst atkal skumjās vaj nevarībā.

Peemēri:

< Kad meklē dvēseli, tad agri ej nūa rīta, kad tua kā jā un u zvānu tikkūa lej. >

- < Kad saule līan nūa putu palagīam
 Un villās lūagūas zēlta lāpas lāista, <
 Aiz zīla zīda puķu priākškarīam <
 > Mīag pīrmā mīagā meīča kairi-skāista. > (Plūdoņa.)

< Tur staigājis nakti ūdentiņš arkristāla kurpītēm <
 < Pa plānām un plīstūašām gālītēm. > (Aspazijas.)

- < Dzīvīte, dzīvīte — šūpūajūas tevī, <
 Vējā kā zīlīte liapzarīnā. >
 < Daudz tu gan sūalīji, maz tuamēr devi. >
 < Vaj nav vīanālgā ar! Rai-dai-dai-dā... > (Fr. Bārdas.)

3) Saraustītās gradācijas līnijās izteicas preeks, līgsme, pārgalvība un tamlīdzīgas izjūtas. Pēc savas ārejās eezīmes tās atgādina lauztas līnijas glezneecībā.

Peemēri:

- < Pa laukīam un < grāvīam tik < tecīnīam!
 < Suku-juku > pinkāinīam < matiņīam!
 < Kājiņas basas, bez < apavīam! (Aspazijas.)

- < Tua saules staru atcerūas,
 Kas tur āiz mazā lūadziņa
 Caur egļu zarīam līda
 Ik rītus, < kad es pamuadūas,
 tik laimīgs, līgsmis, jāuns un spīrgts,
 kā mīrdzūašs strauta vīlnīts žīrgts,
 > pa sudrabuālīnām kas rit
 un būrbulīšus gāisā sit. < (K. Skalbes.)

- < Un kāut tu ņemsi citu, < tev nebūs mīara gūt —
 < Es acīs tai izskrāpēšu, < tev tuamēr manam būs būt.
 < Lai baltas vīnām rūakas un tīnes nūa pilnības tūkst:
 < Manu pilnūa zēlta matu < un zīadūašūa vāīgu tām trūkst.
 (J. Raiņa.)

< Es *œsmu nebēdne méitene!*
 < *Šimts zēnus aiz dēguna vazāju:* >
 < Šim stūrīts nūa sirds, < tam stūrītis;
 < Tik palīk pāri pats viducis. <
 Vaj sacīt jums viducis priakš kâ? <
 < Ak, nav jau nemaz tāda viduča! (Aspazijas.)

4) Ar smailām jeb spicām gradaciju linijām panāk komisku eespaidu. Tadēļ tās jo sevišķi leetojamas humoristiskos un zātiriskos dzejoļos, izceļot ar augsteem akcentēem izsveramos vārdus. Tāpat eeteicams prozā leetot spicus akcentus, ja par kādu pazobojas, vaj tišam izleekas par neprašu, un citos līdzigos gadījumos.

Peemēri:

a) Ak, tavu prātu! ak, tavu iaduamu!

Mēness pār upi būvēt grib tiltiņu!

Kā nemazgājās mēnesis,

Kā savēlhas ir iznācis!

Bez zīrga Simans bija palicis.

Vēl vācas ragavas un vāģi viņam ir —

Bet kua tu, cilvēciņ, bez zīrga!?

Kua viņš te lialas, kua viņš pīa jūmta nāk.

Papras', vaj viņš mušu nūakērt māk, ja — vaj māk?

„Nūa Dīava puses, ar varu tik nē,

Tas pats sev kaitē, kas pagērē.“

b) Cālīti! tu nezini, kua runā! Tua saiti, kuŗa Krustiņu pīa manis sāista, tu nevari sarāut...

Tu esi komiķis, mans draugs!

Pa saulīt, dzirdi! kas sūalās precēt tas œsūat gūadīgs,

Cālīt, cālīt — sūalīts makā nekrīt!

5) Stāvās gradācijas linijas jaleeto stipri dramatiska satūra dzejoļos vaj lomās. Ja ir spējš, spēcīgs jūtu savilņojums, tad gradacija ātri kāpj, ja spilgts traģisks pārdzīvojums — ta stāvūs slīgst uz leju.

Peemēri:

a) kāpjošas linijas:

< *Bet kā tua družmu man savāldīt,*
Un visus tuas sapņus, kas mani mīt? <
 < *Tua sauli, | kas man iz dvēseles spīd, |*
Zem kādām sөгām man viņu tīt?! <
 < *Ja mani ar' bedrē tam ēstu,*
Iz bedres tā ārā vēl spīdētu! <

(Aspazijas.)

< *Un dūrvīs plaši atveras,*
Uz slīgšņa jāuns lūdmnīaks parādas. <
 < *Spūažs cīrvis viņam uz rūakas zib,*
 < *Uz dārbu viņš mani āicināt grib.*
 < *Pār plēcīam saules stari tam list*
Un manā krēslāinā istabā klist. >
 < *Nūa viņa plūst strauja spirtuma šalts,*
 < *Aiz viņa ir lauks nūa rasas balts*
Un mežs, kas vīnās gavilēs trīc! <
 < *Sveiks, sveiks, tu varcēnāis dārba rīts!* <
 < *Nu īasim mežā līdumus list,*
Lai egļu skāidas šņākdama s šķīst! <

(Skalbes.)

Jāzeps:

<... *Gribu jūs*
Līdz iksīm pārbaudīt < un jūsu duamas
Sev likt uz plauksta! <

Jūda:

< *Rāuj manu sirdi laukā, < būs tev rūakā*
Tik pukstūašs, asins plūstūašs lūaceklis, <
Ne mana sirds! < Tā saceļas pret tevi! (Raiņa.)

b) slīgstošas linijas:

> *Sirds izsamisumā un mīaga gurumā*
Tai taisās dzīst ar lampas tūmsūa kasmu. >
 < *Un kāpupriades šņāc, un jūras bangas krāc, <*
 > *Dzīad viņas dzīvei drūmu kapa-dzīasmu.* >

(Plūdoņa.)

> *Bendēju kumeļu, bendēju sevi.*
 < *Tēt, > kam tik smagu ārklu man devi.* > (F. Bārdas.)

> ... *Tavs vārds tad skanēs arvīan klusāks, žēlāks,*
Līdz bēidzūat tu pavisam klusēsi... > (Aspazijas.)

< *Bet mēmā zeme tad muti vērs,*
 > *Un apris jūs, > un kūpēs sērs.* > (Raiņa.)

6) Izrobotas jeb eeapaļas gradācijas līnijas pēc savas ārējās eezīmes atgādina baroka stilu, kad līnijas bija dīvainas, nemotīvetas, ar saturu nesaskanošas. Tās leetojamas omulīga gara stāvokļa izteiksmei, it īpaši bērnu dzejoļos, kur sajūta nav īsta, neizreet no emocijas, bet kad jaattēlo māņu jūtas, tā sakot, otra preekšā jaizleekas, „jaspēlē“. Tad toni svārstas vaj katrā vārdā neleeleem intervaleem.

Peemēri:

- < *Gul nu, mans runčukēn, žulicņ tu —
peles jau ar' guļ pa salmiam!*
*Tagad tās pīader tev vianam, jūa nu
tavi brāļi guļ dīķī aiz kalmiam...* > (Bardas.)
- < *Un viss mans mazāis priakšāutiņš
Priakš jums ir pasaules visumiņš!* <
< *Te āugsti es gāisā tua šūpūaju:*
< *Ak briasmās! < ak tua negāisu!*
< *Švirrkš!! — pēkšņi tās zālē izbira...* >
< *Nu skudriņām šķīatas — pastara!* > (Aspazijas.)
- < *Atkal apmākusēs dīana —*
> *Kad tik katūs neuznāk?*
< *Kas tua dūas! < Skat vian, uz smiltīm
Retām pilināt jau sāk.* >
- < *Uzvēlc Irai jāunas biksas,
Apgriazīas — jau slapjas tās.* >
Vārdu sakūat: < cauru dīanu
< *Dzivūa vianās klapatās.* (Plūdoņa — „Mazā māte“.)
- < *Raudzīsim, kā tua lai darām,
Ka visus desmit saskāitīt varam.*
< *Vīans, divi, trīs —*
> *Tīa citi būs drīz.*
< *Četri, pīaci, seši —*
> *Tīa mums ar' nav sveši.*
< *Septiņi, astūaņi, deviņi —*
Areče nu — te viņi! <
— Pīaliac vēl vīanu klāt:
Nu vīsi desmit ir akurāt. < (Raiņa.)

Augšejos peemēros tikai patēloti gradāciju dažādee stili, bet nebūt nav izsmelts viss gradāciju līniju daiļums. Kā muzikā ar nedaudz toņeem balss apmērā var komponēt visdažādakās meldijas, tāpat runātā valodā ar toņa svārstīšanos balss apmērā var radīt visdažādakās gradāciju līnijas, kuru skaits nav aprobežots un kuru īpatnejības ir neizsmelamas. Runas meldija, kā jau aprādīts, var būt daudz bagātaka nekā dzeedatā meldija. —

Tomēr balss svārstišanās, tāpat kā toņu (intervalu) sarindojums, vēl pate par sevi nav meldīja. Te nepececešama *d i n a m i k a* (balss peeaugums stiprumā un atslābums klusumā) un *r i t m i k a* (runas plūsmas sasteidzinājums un palēninājums — eedalot runu taktis), bez ka gradacija kā melodisks izveidojums nav domājama. Kad būsīm šos divus faktoros tuvāk apskatījuši kā organiskas gradācijas sastāvdaļas, tad tikai varesim taisīt slēdzeenu par runatas valodas estētisku izveidojumu.

Tagad tikai vēl pāris praktisku aizrādijumu atteecotees teeši uz gradaciju kāpinašanu vārdu un jēdzeenu sarindojumos. Kā te rikotees? — Beeži atgadas, ka dzejneeki sarindo resp. atkārtō vārdus, kureem nav loģiska kāpinājuma. Ja nu tādus vārdus norunā veenadā balsī, bez kāpinājuma izteiksmē, tad tee klausītajam neka jauna nesneedz, bet gan izleekas leeki, peekārti un atstāj veenmuļu, neerosinošu eespaidu. Lai no ta izsargatos, tad daiļrunatajam te vajaga leetot jūtu un formas gradaciju. Vārdus atkārtōjot tee jarunā citā intonacijā un citā gradācijas linijā. Tas, protams, nav veegli, jo dažkārt vārdu saturs pats par sevi nebūt neerosina uz jauneem psihiskeem pārdzīvojumeem, un bez emocionelas izjūtas grūti sneegt kādu spilgtu intonaciju. Tad vismaz āreji — ar formas gradaciju jasneedz kas jauns: lai teek kas klausītaja dzirdei, ja nav ko sneegt sirdij. Tas prasa no paša daiļrunataja labi izkoptu dzirdi. Norunato vārdu gradācijas augstums jāpatura dzīvi atmiņā un, vārdus atkārtōjot, jasneedz cita gradacija.

Peemēri:

a) Kādā Aspazijas dzejolī katrs pants sākas ar vārdeem:

„Ak, jāunam būt!“

un šis izteiceens atkārtōjas sešas reizes. Analizejot dzejoli pēc psihiskā satura neatronam tur deez cik bagatus dvēseles pārdzīvojumus: dominē atmiņu preeks, kas caurausts ar skumju peeskaņu par aizgājušo jaunību. Intonacija pamatā ir veenkrāsaina, kaut gan var būt bagata niansēs. Ja te daiļrunatajs nespēs sneegt gradaciju ziņā daudz jaunu liniju, tad viss liriski skaistais dzejolis var atstāt veenmuļu, pat stipri garlaicīgu eespaidu.

b) Plūdoņa baladē „Dūkņu sils“ katram pantam seko refrens:

„Nespej kāju, dēls, kāju tai silā!“

un baladē „Uz jūras“ — refrens:

„Mella ēnā ar izkapti gaida.“

Abu baladu saturs dod bagatu veelu daiļrunataja psihiskai izjūtai, ko viņš var atspoguļot krāsainā intonacijā. Taču ja izpilditajs refrenus norunājot neleetos katreiz citu gradācijas liniju jeb runas melodisku izveidojumu, preekšnesums paliks veenmuļīgs.

c) Raiņa dzejolī „Vēls saules stars“ vairak reizes atkārtojas teiceens:

„Nav jau nekas...“

kuŗš pats par sevi ar jēdzeenisko saturu neka jauna nevar sneegt, bet atstāj gan eespaidu ar pakāpenisko gradaciju paaugstinājumu, sakarā ar tajā eeleeeto psihisko izjūtu.

*

Izejot no satura var zinamai lomai vaj dzejolim peemērot veena vaj otra veida gradācijas linijas un tādā kārtā to izpildit it kā noteiktā stilā, tā sakot, dot preekšnesumam āreju estetisku formu. Taču jauzsver, ka gradācijas liniju galvenām kārtam nosaka daiļrunataja izjūta, ar kādu viņš norunā atsevišķus jēdzeenus. Vispirms tekstu analizejot pēc jēdzeeneem, jateek skaidribā ar jūtu gradaciju visos sīkumos, tad tikai var stātees pee formas gradācijas izveidojuma. Lai padaritu izteiksmi modulaciju ziņā bagataku, katrā jaunā jēdzeenā jasneedz jauna gradācijas linija ipatneņā izveidojumā. Ar to preekšnesuma arhitektoniskā stila veeniba nebūt nebūs salausta, bet gan padarita krāšņaka, kuplaka. Gradaciju daudzpusiba padara katru preekšnesumu estetiskā ziņā saistoşaku, kamēr gradaciju veenmulība pat visinteresantako saturu dara nepanesamu. Satura pareiza loģiska izpratne un dziļa izjūta jeb bagata intonacija veen vēl nespēj klausitajām sagādat mākslas baudu. Vajadzigs, lai daiļrunatajs šim sava darba saturam savā mākslineeciskās radišanas procesā dotu arī atteecigu izteiksmes formu, kas to padaritu par estetiski baudamu. To panāk ar formas gradaciju.

*

Dinamika. Daiļrunā par dinamiku sauc balss peeaugumu stiprumā un spēcīgumā. Nerunajot par to, kādā kārtā izdarami dinamiskee balss kāpinājumi, jo tas ir veenkārši izrunas tehnikas jautajums, apskatisim, kāda nozīme dinamikai ir runas plūsmas estetiskā izveidošanā. Kā balss kāpinājums augstuma ziņā (toniskee elementi), tāpat balss peeaugums stipruma ziņā (dinamiskee elementi) eenes runā dzīvibu un novērš veenmulību. Lai gan mērķis abeem faktoreem veens, tee tomēr ne katrreiz ir kopeļi saistami un veenā virzeenā peemērojami. Ne ikreiz, kad balss kāpj augstumā, ta peeaug arī stiprumā; tāpat ne katrreiz, kad balss slīgst uz leju, ta top slābaka. Balss kāpinājums un peeaugums, kā daiļrunas izteiksmes līdzekļi, padoti katrs saveem eekşejeem motiveem, kaut gan beeži tee eet roku rokā.

Šos motivus noteic veidojamā veela — teksts. Pirmām kārtam — vārdu fonetiskais, otrām kārtam — loģiskais un trešām kārtam — psihiskais saturs. Šee faktori nosaka runas meldijas dinamisko izveidojumu. Te, lai neceltos

pārpratumi, jaaizrāda, ka dzeedamā meldijā balss peeaugumu noteic mužikali motivi, kam ar teksta loģisko un psihisko saturu dažkārt nav nekāda sakara. Lai panāktu muzikalu eespaidu, dzeedatajs leek dažreiz balsij peeaugt, kur nav ne mazākā jūtu kāpinajuma vaj domas pastiprinajuma; tāpat leek balsij atslābt spilgtas un intenzivas izjūtas brīžos.

Runas dinamiku turpreti nosaka jau augšā peeminētie motivi. Pirmām kārtām: vārdu fonetiskais saturs — skaņu balsīgais vaj nebalsīgais sastāvs. (Protams, leelā mērā tas krīt svarā arī dzeedatā meldijā, jo nebalsīgos skaņus nevar dinamiski kāpināt.) Jo vairak teksts būs caurausts ar balsigeem elementeem, jo runas plūsmā balss dinamiskā svārstišanās būs bagataka, neraugoties uz domu un jūtu saturu. Svarā vēl krīt skaņu sasaistījums vārdu kopās ar noteiktu ritmisku plūsmu. Veenzilbigi vārdi, kaut arī eerindoti metriskā ritumā, nepadodas tik labi dinamiskam kāpinajumam kā vairakzilbigi vārdi.

Peemēri:

„Bet tas nav viss, kas zināms man...“

„Ka laiks nu ir vianreiz uz mājām tat...“

„Kad viņš vied, tad nav bāil. Nē, tad nav bāil!“
Turpreti:

„Kad vēlāk dzimtenē atgriezās,
Vairs nerakūas atmiņu putekļūas...“

„Aiz zila zīda puķu priakškarīam
Miag pirmā miagā meiča kairi-skāista...“

Šee pāris peemēri jau rāda, ka skaņu fonetiskais saturs pats par sevi sneedz deezgan daudz veelas dinamiskam izveidojumam. Dinamiskai linijai tāpat vajadzīgi savi atbalsta punkti kā toniskai linijai. Un tos tā atron skaņu ritmiskā plūdumā. Neveikli skaņu sakopojumi un troksneņu kravas nav noderīgs materials dinamikai. Sastopami dažkārt tādi vārdu salikteņi vaj sakopojumi, kuŗi ne tikai neder dzejiskai, bet arī prozas valodā, peemēram: „Šaursleežu dzelzsceļa sleežu tīkls“, vaj „Preekšpilsētas peecstāvu namu īpašneeku savstarpīgā palīdzības beedriba“ u. c.

Otrām kārtām: jēdzeeniskais pastiprinajums, kā arī darbības peeaugums prasa balss dinamisku kāpinajumu — peeaugumu stipumā. Te toniskais kāpinajums ar dinamisko eet līdztekus.

Peemēri:

< Es rúakas paceļu un gáisma áust
Núa mana zīda tērpa baltām vīlēm;

< Es piari paceļu un saule lēc
Núa manas dimantruatas dzidrās spúazmes,

< *Es acis paceļu un zvaigznes mirdz
Nūa manu acu laipnītam skatīnām...*

(Raiņa — „Jāzeps“.)

< *Tāli nūadun dimma baigā
Izmisušā nāves klaigā.*

< *Gáisā pazib kājas, < rúakas,
It kā virpulvējš tās nēstu,
Vaj pats Juads tās Juadam mēstu*

< *Ruataļā
Velniškā! <*

< *Asins páltis*

Bāigi atmirdz uguns dzirkstu šāltis.

< *Ļāudis skrāida,*

< *Klīadz un < vaida.*

< *Visur līķi, < asins, < līasmas, —*

< *Nāves briasmas! <*

(Plūdoņa — „Kaŗa zīmfonija“.)

Tāpat pretejā virzeenā — jēdzeeniskam kāpinajumam vaj darbībai mažinotees — dinamiskais balss veidojums atslābst samērā ar gradācijas kritinajumu.

Peemēri:

> *Es maza lāsīte, viņš lialāis æzærs,
Iakš viņa uguns es tik dzirkstīte; >*

> *Es vizbulīte, viņš tas zaļāis mežs
Iakš kuŗa augu es bez apziņas. >*

(Raiņa — „Indulis un Arija“.)

> *Un tumsa īalīdīs iakš zemes alas,*

> *Tik manam mēlnam ilgu apvārsnim
Nav sārtas malas! >*

> *Cik gaŗa, gaŗa, > gaŗa > nakts! >*

(Aspazijas — „Ilgu nakts“.)

> *Tūmšās sīanās palika tik rudens ælpa.*

> *Nūagurums un nespēks kaktūas mīldams smejs,*

< *tā kā šausmām pīldas citkārt mīļā tælpa,*

> *sāltis kautkas un muacūašs uzgulst dvēselei. >*

(Fr. Bārdas — „Dzīras veļu laikā“.)

Trešām kārtam — psihiskais saturs nosaka dinamisko izveidojumu. Taču te jūtam peeaugot ne veenmēr gradācijas kāpinajums saskanēs ar dinamisko kāpinajumu. Tas tik pat labi var zīmetees uz patikas, kā uz nepatikas jūtam. Sevišķi tas sakams par klusas laimes, sirsnības, skumju un ilgu jūtu izteiksmes veideem. Tad jūtam peeaugot spilgtumā, topot intezīvakām, balss kļūst klusaka, apgarotaka. Dinamiskais kāpinajums te izteicas nevis vairs ārejā skaļumā, bet gan eekšejā sastrēdzinajumā, kas leek nojaust jūtu kāpinajumu.

Peemēri:

a)

< *Ak, jāunam būt!*^ *Cik viagli zāudēt, cik viagli gūt!**Kur neāizej pats, tur vējiņu sūt.**Tev gribēt vian jau ir panākums,**Un ziads, ne āuglis šķiat iaguvums.* <

(Aspazijas — „Ak, jaunam būt!“.)

Šo pantiņu runajot formas gradacija ir kāpjoša, tāpat jūtas ar katru vārsmu peeaug, bet balss dinamiski ārejā stiprumā nepeeaug. Ja daiļrunatajs liktu savai balsij skaļumā peeaugt, tad pantiņā eetvertā laimes sajūta izvērstos par varonību vaj bravuru.

b)

> *Zultāniņš gaida vasaras...**gaida un gaida —**kā skūmst, kā smāida,**un tukšajā micītē**līst saule un — asaras — — >*

(Fr. Bārdas — „Idile“.)

Te puisena klusās gaidas un skumjas peeaug līdz sirdi satreecošām sāpēm, kas izplūst asarās. Tā tad te ir jūtu kāpinājums. Taču deklamejot balsij nedrīkst likt peeaugt dinamiskā skaļumā, jo tad tiktu salausta dziļā skumju noskaņa, un ta izskanētu tragiskā pārdzīvojumā vaj izmisumā. Tāda te faktiski nav. Tadēļ daiļrunatajs šādos gadījumos drīkst sakāpināt dinamiku ne ārejā stipruma, bet gan eekšejas intenzitates ziņā.

Turpreti dramatiskas darbības vaj jūtu aktivitātes peeauguma gadījumos dinamika ar gradaciju eet līdzteku jeb veenkopus. Te jūtam vaj darbībai peeaugot ari balss peeauguma stiprumā, un izteiksmes forma sasneedz apveenotu liniju zīmējumu. Tas var notikt tikpat veenā, kā otrā virzeenā: peeaugoši — *crescendo*, vaj atslābstoši — *diminuendo* (*decrescendo*). Muzikā abas šīs izteiksmes apzīmē sekoši: *cresc.* <, *dim.* >; šīs zīmes peepaturesim ari turpmakos peemēros, leekot tās virs teksta rindam. Tikai papildinasim vēl šīs zīmes ar citām jaunām, peemērojotees runas dinamikai. Muzikā *crescendo* apzīmē balss jeb skaņas peeaugumu vaj nu uz veenas gaņas notes, vaj pakāpeniski uz vairakām notem. Runajot turpreti, kā jau agrak aprādits, balss kāpinājumu nosaka atbalsta punkti; tā ka katra izrunata zilbe toniski nekāpj uz augšu, tad ari ne katra zilbe var dinamiski peeaugt, kā tas mēdz būt dzeedot, bet tikai liniju noteicejas zilbes. Tāpat dzeedašana neceeš veenlīdzīgu ilgstošu stiprumu vaj klusumu toņa ziņā, jo balss dinamisks kāpinājums peeder pee muzikas pamata elementeem; turpreti daiļrunatajam jeb tēlotajam veenlīdzīga stipruma balsstoņi beeži noder kā izteiksmes līdzeklis, peemēram fiziski-patoloģiskeem nolūkeem.

Tamlīdzīgi klusa veenmulīga runa, bez gradācijas vaj dinamikas, raksturo runašanu meegā, pusmeegā, vaj domu nesakarību, gara apjukumu u. t. t. Turpreti pārk stīpra veenlīdzīga balss notonešana izteic šausmas, ārprātu un tamlīdzīgus sakāpinātus jūtu afektus. — Japeezīmē, ka tas viss vairak noder raksturu lomu tēlošanā, bet mazak peemērojams deklamacijā, kur dinamiskam balss kāpinajumam ir leela nozīme teksta mākslineeciskās izveidošanas ziņā.

Apskatot dažāda veida dinamiskus kāpinājumus apzīmesim tos sekošām zīmēm*):

- 1) lēnu balss peeaugumu: <<<
- 2) lēnu balss atslābumu: >>>
- 3) spēju balss peeaugumu un atslābumu: <<>>
- 4) saraustītu balss peeaugumu: <<<<<<
- 5) saraustītu balss atslābumu: >>>>>>
- 6) veenlīdzīgu balss klusumu: ———
- 7) veenlīdzīgu balss stiprumu: = = =

Kaut gan jāatzīst, ka šīs zīmes nav peeteekošas, lai pilnīgi pareizi un ar neapšaubamu noteiktību apzīmetu daiļrunībā balss dinamiskos kāpinājumus, ko īsteni var darīt saprotamus veenīgi ar dzirdi uztveramos peemēros, tomēr, cerams, uzskatamee peemēri palīdzēs veeglak izprast dinamikas likumu peemērošanu praktiskā darbā.

Peemēri:

- 1) *Es meklēju dāiļumā rémdināt kārī,*
Kas tiacas, kas sniadzas par dzīvi pāri.
- 2) *Nu apstājias, ļauj brīdi baltā pārslu kapā sevi apraktias.*
Tik kājām, kājām, drāugs, tās nesamin
- 3) *Pats cīnias, palīdz, duamā, spriad un sver,*
Pats esi kūnģs, pats laimei dūrvis ver.
- 4) *Vaj mājā palikt un gaidīt vian*
līdz vējš sāk putināt smilti?
- 5) *Kā lāstu apkrauts, mēms un kluss*
Viņš slēpias tavā dzīlē dus...

*) Šos apzīmejumus leeto Julijs Heijs savā jau vairakkārt peeminētā grāmatā, apzīmedams peemēros dinamiskos kāpinājumus.

6) *Virs vilņām, kuņi mēlni veļas, tik šūpūajas māigi vēl atmiņa*

Kā balta ūdens lilija tava mīlā, sirmā gālviņa.

7) *Gan mēlniņas dūmbrūas jūs skriāsat līst.*

Pret jums tā balti, jūs neatzīst...

Seviška vēriba japeegreež dinamiskam balss kāpinajumam sarindotu jēdzeenu teikumos vaj periodos. Tad atseviški jēdzeenu uzsvāri nedrīkst atkārtotees veenā augstumā, bet katrs jauns jēdzeens runajams citā gradācijas līnijā ar citada augstuma kāpinajumeem vaj kritinajumeem. Tamlīdz ari balss dinamiski peeaug vaj atslābst. Peemēri:

a) dinamisks peeaugums (*crescendo*):

< *Te sanāk vēja muzikantu kuāri,*
< *Kā vārnu bars tā gulst uz jūmtu šķuāri,*
< *Ņem katris mutē skursteni kā tāuri,*
< *Un sākas negēlīgā, žēlīā auri... <*

(Aspazijas — „Baltā raganu nakts“.)

Viseem četreem galveneem jēdzeenu uzsvārem: „koŗi“, „šķori“, „tauri“ un „auri“ jābūt veenam par otru toniski augstakeem un dinamiski stiprakeem.

b) dinamisks atslābums (*decrescendo*):

> *Un beigās nūamā kts viss — tik plaša nakts:*
> *Tāš zibens zibsnī, tukšs un stindzis mēmums,*
> *Kā rūdiāt liatus līnā: > varas lēmums*
Ir piāpildīts, > un nāve stāv uz vakts... >

(Raiņa — „Sloga laiks“.)

Te ar katru jaunu jēdzeenu balsij dinamiski jaatslābst, kaut gan uz atseviškeem uzsvārem ta mazleet var peeaugt; taču vispārejā gradācijas līnija savā virzeenā ir toniski krītoša un dinamiski atslābstoša. Pēdejo jēdzeenu: „un nāve stāv uz vakts“ runājot, var leetot pārelpu, lai balss skaņu pilnīgi apseeinatu.

Tamlīdzīgi jārikojas ari periodus dinamiski izveidojot: sarindoto jēdzeenu uzkāpeeni (*protāsis*) un teem sekojošee atkriteeni (*apodōsis*) jaatdala toniski un dinamiski. Periodu pirmā daļā balsij jākāpj un japeeaug, otrā daļā — jāslīgst un jaatslābst.

Peemēri:

< *Kad niknas vētras dzīvei puastu drāud, |*
< *Kad skūmjās dvēs'le bāiļūajas un rūud, |*
< *Kad laimes gāišia brīži zūd un īrst, |*
< *Kad cerības, kā rudens lapas, birst, || <*
> *Tad, cilvēks, iaduamā, cik īsāis sprīdis >*
> *Ir laika mūžībā tavs dzīves brīdis. >*

(E. Veidenbauma — „Kad eedomā“.)

Kā visai īpatnejs periodisks izveidojums atzīmejama sekošā veetā Fr. Bārdas dzejolī „Gurdu mā“ (kur runa par zāles cekuliti, kas būtu izaudzis tanī veetā, kur zeme padzērusēs cīnitaja asiņu):

- < *Ja pļavā viņš — || > tua iskaptis nebūs aizskāruse,
un sirmāis pļāvējs, jaunā pļāvēja
tam apkārt applaus, it kā āugtu tur
priekš kāzu dianas vāiņaga un ruatas
zaļš mirtes cœlms, | daudz gadu pūlēm dēstīts... >*
- < *Ja mežā — || > ganams pulks tua nebūs aizskāris,
bet žūadziņu iz baltām stīpiņām
tam latuju gana zēns būs appinis,
kā klinģerītēm un kā neļķu cœriam mājas pagalmā... >*
- < *Ja tālā silā — || > tāpat neaizskārts viņš būs,
jūa meža kaza, izsālkusē briaža māte
ar drēbuļiam ikreizes nūa tā nuagriezīsias,
ar bāilēm tūmši sajusdama asins nūazīmi... > ||*
- < *Ja, parādi, tak parādi man tua!*

Te katra perioda pirmā daļa sastāv tikai no pāris vārdeem, kamēr otra daļa no vairaku jēdzeenu sarindojuma. Visus šos trīs uzkāpeenus: „pļavā“, „mežā“ un „silā“ vajaga deklamējot pakāpeniski izcelt citu par citu augstak, turpreti garos atkriteenus pakāpeniski kritinat aizveen stāvak uz leju. Līdzās toniskam kāpinajumam peeaug un atslābst ari balss dinamika. Tā visi trīs sarindote periodi teek apveoti veenā saistitā deklamatoriskā gradācijas izveidojumā.

*

Ritmika. Daiļrunas estētiskā izveidojumā galvenā loma peekrīt ritumam. Tas savā ziņā apveeno vaj pakļauj sev daudz citus faktoros, kas savukārt kalpo runas izveidošanai. Ritums eenes runā plūdumu, kas netik veen padara to par estētiski daiļu, bet izceļ ari loģisko saturu, nošķirot teikuma sastāvdaļas ritmiskos posmos jeb taktīs. Runas taktis nav tas pats, kas muzikas taktis, bet rodas zem citeem likumeem. Runas ritums izteicas teikumam daļu (periodu) sasteidzināšanā un palēnināšanā, kā ari starp šīm daļam eeturetās pauzēs (apklusēs).

Daiļrunas ritumu (pēc Vundta teorijas) nosaka trejadi faktori:

- 1) dinamiskais moments (toņa stiprums);
- 2) kvantitatīvais moments (toņa ilgums);
- 3) kvalitatīvais moments (toņa augstums).

Leela loma runas rituma izveidošanā peekrīt pauzem (peeturas mirkleem), kas eestājas pēc zināmā teikuma daļam, vaj preekš dāzeem sevišķi izceļameem vārdeem, ko prasa satura domas apgaismošana (loģiskais princips) vaj ari runataja jūtu stāvoklis

(etiskais princips). Tādā kārtā izceļas trejāda stipruma rituma uzsvāri (akcenti) un trejāda ilguma peeturas mirkli (pauzes). Šee trejādee akcenti un pauzes paplašinatos teikumos atkārtojas vairak reizes. Kā garakos vārdos, balseenu kompleksos, ir vairaki zilbju uzsvāri: galvenais un palīga akcenti, tā ari garakos teikumos — vārdu kompleksos, ir savi palīga akcenti, kas visu teikuma uzbūvi apveeno par nedalami veselu ritmisku veenibu.

Lai runas ritumu labak daritu saprotamu, tad peemēram apskatisim V. Vundta analizeto teikumu, sneedzot to latviskā tulkojumā. Vundts izvēlas trejādas akcentu un paužu zīmes, kas norāda uz viņu stiprumu un ilgumu. Tās eaturesim tulkojumā uz teem pašeeem vārdeem un starp tām pašām teikuma daļam kā originalā, lai gan, pēc mūsu domam, latviski runajot būtu leetojami citadi ritmiski akcenti. Peemērs:

„Kad viņš pārmoetumu | likās ļuati pīa sīrds ņemam ||
un arvīan nūa jāuna apgālvūaja, | ka viņš tīašām labprāt
izpalīdz, | labprāt priākš drāugīam kūa dara, || tad viņa
sajūta, | ka viņa tā maigūa dvēseli iavainojuse, || un viņa
jutās oesam tā parādņīace.“ |||

(Götes — „Wahlverwandtschaften“.)

Dinamiskā ziņā teikuma pirmā daļa kāpinama, otrā — atslābinama. Sakarā ar to pirmā daļā temps jasasteidzina, otrā — jāpalēnina. Loģiskā ziņā galvenais akcents krīt uz „eevainojuse“, un pēdejā teikuma daļa leekas it kā peekārta, kadēļ ari uz „parādneece“ krīt veeglaks ritmisks akcents.

Raudzisim pēc šī paša principa analizet dažus teikumus no latveešu dramatiskās rakstneecibas. Peemēri:

a) „Ni viņa apdomā tās netāisnības, | kad Indrani
būtu atdūati Kārļam, || ni ta pīaņeem padūama, | sak, | lai
mājas mīara dēļ | tēvam neka nestāsta.“ |||

(Blaumaņa — „Indrani“.)

b) „Es jau neprasu, | lai jūs dūadat savus krœklus un
drēbes; || es tik lūdzu priākš tēva | viņa pašā atstātās drēbes
un krœklus, || kūa viņš nēsāja dzīvs - b ū d a m s.“ |||

(Raiņa — „Zelta zirgs“.)

Šee pāris peemēri jau gaiši leecina, ka ari nesaistitā valodā (prozā) rakstīti teikumi, ritmiski izveidoti, dabū daiļu, estetiski saistošu formu. Ja šos pašus teikumus norunās bez ritmiskas akcentuācijas un neeturot pauzes, tad tee neatstās uz klausītajū psichi nekādu daiļbaudas eerosmi, bet ar savu saturu reaģēs tikai uz viņu prātu. Tadēļ jaleek vērā, ko saka prof. Rōčers*): „Izkopt daiļu prozas preekšnesumū jauzskata par tēlotaja svarigako uzdevumu. Kam runas māksla ir par dzejiska daiļuma izteiksmes līdzekli, no ta var gan prasit, lai viņš peerāda pilnigu gatavību prozas kompozīciju preekšnesumā. Ta estētiskā nozīme izteicas periodu daļu atteecīgā sadalījumā un to visdažadākā ritmiskā izveidojumā, kas tad noslēpumainā kārtā atklājas klausitajeem. Loģisko likumu pareiza eevērošana prozas preekšnesumos leecina tikai par izpilditaja noteiktību (Korrektheit), bet satura daiļums atklājas tikai tad, ja ar mākslas izpratni viss teikuma ķermenis, ritmiskeem vilņojumeem laužts, atspoguļo to idealo skaistumu, kas stāv pāri par kailam prātam peejamo, bet ir veenigi mākslineeciski baudams.“

Tāpat saistitā valodā (dzejā) rakstīti teikumi, kuņeem jau ir savs metrisks ritms, runajot padoti daiļrunas ritmiskam izveidojumam. Tādā gadījumā teikuma ritms pakļauj sev metra ritmu, tāpat kā metrs pakļauj sev zilbes ritmu, un rada savu saturam peemērotu īpatņēju ritmu**). Kā cilveka gaita, tā ari runa ir aizveen kaut kas individuels un atšķīras no citeem ar savām personīgām īpašībām, kam par celoni var būt dažādi eemesli. Izglītības pakāpe, dzīves kārtā un raksturs dara vairak pastāvīgu eespaidu uz runas veidu, bet acumirkļa pārdzīvojumi, jūtu savilņojumi, afekti noteic momentano runas ritmu. Tā peeaugošs afekts rada kāpjošu ritmu (jambisko $\cup - | \cup -$, vaj ta pastiprinajumu — anāpestu $\cup \cup - | \cup \cup -$), turpreti atslābstošs afekts — kritošu ritmu (trochaisko $- \cup | - \cup$, ko atdzīvina daktiliskais $- \cup \cup | - \cup \cup$). Šee ir galvenee ritmi, ar kuņu dabu katram daiļrunatajam tūvak jaepazīstas. Senā klasiskā dzejā, kā zinams, izleetoja vēl daudz citus ritmus, taču tos, kā šee laikkeem mazak nozīmīgus, šee tūvak neeevērosim. Tomēr jaatzist, ka ikveenam, kas grib pilnīgi izprast un aptvert ritma leelo nozīmi daiļrunas mākslā, eeteicams pamatīgi un zistematiski eepazītees ar dažādo ritmu raksturu. Te var daudz ko mācitees no sengreeķu poetikas, kur atronam ritma etiskā un estētiskā eespaida pareizako novērtējumu. Tāpat eeteicams pamatīgi eepazītees ar mūsu latveešu tautas daiņu pamatmēra ritma savadībām***). Jo ne visi mūsu dzejneeki, kuņi rakstījuši sen-

*) Sk. „Die Kunst der dram. Darstellung“, nodaļā par prozas ritmu, 193. l. p.

***) Jau Aristotels aizrāda, ka katram dzejas veidam vajadzīgs savs par peemērojamako atzītais metrums. Sk. „Poetikas“ 24. nod.

****) Kā labakais un leetiškakais apcerejums minams Pabērža raksts „Tautas dzeesmu pantmērs“, R. L. B. Z. kom. IX. Rakstu krājumā.

laiku latvešu īpatnejā ritmā, ir ta raksturu pareizi izpratuši. Tadēļ akteerim, kā Lessings saka, vajaga būt spējīgam to izlabot, kur dzejneeks kļūdiēes*).

Mums še no svāra nevis apskatit dažādu pantmēru dabu, bet gan kā pantmērā jeb saistitā valodā rakstīti teksti ritmiski norunājami. Beeži deklamētajēem (seviški diletantēem) mēdz pārmeēt, ka viņi par daudz izceļot panta ritmu un atskāņas, tā sakot ritmiski noskaitot; tāpat gādās dzirdēt pārmetumus, ka deklamētājs norunānot dzeju kā prozu, jo neēēvērojot ritmu. — Kā no šīs divkārsšās klizmas izsārgātees? Uz to prof. Rōēers dod sekošu atbildi: „Mākslineekam vajāg padarīt ritmu par dzejiskā satura neseju, tā ka ta etiskāis eespaids mūs aizgrābj, mums nemāz neatgādinot par kompozīcijas elementēem. Šīs likums novērš visās grūtībās, ko rādā dilemā — nelikt pantmēru dzirdēt un tomēr to neizjāukt.“*) Te ir viss noslēpums: jārunā dzejā tā, ka klausītājs nedzird pantmēra ritmu un tomēr izjūt tā ritmisko eespaīdu. Lāi to panāktu, pantmērs jāpakundzē teikuma ritmā jeb gradāciju ritmiskeem vilņojumēem. Peeturotees pee Vundtā trejādā akcentu ritmā likumā, rādīsīm analizēt dažus mūsu dzejās ritmā pantus.

Peemēri:

a) jambiskāis peēcpēdu pantmērs:

Tu vācu klāidone, | es latvju vīrsāīts, ||

Stārp mūsu tāutām | mūža nāids ir likts |

Kā stāigni purvi, | meži, | upes, | klintīs, ||

Kas mūsu zemes šķīr, | kūa nevar pārkāpt. |||

(Raiņa — „Indulis un Arija“.)

b) jambiskāis pantmērs bez noteiktā garumā:

Tu gribētu būt | priākūsis un iāvainuāts ||

un tādeļ tāsību sev pīāšķirt |

uz priākšu tītās mīkstā vīantulības mētelī |

un drūāšā alā paslēptās ||

un gāidīt, | kāmēr lēnām izsīkst asinīs, |

un alās mute | izdvašūās tad tavu dvēseli

*) Sk. G. E. Lessinga „Hamburgische Dramaturgie“ eēvadū.

**) Sk. „Die Kunst d. dram. Darstel.“ nodāļu „Der Rhythmus der Poesie“,

nakts klusā bezgalībā, ||

kur zilā zvaigžņu aezēri | gar sirmām piana ceļa

[krastīam svārstas... ||]

(Fr. Bārdas — „Gurdumā“.)

c) trochaja daiņu četrpēdu pantmērs:*)

Agrītiņa plāvējiņāi, | agras dzīšanas skandētājāi, |

Baltus rudzus, | baltus mīažus, | zelta vārpām kviašu-druvu; ||

Lai ēd sunīts, | lai ēd kaķīts, | lai ēd ceļa-gājējiņis, ||

Lai ēd | visi slikti ļaudis | labam lēmtūa labumīnu. ||]

(A. Brigader — „Maija un Paija“.)

d) daktila pantmērs:

Laiki, un vālstis, un cilvēku sejas, |

Jūra, un zvaigznes, un pavasars ||

Izstaigās nūaliktās likteņa dejas, — ||]

Mūžīgs tik atzaļās brīvības gars. ||]

(Sudrabkalna — „Mūžam jaunais logs“.)

Šee nedaudzee peemēri rāda, ka dzejas metriskais ritums, kāds tas arī nebūtu: jamba, trochajs, daktils vaj cits, eenes vārdu sarindojumu izrunā tikai zinamu ritmisku plūdumu, bet ka daiļrunas formas estētiskā izveidojuma ritmu (akcentus un pauzes) nosaka teksta saturs un, protams, runataja izjūta. Veena un ta paša teksta ritmiskais izveidojums dažādu daiļrunataju izpildījumā būs katreiz savads, īpatnejs, tadēļ ka visi mākslineeki veenlīdz spilgti neizjūt un arī veenlīdzīgi nepārvalda savus izteiksmes līdzekļus.

*

Mūsu nolūks nebūt nebija ar augšējiem peemēriem nospraust mākslineekeem — daiļrunatajiem zinamas konturas jeb rāmjus, kurās teem jaturas savā radišanas procesā. Ne, esam tikai gribejuši sneegt un apgaismot daiļrunas likumus, kas ikveenam jaleek vērā, jāpatura acīs, lai sasneegtu savā mākslā pilnību. Un ceram, ka būsīm daudzēem peepalīdzējuši un daudzus pamudinājuši censtees pēc šādas pilnības daiļrunas mākslā.

*) Vārsmas gan rakstītas daiņu četrpēdu trochajā, bet tā ka dzejneecē nav viscaur eevērojuse daiņu ritma likumu, ka divpēdu posma ceturťā pēdā nedrīkst būt fonetiski smaga zilbe, (kā še: -nāi, -jāi, -pām, -nīts, -ķīts, -tūa) tad arī dzejas ritmiskais plūdums teek saraustīts.

Praktiski vingrinājumi.

(Zeltmata izrunas izkopšanas metode.)

Eevadam.

Teorija katrā mākslā der tikai kā ceļa rādītāja, kā ceļvedis uz sprauto mērķi, bet par mākslineeku var kļūt veenīgi ar darba praktiku. Ikveenam mākslineekam jāizdara simteem, pat tūkstošiem dažādu praktisku vingrinājumu, lai izkoptu savus izteiksmes līdzekļus un peesavinatos to peeleetošanā zinamu gatavību. Cik ilgi un daudz nav jāvingrinās muzikim, lai izkoptu pirkstu veiklību, cik daudz skicejumu nav jāizdara gleznotajam, lai eevingrinātu aci un roku, cik ilgas gadus nav dzeedatajam jādzied toņu vingrinājumi, lai izkoptu savu balsi, u. t. t. Tāpat arī daļrunas mākslineekam jāstrādā gadeem ilgi pee sava izteiksmes līdzekļa — izrunas izkopšanas. Sen senee novērojumi jau vecajām kulturas tautam — grieķeem, romeešiem, likuši atzīt to, ka izruna izkopjama ar īpašiem vingrinājumiem, bet nevis runājot ikdeenišku valodu. To pašu darijušas jaunās kulturas tautas — itāļi, franči, vāci u. c., mācīdami speciēlās skolās runas mākslineekus ar īpašiem, šim nolūkam sadomateem vingrinājumiem. Tas pats ceļš ejams arī mums — latveešiem, izglītojot savus runas mākslineekus — skatuves darbineekus, akteerus.

Labi apzinotees, ka tikai metodisks darbs katrā mākslas pedagogikā var atnest vēlamās sekmes, vingrinājumus sastādot un eekārtojot, ceēši eevērotas pedagogiskas prasības. Protams, kā katru mākslas tehniku mācotees, tā arī izrunas tehniku vissekmīgāk var peesavinātees leetprateja skolotāja vaj audzinātāja personīgā uzraudzībā un vadībā. Vismaz vēlams, lai skolotājs-audzinātājs dod pirmos aizrādījumus personīgi; viņa izkoptā auss dzirdēs katru audzēkņa kļūdu un darīs uz to uzmanīgu, vaj novēros organiskos trūkumus un dos atteecīgus aizrādījumus to novēršanai. Kā ar pašmācību veen nevarēs kļūt par labu dzeedataju, tāpat ar pašmācību veen nevarēs tikt par daļrunātāju. Kā profesionāleem dzeedatajiem, tā profesionāleem akteereem jāmācās speciēlās skolās, vaj jāizglītojas pee leetpratejiem pedagoģiem, ņemot privatstundas. Taču izrunas tehnikas pedagoģijā leetprateju mums, pagaidam, vēl ļoti maz.

Tā tad daudzi, kas gribēs strādat pee savas izrunas izkopšanas ar šeeem vingrinajumeem, cerēs atrast nepeeceēšamos aizrādījumus šai grāmatā. Tamdēļ plaši jo plaši paskaidrots, kā vingrinājumi izdarami, kas jaeevēro, uz ko jagreež uzmanība. Visa mācības veela sadalita atseviškos uzdevumos, kuři pakāpeniski javeic, lai sasneegtu izrunas tehnikā vēlamo gatavību.

Pee vingrinājumu praktikas būtu peeziņejams sekošais:

1) Vingrinājumi izdarami pilnigi meerīgā gara stāvoklī. Uzbudīnajumā vaj uztraukumā, kad nervi ir saspīleti, izdariti vingrinājumi atnesīs maz labuma. Tikpat labi, kā ar nervozi savilkteem nevar klaveeres spēlet mācītees, tāpat nevar ar nervozi savilkteem runas muskuļeem runat mācītees. Pēc eespējas jaaizmirst viss cits un pilnigi jakoncentrejas uz izdaramo vingrinājumu — janododas ar leelako vēribu savam darbam. Izklaidība, nevēriba ļoti kaitē darba sekmem. Ja nav laba oma vaj meerigs gara stāvoklis, tad labak nevingrinat, jo labuma nekāda leelā nebūs. — Audzinatajeem-skolotajeem eeteicams, ja redz, ka audzeknis pirms vingrinašanās uztraucas, ar to vispirms parunatees: kaut ko ikdeenīšku pavaicat, likt ko pastāstīt, ko atbildet, kam ar visu vingrinājumu nav nekāda sakara. Un tikai tad, kad novēro, ka audzekņa uzbudīnajums aprimis, likt tam runat vingrinājumu. Pa reizei der norunat vingrinājumu pašam skolotajam, tad audzeknis, eeklausidamees, veeglak pats var eesākt un aizmirst par savu uztraukumu.

2) Ķermenim jābūt gluži meerīgā stāvoklī, ne pārak stingram, ne ļodzīgam. Vislabak vingrinājumus izdarīt stāvus (bet dažus, saveenojot ar elpas vingrinajumeem, eeteicams izdarīt, vismaz sākumā, guļus). Nostātees tā kā kareivji stāv: papēži kopā un pēdu pirkstgali izgreeti smailā leņķī uz āru. Lai pārleecinatos, vaj stāvoklis drošs, — vaj nav par daudz vaj par maz kājas izgreetas, der paceltees pāris reizes uz pirkstgaleem un atlaistees atpakaļ. — Ja jūtas stipri noguris, vaj peekusis, negulejis, novārdzis, tad labak nevingrinat. Jo, ja vingrinājumus izdara ar nepatiku, negribot — tee neatnes vēlamā labuma.

3) Stingri raudzītees uz to, ka vingrinājumus izdara saveenotus ar kārtīgu elpošanu. Nekad muti neatvērt, nesākt tekstu runat, pirms nav eeelpojis. Tikai pastāvīgi par to domājot, padara kārtīgu elpošanu par paradumu. Taču, pate elpošanas tehnika jāizkopj neatkarīgi no izrunas vingrinajumeem. Nepeeeteek ar to, ka ar elpošanas tehniku tikai eepazistas teorijā, ne, pēc teoretiskeem aizrādījumeem (sk. 8. un 9. l. p.) tā jāizdara kārtīgi katru deenu. Protams, sākumā jau var apmeerinatees ar dabisko elpošanu. Tomēr vēlams, ka audzeknis jau prastu ar šķirtni elpot, eekams stājas pee izrunas vingrinajumeem. To var pāris deenās pēc leetiškeem

aizrādījumeem eemācitees. Pate tehnika tad sakarā ar atteecigeem izrunas vingrinājumeem pakāpeniski attīstama. — Katrs dzeedatajs zin, ka viņš bez labi izkoptas elpošanas tehnikas neko labu neveiks; tomēr daudzi akteeri elpas izkopsšanai nepeegreež vajadzīgo vēribu, bet eeskata to par blakus leetu. Sapratīgs akteeris, turpreti, nodarbosees ar elpošanas tehniku kārtīgi visā sava darba gaitā, labi zinadams, ka nolaista elpas tehnika traucēs viņu mākslneeciskās radišanas procesā sasneegt vēlamus rezultatus.

4) Ļoti nopeetni katrs audzeknis jābrīdina no pārak leelas steigas. Ja pārak steigšus vaj pavirši izdara vingrinājumus, tee neatnesīs nekāda vaj ļoti maz labuma. Jaunam eesācejam nevar deezgan beeži atgādinat: kas meerīgi un uzmanīgi strādā pee savas izrunas izkopsšanas, teek ātrak uz preekšu nekā tas, kas pārak steidzas. Nevajaga gribet drīz un ātri visu paveikt, jo tehnika ar varu nav peesavinama. Jasargas balsi sa-speest, forset, samocit, pārpūlet. Tāda steidzīga neprātīga strādāšana tikai attālina, nevis tuvina mērķim.

5) Ari darba ilguma ziņā vajag eeturet mēru. No svara nav tas, cik ilgi katru deenu strādā, bet kā strādā. Galvenais ir kārtīgi strādāt, un katru deenu, bet nevis tikai tad, kad atceras vaj eedomajas. Vajag uzlikt sev par peenākumu katru deenu izņemt zinamus uzdevumus cauri. Katram vingrinājumam sākumā var zeedot 10—15 minutes; un to atkārtot 3—4 deenas. Nekad nepāreet uz jaunu vingrinājumu, eekams nav eepreekšējā sasneegti kādi jūtami panākumi. Kad vingrinājumu skaits jau pavairojees, teem katram zeedojamo laiku var pamazināt uz 5—10 min., tā ka viss vingrinašanas laiks neilgst ilgāk par veenu stundu veenā deenā. Vaj ari eedalīt darba laiku tā, ka zinamus vingrinājumus izdara preekš pusdeenas, citus atkal pēc pusdeenas. Neveenam nenāksees grūti stundu vaj pusstundu atlicinat kārtīgam darbam. Un kārtīgs, nopeetns darbs dara brīnumus!

6) Katrs vingrinājums nolemts zinamam nolūkam. Tee metodiski sakārtoti tā, ka pakāpeniski pārejām pee aizveen grūtakeem uzdevumeem. Taču izņēmuma gadījumos no šīs kārtības var ari novērstees. Jo dažam audzeknim ir šādas un otram atkal citadas kļūdas un trūkumi, tā ka veenam iznāk nodarbotees vairak un ilgāk ar veenu, otram atkal ar citu vingrinājumu. Veens ātrak paveic šo, otrs atkal to uzdevumu. Dažs nevar izlabot dziļak eesakņojušās kļūdas ilgaku laiku. Tadēļ tomēr nevajag palikt pee ta uzdevuma nedeļam ilgi, bet vajag eet tālak; tikai pee neveiktā uzdevuma vajag katru deenu atkal atgreetees un atteecīgus vingrinājumus izdarīt. Vispār eeteicams visus vingrinājumus pirmos mēnešos katru deenu no gala izdarīt, ari tos, kas veikti; un pee neveiktajiem jo ilgāk

pakavetees. Tā deenu pa deenai. — Viss uzdevumu skaits nav leels — tikai 12. Ši veela domata sešēem mēnešēem. Šādā laika sprīdi, ari seviški nelabvēligos apstākļos, eespējams sasneegt tādu tehnisku gatavību izrunā, ka var jau stātees pee mākslneeciskas radīšanas daiļrunā jeb deklamacijā. Protams, ari tad vēl nevajag pavisam atmest praktiskos vingrinajumus, bet tos šad un tad izdarit, it īpaši tos, kuŗi vēl nav apmeerinoši veikti. Neveenas mākslas tehnika nekad nav tik pilnīga, ka to vairs nevaretu tālak un labak izkopt. Darbs darina meistarū!

Tuvaki aizrādijumi, kas specieli atteecas uz katru vingrinajumu, atronami katra uzdevuma aprakstā.

Pirmais uzdevums.

a skaņa veidojums.

A veidošana ir ļoti veegla un veenkārša: ja, balsij skanot, mēli nekustinadami, atveŗam muti, dzirdam skaņu, ko auss uztveŗ kā *a* skani. Taču šī skaņa veidojums var būt labs vaj nelāgs, raugotees pēc ta, kā savus runas rikus nostādam un kā toni jeb skaņu eevedam balss stobrā. Lai dabutu labu, tīrskanīgu, tāli plūstošu *a* skani, jaeevēro prasības, kas minetas *a* skaņa veidojuma teoretiskā aprakstā (sk. 31. l. p.). Peeturotees pee šēem teoretiskeem aizrādijumeem, javingrinas praktiskā izrunā. Šam nolūkam noder skaņu vingrinajumi, kur *a* saistīts ar citeem skaņeem; jo runajot *a* pašu par sevi veen, mazak būs dzirdamas kļūdas un trūkumi*).

I.

*mazâ alma râvâ bradâ
basâm kâjâm krasta malâ.*

Te pakāpeniski ar katru balseenu pārejam no veeglak uz grūtak izrunajamām skaņu kŗavam. Runajot, galvenā vēriba japeegreeŗ *a* balsenim un mazak ar to saistiteem troksneņeem.

Katra rinda jarunā veenā elpas paņēmeenā; starp atsevišķeem balseeneem nedrīkst eeelpot.

Sākumā jarunā balseeni šķirti, ar mazām starpklusem: *ma-zâ-al-ma* u. t. t., lai dzirde uztvertu katru skani un prāts eegaumetu muskuļu kustības. Jo visas vingrinašanas nolūks ir eevadit muskuļu kustības noteiktās sleedēs. To panāk, pastā-

*) Visi izrunas vingrinajumi eespeesti šai grāmatā peeņemtā fonetiskā rakstībā, neeturot parasto ortografiju, jo vingrinajumos vēriba peegreeŗama tikai skaņeem, ne saturam.

vigi atkārtojot veenas un tās pašas kustības. Ar dzirdi javēro, vaj skaņa laba, tīra, dzidra. Ja *a* veidojums būs par dziļu kaklā, tad to tūlīn manīs pee balseena *al*, kur *l* skanēs ceeti, kā kreevu *л*. Tad jacenšas skaņu pārnest vairak uz preekšu, pee zobeem, ko panāk, peekļaujot mēles galu pee augšejo preekšzobu saknem un neatvelkot atpakaļ (sk. aizrādījumus par *l* veidojumu, 42. l. p.).

Lai skaņu pārnestu labi preekšā, der eevērot sekošo: Pirms muti atdara, vajag ļaut savām balss mēlitem vibret, t. i., vajag ilgak pakavetees uz *m* skani, jo pee *m* veidojuma mēle guļ pilnīgi meerīgi mutes dzelmē, kas ir arī *a* skaņa veidojuma pareizais stāvoklis. Un tikai tad, kad *m* jau labi skan, par *a* nedomājot, atvērt muti jeb apakšžokli. Protams, pee tam mēle nedrīkst mainīt savu stāvokli nedz tonis atkrist atpakaļ kaklā. Uz to sevišķi jagriež vērība, ka balss tonis nesvārstītos, pārejot no veena skaņa uz otru. Tonis jauzskata kā materials, no kura izveidojam dažados balseenus — valodas skaņus. Tādēļ attecīgām runas rīku kustībam no paša sākuma japeegreež nopeetna un uzmanīga vērība. Mūsu dzirdes sajūta uztver toņa plūsmu un skaņa veidojumu, un sākumā apzinīgās runas rīku kustības vēlāk padara par neapzinīgām, mechaniskām.

Kad *a* veidojums jau pareizi nostādīts, — nav saspeests, dziļš vaj dobjš, tad var sākt vingrinājuma skaņus plūdinat kopā — slaidā laidā:

mazāalmarāvābradā
basām kājām krastamalā.

Jarunā pusdzeedoši, balss strūklu nepārtraucot. Pirmak eeelpot pēc katras rindas, tad — ik pēc divām rindām un turpmak — norunat veenā laidā abas rindas vairak reiz, kamēr elpas peeteek. Ja visu vingrinājuma tekstu plūdinat labi nepadodas, tad runat sākumā tikai divus pirmos vārdus, kur visi *a* skaņi jaukti ar plūdeņem:

mazāalmamazāalmamazāalma.

Eeteicams runat pārmaiņus dažādās toņkāpēs — augstak un zemak. Tomēr sākumā, kamēr apjauš toņa pareizo plūdumu, labak runat savā parastā augstumā. To var veegli atrast, izsakot kādu ikdeenišku teikumu, kas sākas ar līdzigeem skaņeem, peem. „*Mana māsa nav mājās*“. Tad uztvert toņa augstumu un sākt vingrinat.

Pārejot uz visa teksta izrunu, vingrinotees greezt vērību arī uz skaņu fonetiskām īpatnībām: svabados balseņus — steept, grūstos — lauzt; tomēr tā, ka balss strūklu nepārtrauc. Vingrinājuma tekstā ir daži eksplozīvie skaņi (sprēguļi *b, d, t, k*), kuŗi

Tā vingrinotees eemanas toni pareizi vadit. Ikveens drīz veen apjautīs, ka tiklīdz par daudz elpas izleetos, tonis vairs nebūs tirskanīgs, bet taps ass, saspeests vaj pat ķerkstošs. Jaraugas uz to, ka *a* skanetu maīgi, sulīgi, pilnskanīgi. Jo veenadaks, noteiktaks būs elpas speedeens un meerīgaks mēles un gāmura stāvoklis, un jo nepeespeestaks, brīvaks *v* veidojums, jo labaki skanēs *a*. Katra peespeesta, ar varu veidota skaņa nekad nav tīra, laba, skanīga. Kamēr skaņu veidošana nopūlē un dara mokas, tikmēr ta nav pareiza. Tad vingrinotees jāatron pareizais veids, vaj nu pašam sevī klausotees vaj izpildot skolotāja dotos aizrādījumus. Ja vingrinotees nav patīkama sajūta, bet vingrinašanās nokausē, tad ta atmetama, pārtraucama.

Sākumā nekad nevajag vingrināt ar pilnu spēku vaj stiprā balsī, bet tikai ar leegu balsi paņēmeenu. Ja tas jau klausā, labi padodas, tad tikai var sākt vingrināties ar grūsto balsi paņēmeenu. Tad augšējo vingrinājumu runājot, to sadala itkā nesakarīgos balseenos, peem.:

va—kar—ma—na—mā—sa

u. t. t., pee tam katru balseenu izrunāt kā patstāvīgu skaņukopu (ne vārdus, ne jēdzeenus!), protams, eevērojot fonetisko pareizrūnu. Tā sakot, tekstu saskaldīt fonetiskās zilbēs jeb balseenos.

Kad, pa atsevišķiem balseeneem runājot, jau padodas *a* skaņu pareizi, labi veidot, tad var II. vingrinājuma tekstu sākt runāt ar satura izteiksmi, peemērojot loģiskus uzsvarus un ritumu. Taču sevišķi tad jāuzmanas un jāvēro, vaj katrā balseenā skaņa veidojums ir labs. Jo parasti gadas, ka audzēknis, pa balseeneem runādams, skaņus izveido labi, bet, sakarīgi pēc satura runādams, peelaiž savas vecās kļūdas un trūkumus. Te nu nopeetna kontrole no leela svāra. Bet paša audzēkņa auss, kas pee savu skaņu izrunas peeraduse, tik drīz nepareizības un kļūdas neevēros kā sveša auss. Tadēļ, ja strādā patstāvīgi, vingrinās mājās, jāpalūdz pa reizei kāds beedrs, lai paklausas izrunā un uzrāda kļūdas. Protams, ļoti vēlams, ka tādām kontroletajām būtu laba dzirde, ka tas prastu izšķirt nelāgus skaņus no labiem. Ja turpreti pee savas balsi izkopšanas strādā skolotāja-audzinateja uzraudzībā, tas, darīdams audzēkni katreiz uz kļūdīgo izrunu uzmanīgu, ātri un drīz izkops paša audzēkņa dzirdi tiktāl, ka tas pats varēs veegli atšķirt labus skaņus no nelāģiem. Pašam sevi dzirdēt, pašam sevi kontrolet — ir pamata prasījums, mācotees izrunas tehniku.

Otrais uzdevums.

Žokļa vingrinājums.

Daudzi cilvēki paraduši runat, žokli peeteekoši plati neatverot, to gandrīz nemaz nekustinot. Ja arī ikdeenišķā dzīvē tā var saprastees, tad tomēr akteeris mākslineeks, kā arī skolotājs, mācītājs vai cits atklātības runatājs tā nedrīkst runat. Jo tā runājot, skaņi neteek peeteekoši reljefi izveidoti, kadēļ tāļu neplūst un nav labi sadzirdami, vaj var tikt pārprasti. Tāda runa velti nopūlē un nogurdina klausītājus; tā arī nepaņā savu eespaidu, ja nav labi sadzirdama vaj saprotama. Jacenšas runat tā, ka apakšžoklis pee ikkatra balseena atvērtos, noslīgtu uz leju noteiktā platumā (sk. 31.—34. l. p.). Veidojot *a* skaņi, ikveenam veegli nāksees žokli atvērt peeteekoši plati, turpreti *i* veidojot, tas jau būs daudz grūtāk. Tadēļ javingrinās, japadara žokļa kustības paklausīgas. To nu vislabāk var izdarīt tādā kārtā, ka saista *i* ar *a*, lai abus skaņus, veenā laidā runājot, žokli peeradinatu pee nokrišanas.

I.

*piā tiaviām miatiām šķiadiām siats,
šķiat lialiām stīabriām liācijas ziads,
lials biadiām priaks, piā miatiām briān,
liac, viāniam smiakiām, sniadz, sviāž, skriān.*

Vingrinājumu runājot, jāleek vērā, lai žoklis, *ia* veidojot, izdarītu tikai veenu kustību — noslīgtu veenā paņēmeenā, bet nevis pee *i* un *a* katra atsevišķi, turpreti mēle izdarītu divas kustības: būdama *i* stāvoklī, noslīgtu *a* stāvoklī. Uz to stingri jaraugas, jo parasti noteek tā, ka pee *i* žoklis maz atvērts un tikai pee *a* nokrīt lejāk. Vingrinot jāpeeradinas žokli atvērt tikpat pee *i* kā *a* veenā platumā un veenā paņēmeenā.

Sākumā skaņai nepegreezt leelu vēribu, bet domāt tikai par žokļa kustību. Eeteicams vingrinājumus izdarīt spoguļa preekšā, lai pats varetu kontrolet žokļa kustības; vaj arī vingrinotes nolikt pirkstu (īkšķi), peespeežot elkoni pee krūtim, zināmā attālumā zem žokļa, un runājot uzmanīt, vaj žoklis katreiz, pee katra balseena, atsitas pee kontroles pirksta. Tā javingrinās tik ilgi, kamēr žoklis teek paklausīgs.

Kad žokļa kustības jau eevaditas pareizās sleedēs, jāskā pegreezt vēribu arī skaņu pareizam veidojumam, sevišķi balseņem *ia* (ee). Parasti atgadas, ka līdz ar mēles atslīgšanu no *i* uz *a* tā arī atraujas atpakaļ kakla atvarā. Te nu jāuzmana, ka, mēlei noslīgstot, tās gals neatvilktos no apakšējiem preekšzobeem. Jo tad *a* skaņa veidojums būs saspeests, neskaidrs. Jaeevēro viss tas, kas teikts agrāk par *a* veidošanu.

Lai peeradinatu, žokli nokrist, eeteicams vēl vingrinātees šādā kārtā: vairak reizes runat kādu vārdu, kur saknē *ia*, un tad pēkšņi pāreet uz vārdu, kur saknē *i*, peem.:

viāns, viāns, viāns, viāns — vīns.
ziāds, ziāds, ziāds, ziāds — zīds.
riāts, riāts, riāts, riāts — rīts.

Pee tam stingri jaraugas uz to, lai žoklis pēdeajā vārdā, runajot *i*, izdaritu gluži to pašu kustibu, ko pirmakos vārdos pee *ia*; protams, mēle pee *i* vairs nenoslīgst. Tā neatlaidīgi vingrinotees neilgā laikā var panākt vēlamo žokļa nokrišanu.

Tiklīdz žoklis jau paleek paklausigs, var pāreet uz *i* skaņa veidojumu.

II.

zili lini nīktin nīkst,
visi zirņi vītīs līdz;
knišļi dzīvi sīc i pīkst,
nikni vilki stipri dīc.

Sākumā atkal runat pa atsevišķeem balseeneem, greežot vēribu uz *i* skaņa pareizu veidojumu (sk. 31. l. p.). Lūkotees uz to, ka žoklis kārtīgi noslīgst pee katra *i* veidojuma. Pēc eespējas var žokļa atvēruma platumu pārspīlet; jo vēlāk tekošā runā tas tā kā tā tik plati nenokritīs, tomēr būs peeradinats izdarit kustibu. Citādi peeron runat tā, ka, skaņus veidojot, kustina tikai mēli, lūpam mazleet paverotees, bet žoklis paleek nekustīgs. Tā veidots *i* ir saspeests, speedzīgs, ass, pa reizei ar zobu šņākoņas peemaisijumu. No tam jaizsargas. Tāpat jasargas atvilkt mēles galu no preekšzobeem, lai *i* nedabutu kreevu *bi* peeskaņu. Jalūkojas ari uz to, ka mēles mugura būtu labi stāvus pacelta pret ceetajām augšslejam, lai tonis kļūtu skanīgs, dabutu metala tīrskaņu. Protams, lūpas jaatvelk mutes kaktiņos atpakaļ.

Lūpu kustībam, kamēr vēl nopūlas ar žokļa kritinašanu, nevar peegreezt galveno vēribu. Tikai tad, kad žokļa kustības jau padodas, jauzmapa ari lūpu kustības. Neatvelkot lūpas atpakaļ, zobi neteek atsegti, un *i* zaudē savu skanīgumu. Taču eesācejs nevar reizē par visu domāt. Tadēļ jastrādā pakāpeniski — kad veens nolūks sasneegts, tad japāreet uz otru; vaj atkal, strādat pārmaiņus — veenreiz peegreezt galveno vēribu žokļa, otrreiz lūpu kustībam. Pēc tam tikai, kad abas funkcijas atsevišķi klausu, peegreezt vēribu abām reizē. Tā tad, runajot augšējo vingrinājumu, uzmanit, vaj pee katra balseena

noslīgst žoklis un atvelkas lūpas atpakaļ. Abām kustībam jānotiek vienā reizē.

Vēlāk, kad žokļa un lūpu kustības jau peeteekoši klausā, top mehaniskas, jāpegreež seviška vērība pareizai *i* skaņa attīstībai un izkopšanai. Tad var izdarīt atkal tamlīdzīgus vingrinājumus, kā ar *a* skani, gan plūdinot skaņus kopā vienā laidā, gan runājot dažādā tonkārtu augstumā, gan ar dažādu elpas garumu, u. t. t.

Eteicams arī, izejot no *j* skaņa, veidot *i*, peem. *jī* — *īj*, *jī* — *īj*. Pee tam uzmanīt, ka, pārejot no *j* uz *i*, mēle negrozītu savu eņemto stāvokli, bet tikai atbrīvotu aizsprostojumu pee zobu saknem (alveolam); protams, te noteek tikko nojaušama maza kustība mēles preekšējā daļā. Šo vingrinājumu var dinamiski kāpināt un atslābināt, vienā elpas paņēmeenā:

< j j j i i i i ī i i i i j j j j >

Trešais uzdevums.

Lūpu vingrinājums.

Labam runatajam jācenšas attīstīt veiklas lūpu kustības. Tadēļ ar to jānodarbojas speciēli, peegreežot visu vērību veenīgi lūpu muskuļu vingrinājumeem. Te noderēs sekošee vingrinājumi:

I.

viņu rītu ripu situ,
citu rītu stību cirtu.

Tā balseņus *i* un *u* pārmaiņus veidojot, lūpas izdara pretejas kustības (sk. šo skaņu veidošanas likumus 31., 32. l. p.). Jācenšas tās pārspīlet, lai, pārmaiņus veenu aiz otra runājot, lūpas stipri atvilktos atpakaļ un stipri pasteptos uz preekšu, Kustības var būt tik spējas, ka netik veen ģīmja (vaigu) gali paceļas, bet arī kakla cipslas savelkas. Tā jāvingrinās tik ilgi, līdz teek eegūta pilnīga lūpu mehanizācija, t. i., neapzinīgi veiklas kustības, ka, teeši par kustinašanu vairs nedomājot, lūpas pašas no sevis katrreiz izdara kustības.

Sākumā par žokļa noslīgšanu nevajaga domāt, bet peegreežt galveno vērību tikai lūpu kustībam. Protams, jāskatas uz to, lai zobi nebūtu ceeši sakosti, bet drusku pavirus. Tikai vēlāk, kad lūpas jau eeguvušas vēlamu kustību veiklumu, jācenšas kustības izdarīt sakarā ar žokļa nokrišanu. Te zinamā mērā kustības atveeglina sekošs vingrinājums ar *ia*, balseņa *i* veetā:

II.

*vianu tiavu mīatu mianu,
lialu iavu ziādu sianu,
priaku dziāsmu dianu dīazdu,
viaglu tiāksmju mīagu gīadu.*

Runajot šo vingrinājumu, žoklis pee eevingrinatā *ia* divskaņa jau kritīs bez leelām pūlem. Tagad tikai jaraugas uz to, lai tas nokristu ari pee *u* skaņa veidojuma. Lūpas izsteepjot uz preekšu, zobi gan paleek apsegti, tomēr žoklim janokrīt vajadzīgā platumā uz leju. Vingrinājumu izdarot, jauzmanas, ka gāmurs pee preteju balseņu veidojuma pārejam necilatos uz augšu un leju. Kontroles dēļ jauzleek pirksti uz kakla. Zinams, maza kustiba, veidojot pamīšus *i* un *u*, gāmurā no teek, jo pee pirmā skaņa balss stobrs saīsinas un pee otra pagarinas. Taču šī kustiba nedrīkst būt tik spēja, ka gāmurs, kā saka, „pumpē“ uz augšu un leju. Muskuļeem gāmurs janotur pret elpas speedeenu, jo citadi balss tonis nebūs no teikts, labs.

*

Pēc lūpu kustību vingrinājuma var pāreēt uz *u* skaņa veidojumu.

III.

*uguns mutuļus kur jūt,
tur nu gruzd un kūp un brūk.
kuplu dūmu uzsūc jukums,
zūd nu mūsu druvu smukums.
mūsu lūgums nu būs grūts,
dusmu plūdums dus uz krūts.*

Kā pee citeem skaņu vingrinājumeem, tā ari še sākumā japeegreež vērība tikai runas rīku noteiktām, pareizām kustībām. Pēc tam jadamā par toni, ar dzirdi kontrolejot ta plūdumu, kā ari fonetisko veidojumu u. t. t.

Ja auss novēro, ka *u* nav labs, — vai nu ir pārak veegls, mīksts, kā vācu *u*, kas ceļas caur to, ka mēles galu patur pee preekšzobeem, vaj ari ir neskanigs, bez metala, — tad japeegreež toņa veidojumam vairak uzmanibas. Jaraugas, lai tas labi atbalstītos uz elpas un tīktu veidots ar pareizu balss paņēmeenu. Te var rikotees tāpat kā pee *a* un *i* veidošanas, bet izejot no *l* skaņa, peem.: *lū* — *ul*. Pirmo *ū* vajag runat ar grūsto balss paņēmeenu, it kā gribetu izrunat vārdu *lūgums*; tad

žoklis plašak nokritis un tonis enerģiskāki eeskanesees, pee kam prātā eedomatais *g*, kas gan neteek izrunats, pavedina atvilkt mēli atpakaļ un tādejādi balss stobru pareizi nostādīt. Ja jau pareizais paņēmeens ir nodibinats, tad var toni plūdināt, to pastiprinot un atslābinot, vidū pārejot uz *a* skani, peem.

< i i u u u a u u u i i >

Tikai jāleek vērā, ka, pārejot uz *a*, mēle nepaliktu *u* stāvoklī, t. i., atvilktā no preekšzobeem, jo tad *a* dabūs dobru, nelāgu peeskaņu. Var arī vingrināties bez pārejas uz *a* balseni. Nepeemirst, ka šādi *crescendo* vingrinājumi izdarāmi ar veenu elpas paņēmeenu, lēnam balsi dinamiski pastiprinot un atslābinot, kamēr elpas peeteek. Tad dziļi eeelpot un sākt atkal no jauna.

Nebūs leeki vēl reiz peeminet, ka elpošanas teknikai ar atteecīgu vingrinājumu palīdzību (sk. 8.—10. l. p.) vajag būt jau pareizi nostādītai, pirms vispār stājas pee toņa izkopšanas. Tadēļ pee elpas tehnikas jastrādā par sevi un jāpadara šķirtnes darbība paklausīga, lai nebūtu velti kavekļi toņa izkopšanā.

Ceturtais uzdevums.

Starpbalseņu vingrinājumi.

Ja trīs pamatbalseņi (vokaļi *a*, *i*, *u*) jau pareizi nodibināti, tad pārejo starpbalseņu (*e*, *æ*, *o*) vingrinājumi vairs nedarīs leelas grūtības. Tomēr pateicotees mūsu valodas izlokšņu dažādībai, balseņa *e* izrunas izkopšana dažkārt prasa nopeetnu darbu. Ir apgabali, kur šauro *e* vispār izrunā paplati, ja arī ne pilnīgi kā *æ* skani. Audzekņeem, kam ir tādu apgabalu izruna, būs nopeetni jāvingrinās pareizā *e* izrunā. Te sākumā nepeeceešama skolotāja, audzinātāja vadība, kas audzekņa dzirdi peeradina pee pareiza *e* veidojuma. Tad var sākt vingrināties, pee kam stingri jāuzmana, lai, balseni izrunājot, lūpas atvilktos pee katras žokļa kustības mutes kaktiņos atpakaļ (sk. *e* veidojuma aprakstu 33. l. p.).

I.

jete, zete zemenēs;
pēters meklē vēdzeles,
mēs te sēnes, celmenēs;
vecene, ej mellenēs!

Vingrinotees jāpeegreež vērība arī žokļa kustībam, jo beeži gadas, ka eesāceji, domādami par mutes kaktiņu kustībam,

aizmirst žokļa kustības izdarīt. Sākumā, protams, labāk uzmanību peegreezt katrām kustībam par sevi, ko vislabāk varēs novērot, spoguļa preekšā vingrinotees; un tad, kad tās atsevišķi klausā, censties izdarīt abas reizē, kas sākot būs deezgan pagrūti. Taču jarauga, tāpat kā pee *i* veidojuma, abas kustības apveenot, resp., reizē izdarīt.

Pirms pāreēt uz *æ* (platā e) vingrinājumu, jacenšas izprast un aptvert abu šo radnēcīgo skaņu veidojuma lūpu kustību pretešķības. Izrunājot *æ*, mutes kaktiņi neatvelkas atpakaļ, vismaz neizdara spējas lūpu kustības. Lai abas kustības veeglak apjaustu, eeteicams izdarīt pārmaiņus veenu un otru, *e* un *æ* skani runājot, peem.)*

ne-æsmu, ne-ædu, ne-bæda, ne-værts;

vai atkal sekošo sakarīgo teikumu:

væcs te cælms ne mæsts ne væsts.

Jarunā šķirti pa balseeneem, pee kam eeturet ilgakas pauzes, lai muskuļu kustības labāk mechanizetu. Kad atšķirība apjausta un pārmaiņu kustības jau padodas veeglak neapzinīgi izdarīt, tad japeegreež vērība arī skaņa fonetiskām īpatnībām.

Tā kā cik necik sakarīgu vingrinājumu ar vārdu savārstījumu, kuņpos būtu veenīgi *æ* skanis, nākas grūti mūsu valodā sarindot, tad ņemsim vārdus, kur pārmaiņus ir *æ* ar citeem balseņeem:

I.

*læzænâ pælcækâ æzærâ vædækla pældas.
væscælâ dælcænâ tævs rædz nebædas zænu.*

II.

*vælas væsmas vælk gar æku žæli,
bædu dækâm ņæmas spēka dæli.*

Pirmā vingrinājumā peegreezt galveno vērību tikai *æ* izrunai, otrā — arī citeem balseņeem, lai eegaumetu runas rīku kustību pārmaiņas. Vingrinotees var peeleetot tos paņēmeenus, kuņi peemineti, apskatot balseņa *a* vingrinājumu.

*

Balsenis *o*, kā jau aprādīts teoretiskā daļā (sk. 33. l. p.), nav īsti latvisks balsenis. Taču, tadēļ ka tagadejā modernā latveešu valodā uzņemti daudz vārdi ar tiro *o* skani, nepeecešami peesavinatees arī ta pareizu izrunu. Jo sevišķi tas

*) Atteecīgu burtu trūkuma dēļ, nebij eespējams visus vingrinājumus eespeest veenādā drukā, kā tas leetas labā būtu vēlams. Zeltm.

eeteicams audzekņeem, kuŗi uzauguŗi uz laukeem, kur tee varbūt ir peesavinajuŗees nepareizu tīrā o izrunu. Tam nolūkam noderēs pāris vingrinājumi, kur sarindoti no sveŗām valodam aizņemti vārdi ar tīro o.

I.

olga morozova operā oktobrī koncerteja zolo.

II.

*otto lomondo romanā improvizators polonio
inkognito saduŗ hotelī olderado donnu domino
kā moderns otello.*

Kad tīrā o izrunā eegūta zinama noteiktība un veiklība, tad var vingrinātees o izrunā pārmaiņus ar citām skaņam, seviŗki mūsu valodas plato o (ua). Peemēram, lasot sekoŗu tekstu (kur ar nolūku peepatureta oficialā rakstība, kuŗa o no ua neatšķir):

No modernās operas nākot, kur dziedoni Oberonu tēloja primadonna Olga Ozol, opozīcijas organa „Nomods“ reporteris Romans Plostkoks nodomāja obligatoriski nokritizēt otro tenoru kā ļoti novecojuŗos prettēlotāju, ko no operas vēl ŗogad nāktos dzīt prom. To, protams, tam nepiedos ne operas zolisti, ne oficiozā prese, ne nodroŗināto nacionālo organizāciju politiskie oponenti no demokrātisko locekļu noorganizētā bloka.

Piektais uzdevums.

Divbalseņu vingrinājumi.

Ja atseviŗki balseņi (vokaļi) pēc kārtas vingrināti un to veidoŗanā jau eegūta noteikta pareizība un veiklība runas rīku funkcijās, tad jāpāreet uz divbalseņu (diftongu) vingrinājumeem. Tee vairs leelas pūles nesagādās, ja jau balseņi skan labi. Jaraugas tikai uz to, lai, divbalseņus runājot, kuŗi gan sastāv no divi atseviŗkeem skaņeem, ŗoklis neizdarītu artikulācijas momentā divas kustības, jo ŗee divi skaņi te sakusuŗi par veenu skaņu veenību. Uz to jau gan bij aizrādīts, apskatot *ia* vingrinājumu (sk. otro uzdevumu). Tas nu jāleek vērā arī pee citu divbalseņu vingrinājumeem.

Tā ka divbalseņa *ia* izrunā jau esam vingrinājuŗees sakarā ar ŗokļa kustībam, tad atleek tuvāk apskatīt tikai pārejos. Te pirmām kārtam ŗemsim gaiŗās skaņu kārtas diftongus *ai* un *ei*.

I.

*dāiļai méitai váigs lai káist,
reiz tai laimei báiles gáist.*

II.

*tai áizbaidítai skáistai kaijai,
báil láistias vairs áiz pláisai, aizai.*

Faktiski visi *ai* veidojumi ir, tā sakot, ačgarni *ia* veidojumi, raugoties pēc runas rīku darbības: pirmo izrunājot, mēle no *a* stāvokļa paceļas *i* stāvoklī, bet, otro izrunājot, turpreti mēle no *i* stāvokļa noslīgst *a* stāvoklī. Tā tad kustības ir otrādas; citādi skaņu veidojums tāds pats. Nu jaraugas uz to, lai vingrinotees žoklis neizdarītu leekas kustības: ja tas pee *a* izrunas jau nokritis, tad tam tāi stāvoklī arī jāpaleek, kamēr mēle paceļas *i* stāvoklī, t. i., izveidojot divskaņa otro elementu. Parasti žoklis pee *i* izrunas teeksees uz augšu; to nu vajag uzmanīt un novērst. Kā jau teikts, *ai* uzlūkojams par skaņu veenību, un žoklim, to izrunājot, jāizdara tikai veenreizeja atvēršanās un aizvēršanās kustība. Tadēļ eeteicams sākumā vingrinājumu runāt pa balseeneem, peem. *dái-ļai méi-tai* u. t. t., un censtees žokli noturet labu mīrkli apakšā, lai tas aizvērtos tikai, kad sagatavojas izrunāt nākošu balseenu (zilbi). Protams, nevajag runāt tā, ka mute visu laiku paleek vaļā; turpreti žoklim jānokrīt pee katrā balseena izrunas un pēc tam jāaizveras, lai atkal nokristu atteecīgā platumā nākošā balseena izrunā. Tā kā grūti sastādīt cik necik sakarīgu vingrinājumu veenīgi ar *ai* vaj *ei* diftongeem katrā balseenā, tad veetam nāksees izrunāt arī citus skaņus. Šeem pēdejeem, citeem šai vingrinājumā eesprausteem skaņeem, nevajag peegreezt sevišķu vēribu. Visa uzmanība jākoncentrē veenīgi uz divskaņu izrunu, lai dzirde veidojumu eegaumē.

Kā pee citeem vingrinājumeem, tā arī še nevajaga runāt visu tekstu veenā laidā, bet katru vingrinājumu par sevi. Labaki panākumi aizveen eegūstami, ja veenu un to pašu tekstu vairakkārt atkārtu, un tikai tad, ja tas jau labi padodas, pāreet uz nākamo.

Tāpat vingrinātes ar tumšās skaņu kārtas diftongeem *au* un *ua*.

I.

*drāugs, tàus lauks jau plāuks,
kàut tàus trauks nau sàuss.*

Te pee divbalseņa *au* veidojuma sevišķi jāleek vērā, lai žoklis, skaņas otro elementu *u* artikulejot, kad lūpas pastumjas

uz preekšu, paliktu atvērts, bet netaisitos ceeti. Tā tad žoklis izdara veenu kustību — atveras veenreiz, kamēr mēle no meerīgā *a* stāvokļa, atvilkdamās atpakaļ, pāriet *u* stāvoklī (sk. veidojumu 32. l. p.), un lūpas tāpat no *a* stāvokļa pāriet *u* stāvoklī. Visas šīs kustības noteek saistīti veenā balseena izrunā. Tā ka šai vingrinājumā sarindoti veenīgi veenzilbigi vārdi, tad runāšana pa balseeneem pate par sevi atveeglinata. Vingrinotees jauzmana tikai, vaj veidojums pareizs un labs. Skaņu kopas *tavs* un *nav* izrunā kā *tāus* un *nau*, tadēļ tās ari še tā eespeestas, lai acs eegaumetu ta pašā skaņa zīmi (burtu), ko auss uztver.

II.

kùa tuas ùazualrùabùas rùac,
spùazùas lùagùas nùamuads muast.

Kā *ai* un *ia* ir savstarpeji atgreezeniski divskaņi, tāpat ari *au* un *ua*. Te vingrinot *ua* jaeevēro, lai tiktu ačgarni izdarītas tās pašas mēles un lūpu kustības, kuņas augšā apskatījām pee *au*. Žoklis nokrīt, lūpam pастeepjotees, jau pee pirmā elementa *u*, un paleek tai stāvoklī, lūpam atvelkotees, ari pee *a* veidojuma. Rīkles skanis *k*, vingrinājuma sākumā, atveeglina pareiza *u* izrunu, tikai jauzmanas, lai, pārejot uz *a* izrunu, mēle nepalīktu atvilkta no zobeem, bet eeņemtu tūlit savu meerigo stāvokli, peekļaudamās ar savu galu pee apakšejeem preekšzobeem. Skaņas artikulācijas momentā mēles pārejas kustība pee slaidajeem diftongeem noteek veenā laidā, bet pee grūstajeem ar mazu, tikko jūtamu, momentanu sastingumu (Glottisschlag); taču pāreja no veena skaņu elementa otrā jaizdara veenā balsspaņēmeenā.

III.

kaut dràugs tàus dúabjúas spruastúas smúak,
kaut drūmúas murgúas pràts jau plúak,
uz ļaužu puastu neraugúatías
túap gúads júa druašam káuĵâ dúatías.

Šai vingrinājumā jaukti *au* un *ua* divskaņi veeni caur otreem, un pastarpam ari vēl citi balseņi. Vingrinotees galvenām kārtam japeegreež vērība tikai *au* un *ua* izrunai. Ar šo vingrinājumu eeteicams tikai tad nodarbotees, kad atsevišķus *au* un *ua* jau labi un veikli padodas runat. Kā visus vingrinājumus, tā ari šo sākumā runat labi lēni, lai eegaumetu runas rīku kustību pārejas taisni pee teem skaņeem, uz kuņeem jagreež īpaša vērība. Nepeemirst, ka muskuļu mechanizācija ir katras vingrināšanās nolūks!

Jauktee divskaņi (heterogenee diftongi) *iu, ui* un *eu, oi* mūsu valodā sastopami ļoti mazā mērā, pēdejšais tikai svešvārdos. To izrunā jo sevišķi jāeevēro tee paši aizrādījumi, kas teikti par mēles, lūpu un žokļu kustibam, apskatot eepreekš citus diftongu veidojumus. Pārejot no gaišās uz tumšo skaņu kārtu, lūpu un mēles kustibas jo stiprak atšķiras. Šim pārējam, lai tās notiktu veenā laidā, tad ari jāpeegreež jo leela vēriba. Nevajaga skaņus atdalīt, kā tas noteek pa leelakai daļai svešvārdos, peem. *intu-itivs, jezu-its, tri-umfs, nāci-onals, aksi-oma, anu-itete* u. c., jo šajos gadījumos vokali, kaut gan stāv līdzās, nesakūst par divskaņeem. Turpreti latv. valodā, kaut ari senak aizgūtos svešvārdos, abi skaņu elementi saplūdinami par skaņu veenibu — divskani.

I.

*suitu puisis muiņniaks muižā,
smuidra puikas smuikas muiņā.*

Grūsti izrunajams *ui* divskanis sastopams ļoti reti, peem. pāris māju vārdos un darbības vārdos:

II.

*kūiķu kuilis sūinijās,
būiķu puīši plūinijās.*

Vēl mazak ir vārdu ar *iu*, tikai pāris trokšņa skaņu vārdos, peem. *pliukškēt, briukškēt* u. c., un tos izrunā ari vārdos *zius* (zivs), *krīvus* (krīvs), *kriāvus* (kreevs) u. c.

Pārejee: *eu, oi* — gluži maz sastopami, ar to vingrinašanu nebūs sevišķi janodarbojas.

Sestais uzdevums.

Ipatnejo kļūdu novēršana.

Strādājot pee balseņu vingrinajumeem, laiku pa laikam nākas novērot dažādus izrunas trūkumus un īpatnejas kļūdas. Galvenās, visvairak sastopamās ir: 1) zobu peeskaņa; 2) mēles peespeešana; 3) kaklā runāšana; 4) deguna peeskaņa u. c. Pee šo īpatnejo trūkumu novēršanas ikveenam jāstrādā atsevišķi, un jau līdztekus ar pirmeeem skaņu vingrinajumeem. Tiklīdz kādi īpatneji trūkumi, vaj izrunas paradumi, kļūdas u. t. t. novērotas, tūliņ jāķeņas pee atteecigeem vingrinajumeem to novēršanai un izlabošanai. Reti kad gadas, ka veenam cilvēkam būtu visi uzskaititee trūkumi, bet pa leelakai daļai

veenam šādi, otram citadi. Te nu jaet katram savs attīstības ceļš — veenam jaizleeto tādi līdzekļi, otram citadi.

Apskatisim min. trūkumus katru par sevi un sneegsim atteecigus aizrādījumus to novēršanai.

1. Zobu peeskaņa.

Modernās kulturas parašas atstāj savu eespaidu ari uz cilveka zobu attīstību. Tagadnes cilveku leelumleelai daļai ir stipri bojāti zobi, vaj nu neveenadi saauguši, sašķobijušees, ar leelām starpam, vaj citeem trūkumeem un bojajumeem. Viss tas dara savu eespaidu uz izrunu — skaņu veidošanu. Seviški, ja zobi jau ir jaunībā slikti, bērns peeradinas veidot nelāgus skaņus, no kupeem ari vēlāk grūti atradinatees. Galvenām kārtam tā dēvētā zobu peeskaņa ronas no slikteem zobeem. Bet daudz reiz pee tam vainigas ari nepareizas lūpu kustības, vaj žokļa neatvēršana, kā ari mīksta mēle. Ja lūpas, skaņus veidojot, neatvelk peeteekoši atpakaļ, tad elpa, seviški pee nebalsigeem skaņeem, caur zobu starpam sprauzdamās, sacel zobu peeskaņu. Tāpat, žoklim nenokrīt, caur reteem zobeem elpa cauri sprauzdamās rada peeskaņu. Pa leelakai daļai ari mīksta mēle vainīga, — ja ta ir ļegana un ceešaki nepeespeežas, atteecigus skaņus veidojot, pee preekšzobeem, tad, elpai izplūstot, ceļas peeskaņa. Ja uzrādītām kļūdam peegreež nopeetnu uzmanību un tās novērš, tad, neraugotees uz slikteem zobeem, var veidot labus skaņus un panākt labu izrunu.

Šo kļūdu novēršanai eevēlams vingrinajums, kur ar nolūku sarindoti pēc eespējas daudz zobu skaņi:

I.

*silts atspirdzināts sveic svāets rīts,
caur zariām saules stari trīcūat spīd,
starp ziadu stīabriām circens sīc,
tāds savāds spīdums birzei cauri slīd.*

Vingrinajumu runajot, it īpaši jacenšas visus zobu skaņus labi reljefti veidot, tā ka mēles gals dabū enerģiski darbotees. Visi *ts, ds* pilnīgi jaizrunā kā *c*, ar pārspiletu eksploziju. Tāpat ari visus *s, z* veidojot, ilgak uz teem jakavejas, peegreežot vēribu pareizam mēles, lūpu un žokļa stāvoklim (sk. 47., 52. l. p.). Lai elpas sastrēdzinajums būtu stipraks, eeteicams, vismaz sākumā, sakost zobus artikulācijas momentā. Protams, zobi tūlīn ateet vaļā, tiklīdz izrunajam balseenā esošo vokali, pee kam žoklim janokrit. — Tad vēl jaleek vērā, ka vingrinotees

balseeni veens no otra jaatdala ar deezgan spilgteem eegreezumeem, bet jasargas starpmirkļos eeelpot. Šo vingrinājumu runajot, varēs novērot sekošu parādību, ka tekošā runā, ja veens vārds beidzas ar troksneni (sprēguli) un nākošais sākas ar balseni (vokali), tad izskaņas troksnenis, pārņemdamš otra vārda eeskaņas balseni, iztaisa it kā apveenotu skaņu zilbi, peemēr. *sil' | ca | tspir | dzi |* u. t. t., bet nevis: *silc - at - spir -* u. t. t. Tam par eemeslu ir izrunas atveeglinašana. To mēs darām arī daudz citos līdzīgos gadījumos, un tas pilnīgi peļaujams (salīdz. asimilācija VII., 62. l. p.). Tekošā runā sekošais teikums: *vilks atskrējis aiznesa pats āitu* — ar izrunas eegreezumeem izklausas šāds: *vil | ksa | tskrē-ji | sai | zne | sap'-pa | cai | tu.* — Elpas sastrēdzinājums pee mirkļa skaņeem (sprēguļeem) rada negribot momentanus skaņas plūsmas pārtraukumus (eegreezumus), kas skaņu kņavu kopas izveido gluži citadas nekā vārdu mācībā*).

Tāču šādu grafisku skripciju eevest izrunas vingrinājumos (kā to daži cittautu izrunas tehnikas pedagogi darijuši), neatzīstam par eeteicamu, jo ta audzekni tikai apmulsinātu. Peeteek ar aizrādījumu uz šo parādību, lai to katrs eevērotu.

2. Mīksta mēle.

Daudz cilvekeem mēle nav attīstijusēs peeteekoši muskuļaina, bet ir mīksta, ļegana, kadēļ dažu skaņu veidošana teem labi nepadodas. Skaņus, kā peem. *r*, kas prasa mēles gala (smaila) stipru vibrāciju, tee nemaz nevar izrunat, vaj veido to visai vāji, tā ka tas tekošā runā pilnīgi pazūd. Šādam trūkumam par cēloni var būt slikti zobi, — izlūzuši vaj ar leelām starpām, — mēles saitītes īsums, vaj arī tikai slihta paraša. — Ja zobu izlūšana vainīga, tad vajag tos likt zobārstam eelikt vaj izlabot. Tas skaņu izrunu stipri uzlabos. — Dažkārt gadas, ka mēles saitīte zem smaila no dzimšanas ir ļoti īsa; tad jāleek izdarīt mazu operāciju — ta jāpārgreež. Šis trūkums beeži vainīgs pee tam, ka mēle nav vibrācijas spējīga. Tā ne tikai *r*, bet arī *l* un citu skaņu veidošana ir apgrūtināta. Še izrunas vingrinājumi, pirms operācijas, maz ko līdzēs. — Dažreiz mēles vibrācijas spējas teek mazinātas grūtos slimības gadījumos (šarlaks, tifs u. c.). Bijuši gadījumi, ka izveseļojušees slimneeki pilnīgi šļupst un *r* nemaz vairs nevar izrunat. Tad pakāpeniski jāvingrinās, lai lokanību atgūtu un mēli no jauna padarītu muskuļainu. Tas reizem prasa ilgu laiku un daudz pūļu, bet ar ceešu gribu un kārtīgu darbu trūkumi novēršami. — Mīksta mēle ir arī par cēloni

*) Par šo izrunas parādību mūsu valodneeki vēl maz interesejušees. Būtu vēlams to zinātniski izpētīt, kā to darijuši daži cittautu fonetiķi.

šļupstešanai. Ari to izrunas vingrinājumi var novērst, ja tikai runas organi nav bojāti, tā ka vajadzīga medicīniska ārstēšana.

Pret mīkstu mēli teek eeteikti dažādi līdzekļi un metodes. Visparastākais ir: vingrinājumus izdarīt ar korķa spraudi, ko eņņem mutē, lai mēli peespeestu. Ši līdzekļa eeteiceji aizrāda uz pazīstamo helleņu runataju Demostenu, kuŗš, jūŗmalā vingrinadamees, ņēmis mazus akmentiņus, oļus mutē, lai novērstu šļupstešanu. Un to ari panācis. Citi eeteic franču akteŗa Talmas vingrinājumu ar: *tdtda-vail* = *travail*, un tam līdzigus. Mēs savā praksē nekad neesam ķēruŗees pee korķa spraudiņeem, akmentiņeem, olas čaulam u. t. l. līdzekļeem, bet guvuŗi labus panākumus veenigi ar mēles vibraciju vingrinājumeem. Talmas peeņemto *tdtdtd* eeteicam ari latveeŗeem vingrināt, tikai tad nevajag veidot latvisko *t* un *d* veenu aiz otra, jo latvisko *t* un *d*, kā zinams, mēs neveidojam ar paceltu mēles galu (sk. 50. l. p.), bet gan izrunat pēc vāciskā veidojuma — peespeeŗot mēles smaili pee augŗeŗeem preekŗzobeem vaj to saknem. Peem., *tdtdtdtdtd* — *draugs*. Tā, ņos sprēguŗus veenu aiz otra runajot, mēles gala vibracijas spējas teek attīstītas un to padara lokanaku. Nelaime ņe tikai ta, ka, ņādi vingrinotees, peeron nepareizi veidot min. skaņus, kas var palīkt par paradumu. Un tad atkal jauņņemas leekas pūles no tām atradinātees.

Tadēļ labak eevēlams vingrinājums ar citeem zobu skaņeem, peem.:

*cits dzīts līdz, cits dzīts līdz,
cits dzird drīz.*

Pirmo rindu runat vairakkāŗt, 5—6 reizes un tad tikai peespraust otro rindu, kā neviŗus; pee tam seviŗki peespeeŗzotees, lai *r* vibrācija būtu dzirdama. Vispār, ņos vingrinājumus runajot, raudzītees uz to, lai mēles smailis ar leelu enerģiju tiktu peespeests pee zobeem. Pēc augŗeŗjā parauga var sameklet līdzīgus vāŗdus, kur labi daudz sprēguŗu skaņi, un tos runat veenu aiz otra, peem. *svāŗpsts, vāŗpsta*, u. c. Bet jasargas mēles galu pastāvīgi tricīnat ar pāŗspīletu *r* izrunu. Tam panākumu nebūŗ.

3. Kalkā runāŗana.

Ta ir veena no visbeeŗak sastopamām ļaunām izrunas paraŗam. Varbūt pee tam vainīgs kreevu skolas eespaids uz mūsu tagadejo ļaunatni. Kreevi vispār veido savus vokaŗus *a, b*, kā ari *l* u. c. dzīļak mutē nekā latveeŗi. Daudz cilveki, peem. sacīdami *labvakar*, nemaz negreeŗ vēŗību uz to, cik kreeviski tas skan; viņus var pāŗleecīnat par viņū nepareīzo izrunu tikai

tad, ja teem vairakkārt runā preekšā kreevisko *лабвакар* un latvisko *labvakar*. Viņu dzirde tā peeraduse pee kreeviskeem skaņeem, ka tee sākumā neizšķir īpatnejo savadību. Pa daļai tas ceļas arī aiz tam, ka cilvēki negreež vēribu uz to, kā runā (uz skaņu), bet tikai uz to, ko runā (uz saturu). Tikai ar laiku audzeknis mācas izšķirt un apjaust atsevišķu skaņu īpatnību (kvalitāti). Viņa dzirde ne tikai jaattīsta, bet ar pretstatu palīdzību jādara uzmanīga uz skaņu savadībam veenā un otrā gadījumā. Tadēļ gandrīz var apgalvot, ka no peerastās kaklā runāšanas audzeknim pašam, bez vadītāja skolotāja pārraudzības, grūti nāksees atradinatees. Tas vispirms jāpārleecina par viņa kļūdam un jauzved uz pareiza ceļa, tad tas var patstāvīgi tālak strādāt. Nelaime ta, ka leela daļa cilvēku savu kaklā runāšanu neapjauž, bet domā, ka viņu balss ir no dabas dobja, zema vaj „dramatiska“. Bet viss „dramatisms“ ceļas no tam, ka viņi „speež uz gāmura“, t. i. runā tamlīdzīgi kā čigani.

Kaklā runāšana novēršama ar vingrinājumu palīdzību, pārnesot toņa veidošanu uz preekšmuti. Te eeteicami sekoši vingrinājumi:

I.

*la læ le li lo lū
na næ ne ni no nū
va væ ve vi vo vū
ma mæ me mi mo mū.*

Visus balseņus pēc kārtas runat ar skanuļeem *l, n, v, m*, sākumā atsevišķi, t. i., katru rindu vairakkārt atkārtojot, vēlāk veenā laidā. Galvenām kārtam jāgreež vēriba uz to, lai tonis (balss strūkļa) atsistos preekšā pee ceetajām augšslejam, tuvu pee zobeem. Pirmak runat lēni, pēc katra balseņa apstājotees, lai dzirde notvertu toņa veidojumu, vaj tas ir labi preekšā; tad sākt ātrak runat, un beidzot runat ļoti ātri, nepārtraucot balss strūklas plūdumu.

Ja ne tikai *a*, bet arī *i* guļ dziļi kā kreeviskais *bi*, tad eeteicams runat sekošu vingrinājumu:

II.

bikli klibi kráukļi klintis glūn.

Te sevišķi raudzitees uz to, lai mēle paceltos labi augsti pret ceetām augšslejam un *i* būtu labi gaišs. Nerunat visu tekstu veenā laidā, bet pirmos divus vārdus „*bikli klibi* — *klibi bikli*“ pārmaiņus atkārtot 5—6 reizes labi ātri un tad tikai lēnak

pārejos. Uzmanīt, ka visi *i* zīlbēs *li, klin, tīs* būtu gaiši un ka pēdejā vārda *glūn* tonis neatkristu kaklā un *l* neskanētu kā kreevu *л* (глуб).

4. Deguna peeskaņa.

Nelabo parašu runat degunā, ar neglītu peeskaņu, ari var novērst, ja nopeetni pūlas. Te ari nelaime ta, ka paši runataji dažkārt savu kļūdu neapjauž. Viņi pee savas izrunas tā peeraduši, ka dzirde to neatšķir no citu ļaužu labas izrunas. Tad nu tee vispirms jadara uz viņu nelāgo izrunu uzmanīgi, jāpārleecina, kāda starpība ir starp šādi un citadi veidoteem skaņeem, runajot tos preekšā. Kad audzeknis savu nelabo parašu apjauž, jāeesāk ar vingrinajumeem.

I.

*kad klāts balts gālds,
tad kumūass sālds.*

Šai vingrinajumā pārsvarā ir mirkļa skani (sprēguļi), kuŗi kavē toņa eeplūšanu degunā; starp teem eepīts tikai veens nazalais likvids (deguna skanulis). Šo pēdejo runajot, jauzmanas, lai līdzās stāvošee balseņi (vokaļi) neskanētu degunā. Ar nolūku samekleti tādi vārdi, kur nav gaišo vokaļu *i, e*, jo tee ari ar savu augsto mēles stāvokli paveicina skaņas eeplūšanu degunā. Pa laikam pee deguna peeskaņas ir vainīga mīksto augšsleju un ūkas nokarašanās, kas kavē skaņas izplūšanu pa mutes stobru, bet sadzen to par daudz degunā. Lai to novērstu, eeteicams vingrinātees augšsleju pacelšanā un noturešanā augstā stāvoklī, tā ka kakls atvērts. Kā zinams, cilvekam žāvajotees mīkstās augšslejas mechaniski paceļas. Tā tad pirms sāk šos vingrinajumus runat, mimiski jāeedomajas žāvašanās stāvokli, un pacēlušās augšslejas tā janotur pa visu vingrinājuma laiku. Vēlak tas paleek par paradumu.

Kad ar augšejo vingrinājumu vokaliskās skaņas (toņa) eeplūšana degunā jau cik necik novērsta, tad var pāreet uz skanuļu veidošanu, lai pēc to artikulešanas deguna peeskaņu novērstu.

II.

*mans nams nemaz nau jāuns;
lābs lūams lai ļaudīm ļauns.*

Runajot pirmo *m* skani, izrunat to labi gaŗi; pārejoj uz *a*, jauzmanas, lai tas neskanētu degunā, bet veegli preekšā, kā jau aizrādīts pee *Mazās Almas*. Censtees labi izveidot seko-

jošo s skani, kas aizsarga no toņa eeplūšanas degunā. Pēc vairakeem m un n skanuļeem pārejot uz l , labi eegaumet toņa pāreju no nazalā veidojuma uz oralo. Pee tam uzmanitees un izvairitees no deguna peeskaņas, balseņus runajot.

III.

manā namā cemma Anna ņæemmā mannā.

Šai vingrinajumā ir sarindoti tikai balsīgi plūstoši skaņi. To runat tikai tad, kad audzeknis no deguna peeskaņas jau, leekas, galīgi atsvabinajees un sāk apjaust savu nepareizo degunā runāšanu. Tad uzmanīgi vingrinātees dentalo skanuļu plūstošā veidošanā, runajot tos veenā laidā — balss struklu nepārtraucot. Pee tam stingri uzmanit, lai tonis neeskreen degunā — lai nebūtu deguna peeskaņas. Protams, tā sauktee virstoņi sacel deguna rezonansi (skanoņu), bet skanoņa nav peeskaņa. Jamācas izšķirt veenu no otras. Pārleecinašanās dēļ eeteicams vingrinajumu pa reizei runat augstā balsī (līdz falzetam), atīstot stipru skanoņu.

Ja degunā eemetušeas polipi, eekaisumi, vaj citi traucekļi, tad jāgreežas pee ārsta, lai tos novērš.

Pa reizei sastopami arī vēl citi īpatneji izrunas trūkumi, kuņu novēršanai varēs dot leetiiskus aizradijumus personīgi specialists izrunas tehnikas skolotajs. Seviški jaatzīmē šļupstešana un stostišanās, kam par eemeslu ir nervu funkciju traucējumi. Gadījumā var arī šīs likstas novērst, leetišķi un uzcītīgi strādājot, vaj vismaz panākt skaidraku un tekošaku izrunu. Šai ziņā vispārejus aizradijumus grūti dot, jo to novēršanai katrā atsevišķā gadījumā peemērojami īpatneji paņemeeni.

Septitais uzdevums.

Skanoņas izkopšana.

Kad atsevišku skaņu izruna peeteekoši izkopta, var pāreet uz balss skaļuma izkopšanu. Jau agrak pee dazeem vingrinājumeem bija aizrādits, ka jāpeegreež vēriba balss toņa pareizai veidošanai. Bet tagad nodarbosimees specieli ar balss skanoņas (rezonanses) izkopšanu. Kā zinams (sk. 24. l. p.), skaņa top skaņaka, ja tonis atbalsojas sevišķās skanoņas telpās. Vijolei un citeem stīgu instrumenteem ir šam nolūkam eetaisiti dobumi („vēders“); pūšameem instrumenteem—izleekti gali, u. t. t. Cilveks turpreti rezonanses nolūkeem izmanto deguna dobumu un krūšu telpas. Tā tad mēs varam runat ar galvas skanoņu un krūšu skanoņu. Katras skanoņas izkopšanai noder īpatneji vingrinājumi.

I.

*nu zvani zvan nua malu malâm,
dun dunuana nua dangâm, alâm
un namiam jumi vianâm mejâm,
man diana minama, nu ejam dejam.*

Šai vingrinajumā ar nolūku sarindoti daudz skanuļi. Runajot, jacensās tos veidot gaiši un labi gai plūdinat. Citeem vārdeem sakot—runat vingrinajumu pusdzeedoši un censtees skanoņu pastiprinat, pat pārspīlet. Eeteicams eesākt labi augstā tonī (balsī) un, lai nenogurtu, pakāpeniski pāreet uz zemakeem. Šāda runāšana pa daļai atgādina mācītāja balsi, lasot liturģijas baznicā. Jauzmanas tikai, lai balsij nebūtu deguna peeskaņas, bet tonis būtu tīrs, skanīgs, skaļš. Galvenais ir, atrast pareizo skanoņas paņēmeenu; ja tad ar' tonis sākumā nav skanīgs, ar laiku tas attīstas, izkopjas. Tikai jasargas, lai tas nebūtu aspeests, ķercošs, bet būtu brīvs, plūstošs. Tadēļ jo seviška vēriba jāpegreež toņa labam plūdinajumam, kadēļ eeteicams, balss strūklu nepārtraucot, skanuļus reļjeji izveidot.

Galvas skanoņas izkopšana padara balsi vispār skanīgaku, sulīgaku, tā ka, runajot arī bez „skanoņas“, balss skan skaidrak, tālak plūst un labak sadzirdama. Uzmanīgi vingrinotees, eemas zinamu daļu gaisa viļņus vadīt skanīgumu pavairotajās telpās un tā ar maz elpas (enerģijas) patēriņu panākt skaidri saprotamu izrunu un tāli nesošu balsi.

II.

*auka aurua jūru putās kuļ,
laukâ kaulu drums las gubâm guļ,
mūrūas vāetra gaudūa, lauvas kâuc,
šâusmas ļaužu duamas mâc un jâuc.*

Krūšu skanoņu izkopjot, jāeesāk ar tumšēem skaņēem, kuņus veeglak tā veidot. Tadēļ arī šai vingrinājumā sarindoti daudz *u, au, ua*, bet ar nolūku izmesti *i*, kas nemākulim apgrūtina balss noturešanu krūtīs. Protams, labam runatajam veenlīdzīgi labi jaskan krūšu skanoņā tā tumšajēem, kā gaišajēem skaņēem. Bet no svara ir sākumā atrast pareizo balss paņēmeenu (toņa veidojumu), un tas visveeglak panākams ar tumšajēem skaņēem. Kad jau skanoņa izkopta, tad vairs nenāksees grūti runat tajā arī gaišos skaņus. Tad var pavinrinat „zili līni“ u. c. vingrinajumus krūšu balsī.

Seviška uzmanība, runājot augšejo vingrinājumu, jāpegreež tam, lai toņa paņēmeens nebūtu kaklā saspeests. Beeži atgads, ka audzeknis sāk runat ar, tā dēveto, „speedeenu uz gāmura“ (Druck auf dem Kehlkopf) un eedomajas šo saspeesto toni esam krūšu toni*). Tāda balss atgādina čigana parasti kaklā saspeesto toni, un to nedrīkst samainīt ar pareizo krūšu toni. Krūšu tonim jābūt brīvam, svabadi plūstošam, bez vismazakā speedeena. Tas atšķiras no galvas balss ar to, ka, toni veidojot, skan līdz ari tas gaiss, kas atronas zem balssmēlitem — elpošanas organos, krūtīs. Ja uzleek roku uz krūtim un pareizi veido krūšu toni, tad var jaust, ka krūtīs trīc. Ja ari šī trīcešana sākumā ir necīga, tikko nojaušama, krūšu skanoņa, ar vingrinājumeem to izkopjot, laiku pa laikam top stipraka.

Ikveens audzeknis jābeedina vingrinājumu nepārspīlet un ar varu nepūletees, lai dabūtu drīz un ļoti stipru „krūšu balsi“. Tādai darbībai, resp. centībai, var būt ļoti nopeetnas ļaunas sekas. Mazakā krūšu pārpūlēšana vaj nepareiza vingrinašanās var bēdīgi atreebtees. Jaunos eesācejus nevar deezgan beeži beedinat — būt uzmanigeem. Krūšu toņa izkopšana prasa leelu uzmanību un ilgu laiku. Tadēļ vajag daudz paceetības. Te īsti veetā aizrādijums: kas lēni un uzmanīgi strādā, tas teek daudz ātrak uz preekšu nekā tas, kas steidzas un ar varu nopūlas.

Sakarā ar krūšu toņa izkopšanu jāpegreež ari leela vēriba elpošanai. Vispār zemee toņi, un seviški krūšu toņi, prasa daudz elpas patēriņa. Tadēļ jauzmanas, lai elpu velti nešķeestu, kas pavedina uz pārak beežu eelpošanu, un nekad nerunatu bez elpas eepemšanas. Katrs tonis, un jo seviški krūšu tonis, tikai tad var labi skanet, ja tas atbalstas uz elpas, t. i. ja zem toņa ir „elpas stute“. Jaeemanas tā runat vingrinājumu, tad tas paleek par paradumu, un vēlāk, radišanas procesā, nav par to jadamā, bet elpošanas tehnika klausā mehaniski. Lai to panāktu, vajag no paša sākuma peegreezt elpošanai ceešu vēribu: Pirms katras vingrinājuma rindas apzinīgi ar šķirtni eelpot un tad tikai sākt runat. Un runājot, ar elpu tik tau-pīgi rīkotees, ka peeteek visas rindas norunašanai. Nekad rindas vidū neelpot, izņemot tos gadījumus, kad atseviškus balseenus tīšam garāki plūdina, lai novērotu, vaj tonis pareizi skan krūtīs. Tādā gadījumā, tiklīdz nojauž, ka elpas sāk aprtrūkt, atkal apzinīgi eelpot un turpinat vingrinājumu. Pa visu vingrinājuma laiku jābūt ļoti nomodā par savu elpošanas tehniku.

*) Šo nebūšanu, deemžēl, vēl beeži varam novērot ari mūsu teatros, ne tikai provincē, pee dažā labā akteera, kuš nav ar izrunas tehniku leetpratīgi nodarbojees.

Astotais uzdevums.

Balss apmēra izkopšana.

Jau agrakos vingrinajumos šad tad bij aizrādīts, ka eeteicams toņa augstumu pakāpeniski mainīt, lai balss nenogurtu. Bet šādai toņu kārtas maiņai nebija sava īpaša nolūka. Tagad ar sekošiem vingrinājumiem izleetosim toņu augstuma maiņu kā līdzekli izkopt balss apmēru. Ikdeenišķā dzīvē daudz cilvēki parastā runā neizleeto vairak kā 3—5 toņus. Bet tāda izruna (valoda) ir veenmuļīga. Māklineekam ar to nepeeteek. Psichisko emociju attelošanai radišanas procesā jaizmanto viss balss apmērs. Un jo plašaks tas būs, jo krāsu bagataka būs izteiksme. Tadēļ jacenšas attistit pēc eespējas plašaku balss apmēru, cik nu dabiskee līdzekļi to atļauj. Kā zinams, cilveka balss apmērs atkarigs no balss mēlišu garuma, beezuma un funkcijam (sk. 4., 21., 22. l. p.). Taču zistematiski strādajot, nodarbojotees ar balss izkopšanu, ikveens var savu apmēru paplašināt. Jo ikdeenišķā dzīvē visu apmēru neizmantojot, daži toņi augšējā un apakšējā registrī aizsērē, neskan, ņeklausa. Tos nu vajag izkopt, padarīt skanigus, paklausigus. Šam nolūkam eeteicams šā vingrinātees:

I.

*liali balti gūlbji lidūa,
spalvas saulē spulgūa, laistas,
lakstīgala liapā svilpūa,
dzēlmes malā laiva vālstas,
lapa pilna valgām pilēm
lēni lūgūajas līdz dzīlēm.*

Vingrinājumu eesākt savā parastā tonī, vidus registrī. No ta izejot, tad sākt vingrināt tādejadi, ka katru rindu — visu 8 balseenus — runat vienadā augstumā. Nākošu rindu kāpinat pa pustonim (ja eespējams pa ceturdaļtonim) augstak. Un tā līdz eespējamam augstumam, cik tik augstu tonis brīvi, nepeespeesti klausu. Pēc tam tāpat kritinat lēnam uz leju līdz eespējamam zemakam tonim. Pirmā laikā runat tikpat augšejos, kā apakšejos toņus tikai tiktāl, cik tee veegli padodas; nevajag ar varu speegt augšejos, nedz ari nopūletees ar apakšejem. Pēc nedeļas, vaj pāris nedeļam, kad videjee toņi labi un droši skan, censtees augšā un apakšā peenemt pa pustonim klāt.

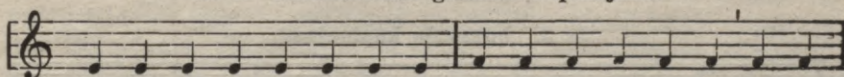
Visu vingrinājumu runat pusdzeedoši, plūdinoši, ar leego balsspaņēmeenu un pusbalsī, t. i. ne pārak stipri, bet tikai ne ar vaļejām balssmēlitem. Katru rindu norunat veenā elpas

paņēmeenā un nemainīt toņa augstumu, lai dzirdes sajūta dabū labi eegaumēt atsevišķu intervalu pārejas un nostādīt gāmura muskuļu funkcijas. Ilgi eegaumeti, zināmi, noteikti toņa augstumi padara muskuļus mehāniski paklausīgus, tā ka vēlāk pēc vēlēšanās katrā laikā var balsi kāpināt un uzņemt katru toni bez kādām leekām pūlem. Tādu gatavību audzēkņim sneegt, galvenām kārtām, ir šo vingrinājumu nolūks.

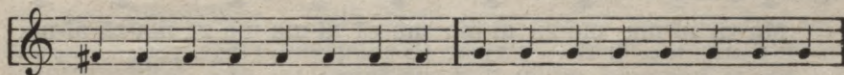
Ja audzēkņim nav eespējams toņa kāpinājumus atrast brīvi pašam bez skolotāja palīdzības, tad var ņemt palīgā muzikas instrumentu, vislabāk klaveeres, kur jau stīgas pēc pustoņeem uzskanotas. Vajaga atrast ar taustiņu peesišanu savas balss vidus toni (kas pa laikam ir: vīreešeem *re — la* un seeveetem *mi — sol*) un tad vingrināt, kā augšā aprādīts.

Peem.:

№ 1. Chromatiskās gammas kāpinājumi:

Lia-li bal-ti gul-bji li-dúa; lia-li bal-ti gul-bji li-dúa;

lia-li bal-ti gul-bji lid-úa; lia-li bal-ti gul-bji li-dúa,

u. t. t. pa pustonim uz augšu un atpakaļ visā savā balss apmērā.

Kamēr teksts vēl nav drošs, var vingrināt tikai pirmo rindu vien: *liali balti* u. t. t. Un kad jau padodas veegli novert toņu augstuma maiņas, pāreēt uz pārejo rindu tekstu.

Šāda vingrinašanās jaturpina mēnešeem, pat gadeem ilgi. Un eeteicams katram to neatmest visā savā mākslineeka darbības gaitā. Ta padara balsi lokanu, drošu visās toņu kārtās; izkopj dzirdi, ka tā spējīga regulet gradaciju pārejas, un caur to paveicina psihiskās izteiksmes spējas. Lokana, krāsu bagata balss netikai dara dziļaku eespaidu uz klausitaju, bet dod arī pašam runatajam vairak eespējas izsmelt savas dvēseles bagatības.

*

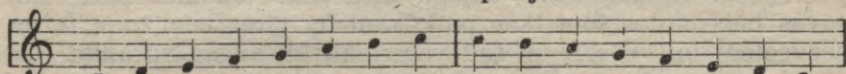
Lai dzirdi izkoptu, var ņemt palīgā vēl citadus muzikalus paņēmeenus. Kā zināms, katrā muzikala toņa augstums atkarīgs no virtojumu skaita, ko izdara skaņu radošais preekšmets. Tā tad faktiski katram tonim ir sava muzikala nokrāsa, ko labi attīstīta dzirde veegli izšķīr. Cilveki ar eedzīmtu abzolutu dzirdi var pateikt katra toņa augstumu*). Ne jau nu to

*) Mūsu fonetiskā instituta direktors Wigneru Ernests apgalvo, ka abzoluta dzirde nav eedzīmta, bet ka katrs to var attīstīt, ko viņš arī peerādījis ar savu audzinašanas metodi.

labam runatajam vajadzīgs sasneegt, bet gan veegli prast atšķirt zemākos toņus no augstākiem un veegli varet izdarīt balsis kāpinājumus un kritinājumus, pee kam katrā laikā uzņemt tādu balsis augstumu, kādu pats vēlas. Lai toni padarītu paklausīgu, ka tas katrā vēlamā augstumā brīvi skanētu, bet „nelūztu”, tad jāvingrinās vispirms eegaumēt pamata toņus, parastā toņu kārtā: *do re mi fa sol la si do*.

Italisko nošu nosaukumu veetā var runāt mūsu pirmā vingrinājuma tekstu pēc sekoša parauga:

№ 2. Gammas kāpinājumi:

Ma-zā Al-ma rā-vā bra-dā; ma-zā Al-ma rā-vā bra-dā.

№ 3. Intervalu kāpinājumi:

Ma-zā al-ma ma-zā al-ma ma-zā al-ma ma-zā ma-zā al-ma
 zekunda | terce | kvarta | kvinta | seksta | septima | oktava | oktava | septima |
 u. t. t. uz leju.

Tā vingrinātes pusdziedošā balsī un labi eegaumēt intervalu atteicības. Katram runatajam eeteicams ņemt dažas stundas pee dzeedašanas skolotāja, lai toņa apmēru attīstītu un izkoptu. Tikai, nodarbojoties ar dzeedašanu, nedrīkst peemirst, ka runatajam galvenā vēriba tomēr jāgriež uz skaidru skaņu izrunu — dikciju. Daži dzeedašanas skolotāji, peegreeddami sevišku vēribu toņa izkopšanai, nolaidīgi izkopj dikciju, vaj pavisam neeevēro skaņu fonetisko veidošanas likumību*). Ja jau neskaidra dikcija peļama pee dzeedatājeem, tad pavisam neceešama ta ir pee runatājeem, lai nu tas būtu akteeris, mācītājs, skolotājs, advokats, vaj cits kāds orators.

Devitais uzdevums.

Balss stipruma izkopšana.

Savukārt jau ar skanoņas vingrinājumeem (sesto uzdevumu) padara balsi stiprāku, skanīgāku. Tomēr katru skanīgumu tekošā runā var vēl pastiprināt un atslābināt. Te svarā krīt dinamiskie kāpinājumi. Tāpat kā toņa pacēlums un nolaidums (gradācija), mākslneeciskā radišanā ir līdzeklis satura domas

*) Beeži gadas dzirdēt mūsu zolodzeedatājus (nerunājot par koņeem!), kuņi izrunā: *Saulīt tæcæj'*... vaj atkal: *šö es södu* u. t. l. Dažeem dzeedatājeem atkal dikcija tik neskaidra, ka nevar saprast tekstu, vaj dzirdama pat šļupstešana teksta izrunā.

apgaismošanai un jūtu izteiksmei, tā arī toņa pastiprinājums un atslābinājums (dinamika) kalpo tam pašam nolūkam. Tadēļ zistematiski jaizkopj balss līdzekļi jeb spējas izdarīt dinamiskos kāpinājumus pēc vēlešanās katrā virzeenā (*crescendo* vaj *decrescendo*), kā to izveidojamais teksts prasa (sk. 118.—124. l. p.).

Balss stiprums atkarajas no balssmēlišu atvēzešanās platuma skaņu radišanas momentā, vaj no mēlišu beezuma resp. garuma. Balssmēlites pagarinat mums nav eespējams, bet gan tās uzvelkot sabeezet, padarīt sprindzenakas. Turpreti viņu atvēzešanās leelumu mēs panākam ar stipraku vaj vājaku elpas speedeenu. Tā tad elpas speedeens balss stipruma izkopšanā spēlē galveno lomu. Stiprs elpas speedeens izdarams, ja elpa krūtīs ir stipri sabeezeta. To panākam ar dziļo- vaj ar šķirtnes elpošanu (sk. 8. un 12. l. p.). Sabeezeto gaisu nu vajag izleetot skaņas radišanai ar nolūku attīstīt balss stiprumu.

Eeteicams vingrinājumus eesākt ar atseviškeem skaņeem, tad pāreet uz vārdeem un beidzot runat veselus teikumus. Pirms sāk vingrinājumu runat, jabūt tādai sajūtai, ka krūtīs ir ar gaisu pārpilditas. Tādā kārtā balss stobrs teek mazleet pāplašinats, kas dod balssmēlitem eespēju izdarīt plašakus atvēzeenus. Elpu, kas nu laužas uz āru, tūliņ pārvērst skaņā — pirmak lēni kāpinot un atslābinot (< >), bet vēlāk izdarīt spējus kleedzeenus, vaj zilbes kapat (*staccato*).

< m m m a a a a m m m >

Ar *m* eesākot, likt balsij pamazam peeaugt stiprumā. Tiklīdz mana, ka visas krūtīs trīc, atvērt muti un likt *a* skanim peeaugt līdz eespējamam stiprumam; pēc tam lēnam balsi slābinat un nobeigt ar *m*. Protams, ka tas jaizdara veenā elpas paņēmeenā, sadalot elpas apmēru pēc eespējas veenlīdzīgi uz balss peeaugumu un atslābinājumu. Šā pareizi un kārtīgi vingrinotees balss deenu pa deenai peeaug stiprumā, skanīgumā. Eesāceji jabrīdina no pārspīlejumeeem. Nevajaga pārak ilgi, ne kleedzoši stipri vingrinat.

Kad augšējais skaņu vingrinājums jau padodas, tad tādā pašā kārtā vingrinātees atsevišku vārdu izrunā, peem.

< a > | < a > | < a > | < a > |
auka | *auriā* | *laukā* | *kaulu* |

Katram vārdam izleetot veselu elpas paņēmeenu, pee tam uz videjeem balseņeem kavetees pēc eespējas ilgak.

Vaj atkal izdarīt spējus dinamiskos kāpinājumus veenā elpas paņēmeenā, uz katru balseenu tos pastiprinot vaj atslābinot, peem.

I.

$$\begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \rangle \\ \hline \text{hei - s\ddot{a}!} \\ \hline \end{array} \quad \left| \quad \begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \rangle \\ \hline \text{hei - d\ddot{a}!} \\ \hline \end{array} \quad \left| \quad \begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \hat{\quad} \rangle \\ \hline \text{hei - s\ddot{a}!} \\ \hline \end{array} \right.$$

Pēc tam pāriet uz balseņu sadališanu:

$$\begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \rangle \\ \hline \text{au - ka} \\ \hline \end{array} \quad \left| \quad \begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \rangle \\ \hline \text{au - r\ddot{u}a} \\ \hline \end{array} \quad \left| \quad \begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \rangle \\ \hline \text{j\ddot{u} - r\ddot{u}} \\ \hline \end{array} \quad \left| \quad \begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \rangle \\ \hline \text{pu - t\ddot{a}(s)} \\ \hline \end{array} \quad \left| \quad \begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \hat{\quad} \rangle \\ \hline \text{ku\ddot{ł}} \\ \hline \end{array} \right.$$

Šis vingrinājums noder, lai mācītos tā dēvēto *staccato* izrunu — tekstu sakapat. Te balsij jāleek pēaugt uz ikkatras zilbes ar grūsto jeb ceeto balss paņēmeņu (*Stimmansatz*). Starp vārdu atsevišķām zilbēm balsi apraut, bet ne eeelpot. Tamlīdzīgi var runāt arī citus vingrinājumu tekstus, piem. *nu zva-ni-zvan... vaj sil-ca-tspir-dzi-nāts... u. t. t.*

Tāpat jāvingrinās izdarīt spējus kleedzeenus, ko dramatiskās lomās vaj deklamācijās beeži gadas izleetot jeb peemērot. Kleedzeenu vingrinājumos ļoti jāuzmanas, ka balssmēlītes būtu slēgtas un elpa sabeezeta pirms toni attīsta (sk. 12. l. p.). Ja nokavē kārtīgu eeelpošanu un gaisa sabeezešanu elpas organos, tad balssmēlītes netiek veen ka ātri nogurst, no kam balss drīz veen sāk skanēt ķērcōši kā aizsmakuse, bet ta var arī „lūzt“. Veens veenīgs nepareizi veidots kleedzeens var būt ļoti kaitīgs, un uz ilgaku laiku balss var zaudēt leego toņa veidošanas spēju. Tadēļ eesāceji ļoti jābrīdina ar savām balss spējam nerotaļatees. Pirmee kleedzeenu vingrinājumi jāizdara ļoti uzmanīgi un apdomīgi. Taču šāda vingrināšanās nepepeešama, jo var atnest leelu labumu — pasargāt no tam, lai balss afektu izplūdumu gadījumos nelūztu.

Pirmeem kleedzeenu vingrinājumeem eeteicams ņemt vārdus ar skanuļeem, vaj slēdzeņeem kā eeskaņeem, lai balss mēlišu vibrācija jau sāktos, kamēr vēl mute nav atvērta un elpas vilnis kleedzeenā izplūdis, piem.

II.

$$\begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \rangle \\ \hline \text{laid!} \\ \hline \end{array} \quad \left| \quad \begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \rangle \\ \hline \text{laid!} \\ \hline \end{array} \quad \left\| \quad \begin{array}{|c|} \hline \rangle \\ \hline \text{vaid,} \\ \hline \end{array} \quad \left| \quad \begin{array}{|c|} \hline \rangle \\ \hline \text{vaid!} \\ \hline \end{array} \quad \right\|$$

Tad pāriet uz balseņu eeskaņeem:

$$\begin{array}{|c|} \hline \langle \quad \rangle \\ \hline \text{auka!} \\ \hline \end{array} \quad \left\| \quad \begin{array}{|c|} \hline \rangle \\ \hline \text{auk\ddot{a}} \\ \hline \end{array} \quad \left\| \quad \begin{array}{|c|} \hline \rangle \\ \hline \text{aur\ddot{u}a} \\ \hline \end{array} \quad \right\|$$

Pēc tam, kad balss siteens kleedzeena paņēmeenā jau ir tehniski drošs, var izvēletees kādu frazi no dzejas darba un runāt dinamiskos kāpinājumus ar izjūtu, piem.

III.

gáisi dimd! || *milži,* | *stipruaņi, cīnas!* ||

Beidzot javingrinās izdarīt balss dinamisku kāpinājumu — peeaugumu stiprumā, — netikai atsevišķos balseenos vaj vārdos, bet noslēgtos jēdzeenos. Pee tam greezt vēribu uz to, lai balss peeaugtu neveen dinamiski stiprumā, bet ari toniski augstumā. Ņemsim raksturīgus tekstus no mūsu dzejneeku darbeem.

IV.

lāudis skrāida, |
kliadz un vaida; ||
visur līķi, asins, liasmas — |
nāves briasmas! ||

Censtees katru jaunu jēdzeenu, kā *skrāida*, *kliadz* — *vaida* kāpināt augstāk un stiprāk; pee *visur* gradācijas līnija jauzņem atkal zemāk un sekojošos vārdus veenu aiz otra izsverot, tos toniski un dinamiski kāpināt, kamēr pee *briasmās* sasneedz kulminācijas punktu.

V.

negáisu negáisi,
saplēsti mākuāņi, |
debesu skrandas
veļas un vandas! ||
aumaļu gāziani,
aukas un brāziani; ||
haosam uzvara, |
haosam vaļa! ||

Negribam še vairs aizrādīt, kuŗš vārds un par cik katrs kāpināms. Lai audzeknis pats vingrinādamees izraugas tādu dinamiskās uzbūves veidu, kāds tam leekas visnoderīgākais — saturam peemērojāmākais.

Desmitais uzdevums.

Izrunas veiklibas izkopšana.

Kad balss labskaņa un skanīgums, kā arī valodas skaņi pareizā veidošanā jau izkopti, tad jāvingrinās ātrrunā. Jaattīsta izrunas veikliba līdz tādai gatavībai, ka pat steidzīgā runā katrs vārds būtu labi saprotams. Tas, protams, notiks tikai tad, ja arī ātri runājot katrs atsevišķs valodas skanis būs tikpat pareizi — īstā veetā un ar atteecīgu elpas daudzumu — veidots kā lēni runājot.

Radišanas procesā — tikpat deklamejot kā lomu tēlojot — nevar vairs par skaņu pareizu artikulāciju domāt, tai jāklausā mehāniski. Tādēļ jācenšas pē pareizas artikulācijas peerādinatees arī ikdeenišķā dzīvē. Vārdu sakot: jāpadara pareiza skaņu veidošana par ikdeenišķu paradumu. Taču peedzīvojumi rāda, ka tas nav tik veegli izdarāms, kā pasakāms. Beeži novērots, ka vingrinājumus audzēknis norunā ļoti labi, izsargādamees no visām savām kļūdām; bet tiklīdz peegreežas ikdeenišķai izrunai — visas agrākās kļūdas atkal dzirdamas. Tas izskaidrojams tādejādi, ka runas rīki viņam klausā tikai tad, kad viņš par to pareizu darbinašanu domā, bet tiklīdz domā par runas saturu — kā ikdeenišķā dzīvē, — tad runas rīki pa vecam izdara agrākās kustības. Tas leecina, ka tee vēl nav peeteekoši vingrināti — nav eevadīti jaunās sleedēs. To nu nevar ar vingrinājumeem veen panākt, bet jāpārnes pareizā skaņu veidošana uz ikdeenišķo sarunu.

Te nu jāpeemēro zināma taktika. Ņemot vērā, kā cilvēki ikdeenišķā dzīvē runā, vaj nu stāstoši un pamācoši (didaktiski), vaj izsakt savas jūtas — no dažādeem dvēseles stāvokļeem, jāizvēlas vispirms tas veids, kuŗš vismazāk saistas ar cilvēka eekšējo dzīvi. Jo tad, tikpat prāts kā jūtas, mazāk aizņemtas un runatajs var sevi labāk kontrolēt.

Pirmāk eeteicāms balsī lasīt laikrakstus; sevišķi parastos deenas notikumus, ceļojumu aprakstus un citus vēstoša satura rakstus. Pee tam nedrīkst aizrautes no satura, bet domāt tikai par labu izrunu un kārtīgu elpošanu. Nelasīt pārāk ātri, lai dzirdei nepaeetu daži skaņi neeevērōti gaŗam. — Tāpat ikdeenišķā dzīvē, sarunājotees ar mājneekeem, vaj ārpus mājas, jāpeegreež sevišķa uzmanība savai izrunai un elpas eedališanai. Viss tas sākumā ir visai nepeeecešāms, lai liktu pamatu vēlāk attīstāmāi izrunas veiklibai jeb ātrrunai*).

Tās pakāpeniskāi izkopšanāi izvēlesim pirmam vingrinājumam kādas pazīstāmas dzeesmas jeb dzejoļa tekstu, par kuŗa saturu nav jādomā.

*) Dr. Kāns izpētījis, kā veikli runataji izdara 1500 skaidri sekojamas kustības minūtē, vaj 25 zekundē.

I.

ja - ik - vians - tik - ze - mē - sē - tu,
vīa - nu - grāu - du - vā - sē - lu, |
kas - tad - iz - skāi - tīt - gan - spā - tu
zēl - ta - kvīa - šu - krā - ju - mu. ||

To sākumā runat lēni, katru balseņu par sevi atdalot un peegreežot visu uzmanību skaņu pareizam veidojumam. Tad arvien ātrāk un ātrāk; tā ka var norunāt veenā elpas paņēmeenā 2 reizes, tad 4 reizes un beidzot pat 6 reizes. Satura izteiksmei nav jāpeegreež nekāda vērība, bet tikai elpas eedalījumam un skaņu reljefam veidojumam.

Kad šāda mehāniska runāšana jau peeteekoši labi klausā, kad runas rīku kustības vairs nemisas un īpatnejās izrunas kļūdas vairs neezogas, tad var pāriet uz tāļakeem vingrinājumeem, kur bez mehāniskās puses — skaņu artikulācijas — var peegreezt vērību arī satura izcelšanai. Otram vingrinājumam gan vēstošs saturs, bet jācenšas to norunāt ar leelu interesi, it kā atstāstot kādu ārkārteju gadījumu. Šo vingrinājumu uz Dubura eeteikumu eevedām dram. kursu praktikā un viņam par peemiņu arī peepaturesim.

II.

Tur dibcēnā aiz žūaga
stāv it maziņš briadulēns,
skatas gāisā rāms un lēns; |
un aiz vārtiām uatrā pusē
stāv kāds vīrs ar labu prāt',
kam pūdelis un gāilis klāt. ||
Bet vējš tur cauri nāk,
tā ka pūdels šķaudīt sāk;
par tua vīrs — ak tavu puast'! —
žņaudz tua gāili nuast. ||

Arī šo vingrinājumu runat lēni, labi reljefi izveidojot valodas skaņus. Kad skaņu veidošana vairs nemisas, pāriet uz ātraku runāšanu. Sākumā elpu eeņemt atzīmetās veetās, bet vēlāk censties norunāt visu vingrinājumu ar veenu elpu un ar pārspīletu ātrumu.

Beidzot jāķeņas pee ātrrunas vingrinājumeem ar zināmu jūtu izteiksmi. Tam nolūkam noderēs sekošee:

III.

*Un liču lūacu viņš mijas un vijas
un izstīpāj visapkārt urdziņu dzijas
kā vizuāšas vizuļu varjācijas,
un putu spārnus sasitis skriān,
tik tālāk, tik tālāk, tik tālāk arvian.*

IV.

*Un liatutiņš — ek liatutiņš
tik slīd un rit un pil un krīt
un sirdij dziad: laiks atdarīt!
laiks atdarīt! |
Ek, šņiku-šņaku liatutiņš —
kā dej nu viņš! kā dej nu viņš!
pa zariņām un lapiņām,
un garām tiam, un cauri tām,
pa riaviņām, pa maliņām
līdz sūnāiņājām aliņām; ||
tik rit un pil un krīt un trāpa
pa ragām zirnekļu papiņām,
kas pašā alas dibcēnā
par mušām šūa tua pārduamā
un lēnām vēcūas tīklus lāpa.*

Pēdejos divus vingrinājumus runājot, jau vajag peegreetz vēribu ritumam, dinamikai un gradacijam.

Veenpadsmitais uzdevums.

Dramatiskas raksturošanas izkopšana.

Līdzšinejee vingrinājumi galvenām kārtam kalpoja skaņu artikulācijas vaj balss toņa izkopšanai. Tas viss peeder pee ārejās tehnikas, kas ir katras izrunas pamats. Tikai uz šāda droša pamata mēs varam celt daiļrunas arhitektonisko ēku — jūtu un domu izteiksmi. Kā zināms, jūtu emocijas izteicas balss intonācijās, un tām kā būvmaterials jeb veela sevišķi noder valodas balseņi (vokaļi); turpreti domu vaj atziņu izteiksmes materials pa leelakai daļai ir troksneņi (konzonanti). It īpaši tee kalpo domu un atziņu raksturojošai izteiksmei. Daudzi skaņi jau paši par sevi, eetilpdami vārdos kā zināmu novēro-

jumu raksturīgi leecineeki (sk. 25., 26., 41. l. p.), leelā mērā atbalsta runas izteiksmi, tādejādi pastiprinādami tās satura eespaidu uz klausitajeem. Ja nu šee vārdi vēl teek apgaroti ar atteecigu intonaciju, tad runas izteiksmes eespaids būs vēl spilgtaks. Spilgtums ir dramatiskas runas galvenā pazīme. Kur nav raksturojoša spilgtuma, tāda runa kā nedramatiska, nedzīva, neatstāj vēlamo eespaidu. Akteerū runai tādeļ jābūt spilgtai, dramatiskai, raksturojošai, lai ta savu mērķi panāktu. Ari šai ziņā tehniska vingrinašanās nepeeešama.

I.

*Dārd drūmi drāusmīgs pērkuap' grāvians; |
dreb krasta krāujā stiprās priades. ||*
< *Pār jūru briasmīgs vāētras brāzians
trauc aurūadams! | — trīc trāustlās niadres. ||*
*Ķērc trauktīa vārnu bari zariās, |
krēmt krāukļi, zvāeri briasmās rēc; || <*
> *krit satriakts radib's kruanis barūas, |
rāud asrām rituat, grēkūas brēc. || >*

Šis vingrinājums sastāv no divām, īpatneji raksturojamām daļām. Pirmā daļā (kas aptver 4 rindas), jāizteic negaisa vare-nības raksturojums; otrā (atkal 4 rindas) — šausmu un baiļu raksturojums. Pirmo daļu runājot, jāņem pilni, smagi krūšu topi. Atsevišķus, noslēgtus jēdzeenus var īpatneji vēl niansēt raksturojuma ziņā. Pirmo rindu runat — paziņojošā izteiksmē. Tas vislabāk izdosees tad, ja ņems palīgā mimiskas kustības: eedomasees, ka jāiznāk uz skatuves un jāpaziņo, ka pār jūru un kalneem plosas pārkoņa negaiss, un runājot paspers pāris soļus uz preekšu un pacels roku kā norādot. Otru rindu runat — sajūtot nenovēršamu, liktenīgu breesmu tuvošanos, kas eedveš izbailes. Trešo rindu, līdz „aurodams“, runat ar dinamisku spēju kāpinājumu, lai raksturotu vētras plosišanos; reizē ar dinamisko var izdarīt arī stāvu gradācijas kāpinājumu. Teikuma otro daļu (ceturtā rindā) turpreti runat ar jaunu elpas paņēmeenu, kā pašu par sevi noslēgtu, konstatejošā izteiksmē; tomēr ar skanošu balsi.

Vingrinājuma otrās daļas raksturošanai jāleeto gluži citadi balss līdzekļi. Tonim jābūt saspeestam, apseecinatam, taču ne kaklā sažņaugtam, vaj čuksta paņēmeenam. Balss intonacijai jāizteic izbailes, šausmas, lai raksturotu to, ko putni un dzīv-neeki izbeedeti dara. Peekto rindu „ķērc“ u. t. t. eesākt zemā balsī un pastāvīgi pa jēdzeeneem kāpinat dinamiski, kā arī jūtu un formas gradaciju peeaugumā, līdz kamēr pee vārda

„*rêc*“ balss sasneedz augstako *crescendo*. Tad nākošās pāris rindās pakāpeniski kritinat balsi zemak un zemak, līdz kamēr pee „*brêc*“ sasneedz vizzemako pakāpi. Sajās pēdejās divās rindās jazird sagrauzta, izsamisuša cilveka intonacija, kam pēdejā rindā peejaucas apspeestas raudas.

Intonaciju izteiksmes, kā ari balss līdzekļu peemērošanas ziņā, ikveens šai vingrinajumā var eet īpatnejus ceļus, lai saaneetu raksturojuma daudzpusību un oriģinalitāti. Peemēram: pirmo daļu var runat baiļu pārņemts, par dabas spēku trakosānu, otru turpreti — ļauna preeka pilns, par to, ka nu varenais radibas kronis — cilveks krit izmisumā ceļos. Vingrinajuma saturs preekš tam ir noderiga veela. Augšējais paskaidrojums noder tikai kā aizrādijums kādā kārtā veela izmantojama. — Gribetos vēl peebilst, ka raksturošana nav jasamaina ar imitaciju — atdarinašanu. Nav jacenšas atdarinat — imitet ne vēja brāzeenus, ne pārkoņa grāveenus, ne vārnu ķērķšanu, zvēru rēkšanu u. c. izteiksmes parādibas. Tas, pirmkārt, cilveka balsij nav eespējams un, otrkārt, nav vajadzigs. Jo ar imitešanu nevar klausitajos aizkustinat, bet tikai reaġet uz viņu prātu. Cik labi ari kāds akteeris neatdarinatu vārnas ķērķšanu, vaj kraukļa kremšanu, klausitajš veenmēr to apspreedīs no prāta stāvokļa: analizēs cik labi vaj slikti akteerim izdevees to izdarit, bet nekad akteeris tādejadi nesneegs klausitajam zituaciju raksturojamo stāvokli, lai klausitajš apjaustu notikumu. To akteeris spēj veenigi ar notikumeem vaj zituacijai peemērotu izjūtu. Peemēram Plūdoņa baladē: „Jumis atrēbejs“ nāk preekšā veeta:

„Khe, khe, nu darbi ir galā.“

Nevis ar to, cik labi deklametajš varēs atdarinat Jumja eedomatā balsī „khe, khe“, viņš panāks eespaidu, bet gan ar to, cik dziļi viņš izjutīs Jumja uzvaras ļauno preeku.

Ir alošanās mācīt it kā atsevišku preekšmetu (vārdu) apzīmešanai, lai tos raksturotu, vajadzīga īpaša toņa krāsa*). Peemēram, Krilova fabulā gulbi, līdaku un vēzi nevar ne ar kādām toņa krāsām raksturot, ne pašus par sevi, nedz viņu darbību — raujas, velk un rāpjas. Ātraka vaj gausaka šo vārdu izruna te maz ko sneegs; bet klausitajš gan mantos no attelojamās zituācijas zinamu raksturojumu, ja deklametajš šo kustoņu aplamo darbību sneegs zīmīgā izjūtas intonacijā, — šinī gadījumā: zobgalīgi ironiskā.

Tā ari augšejo vingrinajumu runajot, nevajaga meklet savā balss reģistrī kādas peemērotas tonkrāsas preekš vārnas, kraukļa vaj zvēra pašu vaj ari viņu darbības raksturošanas, bet tikai, pirmkārt, censtees aptvert to šausmu stāvokli, kad visa

*) Sk. Plūdoņa „Deklamacija“ 72. l. p.

radiba, negaisam plosotees, jūt bailes; otrkārt — pilnīgi eejustees attēlojamā zituacijā, un sneegt šāda psihiska stāvokļa raksturojumu ar spilgtu intonaciju. Atteecīgais tonis rasees pats no sevis. Izjūta rada balss krāsu, nevis otradi. Lai gan balss krāsa rodas mehaniski katrā psihiskā gara stāvoklī, tomēr vingrinašanās eevēlama, lai eemanitos tehniskā izpildīšanā, kas atveeglina mākslineeciskās radišanas procesu.

Dramatiskas raksturošanas izkopšanai eeteicami ari daži zīmīgaki panti no Raiņa „Pastara teesa“, Bārdas „Davids Zaula preekšā“, Plūdoņa „Kaņa zimfonija“ un citeem dzejoļeem, kur attēlota kāda dramatiska darbiba, kas saistita ar dziļu pārdzīvojumu emocijam un afekteem.

Atteecotees uz vingrinājuma fonetisko saturu, japeezīmē, ka te ar nolūku sarindoti vārdi ar daudz *r* skaņeem. Jo *r* savu fonetisko īpašību dēļ ir veens no visraksturigakeem troksneņeem dramatiskas darbibas attēlošanai. Savukārt vingrinājums tā tad noder ari *r* skaņa izkopšanai.

Divpadsmitais uzdevums.

Gradaciju izkopšana.

Kad balss apmērs ir izkopts, noteikti nodibinats, un visi toņi šai apmērā droši klausā, tad jāsak strādāt pee gradaciju liniju izkopšanas. Kā jau teoretiskā daļā aizrādīts (sk. 110. l. p.), zem gradācijas saprotam visa jēdzeena mākslneeciskā kāpinājuma saskaņojumu, toniskā ziņā un jūtu izteiksmē. Še, praktiskos vingrinājumos, mēs galvenā kārtā peegreezīsīm vērību toniskam kāpinajumam. Bet, protams, jēdzeeni janorunā ne vairs tīri mehaniski kā artikulācijas vingrinājumi, turpreti ar saturam peemērotu izjūtu. Jo gradacija bez jūtu izteiksmes nav domājama. Tikai, kā jau teikts, galveno vērību peegreezīsīm toniskeem kāpinajumeem un kritinajumeem (intervaleem), lai peeradinātu ausi tos uztvert un eegaumēt.

Cilveka balss runājot ir daudz bagataka tonisko niansu ziņā nekā dzeedot. Jo runājot toņa svārstīšanās ir daudzpusīgaka; mēs varam izdarīt sīkakus, mazakus balss kāpinājumus un kritinājumus nekā dzeedot. Ikveens cilveks savā ikdeenišķā dzīvē izleeto ļoti plašā mērā šīs sīkās nianses dažados gadījumos. Bet tas noteek neapzinīgi, nepeegreežot tam sevišķu vērību. Turpreti daiļrunatajam mākslneekam jakalpina savi balss līdzekļi apzinīgi. Viņam jāzin, ko viņš ar teem var un ko grib darīt. Tadēļ ne tikai jāizkopj balss apmērs un spējas, lai zinātu, ko var, bet jāvingrinās dažados paņēmeenos, lai balss klausitu, kad grib. Mēs zinām, ka dzeedataji strādā gadeem ilgi, lai izkoptu savus balss līdzekļus un eevingrinatos uztvert

droši katru meldijas toni, lai gan muzikalā toņa kāpinājumi un kritinājumi (intervali) reti ir mazaki par pustomi*). Turpreti runatajs akteeris ne labprāt mīl strādat pee savas balss muzikalitātes izkopšanas, kaut gan viņam jauztveŗ daudz sīkakas toņu nianses. Viņš paļaujas uz savu izjūtu, ka ta gan zinās atrast pareizo toni. Ta ir alošanās, ja ne nolaidiba. Mākslneeciskā radišanā nevar paļautees uz „labu laimi“. Jazin, ko grib un ko var. Un jagrib tikai tas, ko var. Citadi mākslneeciska radišana nav domājama.

Lai par savām spējam — varešanu — pārleecinatos, jaizkopj savi izteiksmes līdzekļi līdz eespējamai pilnibai; citeem vārdeem sakot: jaegūst tehniska gatavība. Ari gradaciju izkopšana peeder pee izrunas tehnikas. Tā panākam balss lokanību, kas ir balss attistības augstākais pakāpeens. Protams, daudz kas še atkarajas no eedzimtām dāvanam, taču praktiska vingrinašanās ikveenam atnesīs nenoleedzamus labumus (sk. 16. l. p.).

Gradācijas vingrinājumi izdarami ne vairs ar sausu bezsatura tekstu, kā artikulācijas vingrinājumi, bet vingrinotees dzejas darbu daiļrunāšanā, kur var eelikt veenas vai otras emocijas izjūtu. Ņemsim vispirms skumju izjūtu:

I.

Birzē puagā lakstīgala; |
sudrabaina debess mala
nūagrimst tūmsā, klusā silā. ||
Mēnesnīcā aizslīd āna: |
iašana tik lēna, lēna —
krūtīs cēpa sāpes cilā: ||
kāut jel drīzi tiktu galā! |
Kapenes dus ceļa malā. ||
Skūmji sveicu sērūa viatu. ||
Kapenēm slīd pāri āna, |
iašana tik lēna, lēna: ||
Ak, es labprāt dusēt iatu!

Šis Poruka dzejolis ar savu saturu eerosina skumju emocijas. Un skumjās vai bēdās balss gradacija, kā zinams, ir krītoša.

*) Šolaiku muzikas instrumenti, kā klaveeres, ērģeles un daudzi pūšamee, ir uzskanoti pa pustomiem, jo sīkakas kāpinājums tagadejā instrumentālā un dzeedamā kompozīcija nepazīst. Bet jaunākā laikā radušeess komponisti, kas grib eevest ari muzikā, resp. dzeedašanā, sīkakas toņa nianses — ceturtdaļtoņa un vēl sīkiskus intervalus. Tam nolūkam jau būvetas īpašas klaveeres. Par šo jautajumu Aloīzs Haba nolasiija interesantu preekšlasījumu un demonstreja savas jaunās kompozīcijas Pragā 1924. g. vasarā noturetā muzikas konferencē.

Tā tad šo dzejoli runajot, jacenšas balsi kritinat, nevis pa noteikteem toņeem uz atseviškeem balseeneem, bet uztvert katrā jaunā jēdzeenā citu un zemaku gradācijas līnijas sākumu. Tā kā šē gandrīz ikkatrā rindā ir savs noslēgts jēdzeens, tad arī katru rindu par sevi var pa pustoņeem kritinat. Peem. ja pirmās rindas gradācijas atbalsta punktu *bir-* uzņem uz *sol* toņa, tad nākošās rindas — *sud-* jauzsāk uz *fis* toņa. Protams, gradācijas izveidojums nevar visā līnijā būt ar katru toni kritošs, jo loģiskā satura izcelšana prasa toņa kāpinašanu (uzsvēršanu) jeb pacelšanu. Tā pirmā rindā pāri par līniju pacelsees zilbe *lak-*, kamēr *-stī* nokritis stipri zemak; te būs leels toņu intervals — oktava. Taču nākošo jēdzeenu (rindu) uzsākot, nevajaga vaditees no pēdejās izrunatās skaņas augstuma (*la*), bet atceretees, cik augstu bij eesākta eepreekšējā gradācijas līnija (*bir-*) un tad uzņemt pus- vai ceturtdaļtoni zemak. Sekojošo jēdzeenu atkal kritinat zemak, un tā pakāpeniski noet līdz savam eespējami zemakam balss reģistrim. Pee tam katru atsevišku jēdzeenu vajag censtees īpatneji izveidot, lai toņu intervali savstarpejās skaņu attecībās nebūtu visos jēdzeenos veenadi, kas atšķirtos tikai ar toņa augstuma maiņu, bet lai pateesībā jaunajā līnijā būtu arī citadakas intervalu attecības. Protams, ka tās var būt, un tām jābūt daudz mazakām, sīkakām nekā to var uzrakstīt ar tagadejo nošu zistemu. Eevingrinata dzirde tomēr tās spēj izšķirt, un tā būs runataja vaditaja.

II.

Tik pārāk ræti tua dabúan rúakâ: |
pêc simtu un atkal simtu gadíam,
kad izmirst gintis ar radu radíam. ||
tad núa neviana neuziats
dziļ-tùmšâ meža biazumâ,
piln-mēneša bālâ spúazumâ,
visapkârt iatvêrts staru lúakâ — ||
ziad papârdes ziads!

Šo Aspazijas dzejoļa (Papārdes zeeds) pantiņu var vingrināt ar kāpjošo gradāciju. Pēc dzejoļa satura te izteicas aktivitātes emocija — ziņkāriba, preeks. Tā tad jūtas pamazam peeaug un līdz ar to arī balss kāpj uz augšu. Pirms eesāk runāt vingrinājumu, dzejoli vajag loģiski analizēt un, izejot no satura analizes, to sadalīt noteiktos kāpinājuma posmos — gradāciju līnijās. Tā tad: pirmā rinda ir pate par sevi noslēgta grad. līnija ar veenu prononsejumu (*ræti*) un loģisko uzsvaru

(*rúaká*); nākošās divas rindas var saistīt jēdzeeniski kopā ar palēnam kāpjošu gradaciju, tā, lai otrs prononsejums (*radiam*) būtu toniski mazleet augstaku par pirmo (*gadlam*); turpmākās četras rindas atkal saistīt apveenotā gradacijā ar pakāpenisku katras jēdzeena daļas pakāpinājumu, tā ka atsevišķee izsvērumi ir veens par otru toniski augstaki; beidzot, kā toniski augstakais uzsvars, nāk loģiskais — *papārdes*, kuŗa pirmais balseens paceļas visai linijai pāri, bet pārejee nokrīt zemak. Faktiski visi jēdzeeni teek pakāpeniski kāpinati.

Nebūs leeki aizrādit, ka gradācijas vingrinot japeegreež leela vēriba ari elpas paņēmeenu eedalījumam. Rīkotees kā augšā aizrādīts: pēc pirmās rindas eeņemt īsu elpu (I), turpreti pēc trešās dziļu elpu (II), lai pēc tam varetu veselas četras rindas norunat veenā elpas paņēmeenā; pirms pēdejās rindas atkal eeņemt dziļu elpu, lai jēdzeena noslēgums peeteekoši spilgti izceltos. — Labs runatajs, protams, var visu pantiņu norunat veenā elpas paņēmeenā; bet sapratīgs deklametajs to nekad nedarīs. Tā sevi velti nokausē, un elpas trūkums atstāj nelāgu eespaaidu uz formas estetisko izveidojumu. Jaunam eesācejam vingrinotees tādus eksperimentus nekad nevajag darit. Turpreti vajag peeradinatees pee kārtīgas eeelpošanas, saskaņā ar satura analīzi. Jo te jaeevēro, ka visi gradaciju vingrinājumi jarunā deezgan lēnā tempā, lai dzirde toniskās kāpinājumu un kritinājumu atteecibas labi uztvertu un eegaumetu. Tikai tā tee var atnest vēlamos eeguvumus. Sasteigti, vaj pavirši norunati, tee atnesīs maz labuma gradaciju izkopšanas ziņā. Jaeevēro, ka gradaciju vingrinājumi nav deklamacija, tās īstā nozīmē, bet tikai līdzeklis jeb ceļš, kā pee īstas deklamācijas tikt.

Pēc augšējā peemēra var vingrinātees slīgstošas vaj kāpjošas gradācijas izkopšanā, izmeklejoj citus peemērotus pantiņus no mūsu labakeem dzejneekem. Tikai sākumā nevajag ņemt visu dzejoli, bet izmeklet atsevišķas noderīgas veetas. Gradaciju vingrinājumi savutees' ari ir zinama balss mechanizacija. Tadēļ eeteicams izvēletos noteikta augstuma kāpinājumus un kritinājumus izdarit „matematiski“ tos pašus simtām reizu. Nevajag domat, ka tādejādi peeradināsees pee veenmulības. Tad jau ari dzeedatajs, kas dzeed simtām reizu veenu un to pašu meldiju (noteiktā toņu augstumā) ar' paliktu veenmulīgs. Tam nolūkam eeteicams kā vingrinājums Aspazijas dzejolis „Rudens“, kur vaj katrā pantā mainas kāpjošas un kritošas gradācijas. Atzīmesim tās še ar parastām zīmēm: < *crecendo* un > *decrecendo* katras jaunas grad. līnijas sākumā. Toņa augstumu, protams, ikveens var izvēletees pats, peemērojotees savam balss apmēram.

III.

- 1) < *Kúa tā gáisma tik nespùaza?*
 < *Kúa tik bāla un sâpīga?*
 > *Aizgāja, > aizgāja vasara!*
 > *Ejūat nūa pīrksta vēl pameta*
 > *saules gredzēntiņu.*
- 2) < *Kúa tās lapas tik sārkanas?*
 < *Vaj gan bijušas meždēgas?*
 > *Mežiņā staigā rudenis,*
apses pazarā pakāris
sārkanūa mētelīti. >
- 3) < *Kur tās sāldās dziļsmiņas?*
 > *Skūmji skan cīrceņu vaimanas!*
 < *Kur pats spālētājs palika?*
 > *Grāvja malā guļ nūamāsta*
ganiņa stabulīte.
- 4) < *Kur tas dzīvības uzplūdums?*
 < *Kur tas strautiņu straujūajums?*
 < *Kurpu stēidzias, < kur palicis viņš?*
 > *Žāli tik pussicis ūdēntiņš*
paelēkām actiņām skatas. >
- 5) > *Migla, ne sāukta, > ne gaidīta;*
 > *migla kā pamāte atnāca.*
 < *Zeme, > ak, mīlā zemīte,*
 > *dīanu tev nespīd vairs saulīte,*
 > *nakti i zvāigznišu nava! >*

Runājot šo gradaciju vingrinājumu, sevišķa vērība jāpēgriež tam, lai atsevišķu līniju izveidojumi neatkārtotos veenadās intervalu atteecībās, uz ko it īpaši pāvedina tas, ka jēdzeenīskais saturs noteic teikumā veenadus loģiskus uzsvārus. Pēemēram 1. un 2. pantu pīrmā rīndā trešāis vārds ir prononsets un peektais loģiski uzsvērts. Ari ritums abās rīndās veenads:

ko tā	gaisma tik	nespoža?	
ko tās	lapas tik	sarkanās?	

Te nu, lai izsargātos no veenmuļības, — ko atstāj katrā gradāciju atkārtosānās, — vingrinātajam jāatceras, jāpatur atmiņā, kādā bij 1. panta pīrmās rīndas runas meldija, jeb

gradācijas linijas izveidojums, un tad, uzsākot otru pantu, izvēlees citu tonisku augstumu un arī citādu toniskus kāpinajumus. Pārleecinašanās dēļ eeteicams abas rindas norunat vairak reizes veenu aiz otras matematiski veenadā augstumā — runas meldijā, lai auss eegaumetu šo veenuļību; pēc tam apzinīgi meklet otrā panta rindai citu gradācijas izveidojumu. Šāda vingrinašanās ar pretstateem leelā mērā izkopj dzirdi gradāciju uztveršanai un novērš veenuļību.

Tāpat jāgreež vēriba uz to, lai līdzās stāvoši jēdzeenu kāpinājumi:

Kur tas	dzīvības	uzplūdums?
Kur tas	strautiņu	straujojums?

un citi šeem līdzīgie, netiktu norunati veenadā gradācijā, bet katram būtu savs tonisks kāpinājums, izveidojums un augstums. Vaj atkal, lai kritinājumi, peem. „> aizgāja > aizgāja“... kas seko veens otram, nebūtu veenadā augstumā, jo tad vārda atkārtojums klausitaja psichei nesneedz nekādu jaunu eerosinājumu un autors to velti rakstijis. Tikai kritinot otru vārdu zemak par pirmo un citā gradācijā panākams vēlammais eespaidis.

Katrs stāvaks kāpinājums rada dramatisku eerosmi, katrs stāvaks kritinājums — traģisku. Ja nu grib izdarīt stāvakus intervalu kritinājumus, tad gradācijas linija jauzņem pēc eespējas augstak; to, peem. var darīt pēdejā pantiņā pee uzrunas: „migla“, „zeme“ u. c.

Pēc šeem aizrādijumeem vingrinotees, ikveens drīz veen aptvers, kas tas istenībā ir: runas meldija, ja viņš līdz tam nebūs tai peegreezis vēribu. Bet ne gradācija veen (balss pacēlums un nolaidums) jau rada meldiju — tekošas runas meldiju. Katras meldijas nepeceesāma sastāvdaļa vēl ir: dinamika un ritums. Ari šai ziņā jāpeesavinas tehniska gata viba. Par dinamikas izkopšanu jau runajām devitā uzdevumā; atliktos vēl nodarbotees ar ritmiku. Bet par to jau ir doti deezgan leetiški paskaidrojumi teoretiskā daļā (sk. 124.—128. l. p.). Praktiskeem vingrinājumeem var noderēt tur peevestee peemēri (125., 127., 128. l. p.) no prozas un dzejas darbeem. Sneegt ritmiskus vingrinājumus, apzīmetus ar nošu garumu (kā to dažās mācības grāmatās atrodam), neturam par vajadzīgu, aiz jau paskaidroteem eemesleem. Vingrinotees vajag vaditees no Vundta uzstādītā trejadā akcenta runas ritma likuma, eeturot arī trejada garuma pauzes.

Par pauzem eeminotees, jāaizrāda, ka ritmiskām pauzem nav neka kopeja ar preekšnesumā eespraustām maksneeciskām pauzem, tā dēvetām — ekspresīvām. Tās runatajs izleeto kā līdzekli greezt klausitaja uzmanību uz sekojošo vārdu. Te jā sargas no pārspīlējumeem; jo pārak beeži un gari izturetas, tās

klausītajam apņik. Tās visvairak ir veetā humoristiga satura runā.

Ikveens runatajs neapzinīgi vaj apzinīgi rada savu runas meldiju. Pat tee mākslineeki vaj daiļrunataji, kas nekad nav ar izrunas tehniku nodarbojusees, dara to pilnīgi intuitīvi, jo viņi savā ilggadejā praksē nākuši pee atziņas, kā zinamos domu vaj jūtu izteiksmes gadījumos ar balsi jārikojas. Izrunas tehnikas mācība var šo ilggadejo rutinas laiku leelā mērā saīsīnat, tā ka audzeknis zīstematīski vingrinadamees pāris gados sasneedz to pašu, ko praksē uz skatuves var sasneegt tikai pāris desmitgados, vaj daudz reiz nemaz nepeesavinas.

Mūsu nolūks nav mācīt pašu mākslu, bet tikai mākslas tehniku. Peevestee peemēri noder tikai paraugam teorijas likumu izskaidrošanai. Tomēr katram, kas grib kļūt par brīvi radošu mākslineeku — daiļrunataju, šī likumība teoretīski jāpeesavinas un praktīski jāeegūst pēc eespējas pilnīga tehniska gatavība. Citādī viņš savā mākslneecīskās radišanas procesā veenmēr sadurseees ar traucekļeem un trūkumeem.

Galavārds.

Eepreekšejos uzdevumos galvenām kārtam peegreezta vēriba balsīgo skaņu (balseņu un skanuļu) izkopšanai. Turpretī trokšņa skaņī (konzonanti) atstātī it kā novārtā, jo preekš to izkopšanas nav īpaši vingrinājumi eevestī. To nedariju tadē, ka savā ilggadejā praksē esmu pārleecinājees, ka ar eksplozīvo mirkļu skaņu (sprēguļu *b, p, d, t, g, k*) izkopšanu tikai ļoti retos gadījumos nākas īpaši nodarbotees. Pīrmo divu — *b* un *p* veidojumu gandrīz nekad nenākas izlabot, jo šos skaņus visi cilvēki veido pareizi. To veidojums gluži vienkāršs — lūpas noslēdzot, aizsprosto balss strūklai izeju (sk. 49. l. p. *b, p* veidojuma aprakstu). Japeegreež tikai vēriba artikulācijas momentam, kā skanis izveidojas sakarā ar tam sekojošo vokali. Tāpat *g* un *k* veidošana neprasa sevišķas vingrināšanās. Tikai jāuzmanas, lai artikulācijas momentā — balss stobra aizsprostojumu atvepot — šeem sprēguļeem nesekotu īsa elpas skaņa *h*, bet atteecīgais vokalis (sk. 51. l. p.). — Bēdigakī ir ar zobu sprēguļu *d, t* veidojumu. Tos daudzi cilvēki peeradinājušees veidot pēc vācu *d, t* parauga, atvelkot mēli no zobeem un paceļot to pee virzobu saknem (alveolam), peem. vārds: *tante, tinte* u. c. No tādas parašas jāatradinas un jācenšas izveidot latvīskis *d, t* — paturot mēli pee apakšejeem preekšzobeem (sk. 50. l. p.). Tam nolūkam noderetu sekošs vingrinājums:

1.

*tagad vēantas tilta bālsti
stīprām tapām atstutēti.*

II.

*dianvidû tîk dusu baudît;
tad kad dikti naudu taupît.*

Ar skanuļu *l, m, n* u. c. izkopšanu nebūs vajadzīgs sevišķi nodarbotees. Tee jau eepīti citos vingrinājumos ļoti plašā mērā. Tur teem, vingrinotees, tikai peegreežama vēlamā vēriba, lai viņus izkoptu, ja tee būtu nepareizi. Peemēram *l* skani, ja tas būs ceets (kreeviskais л), jau dzirdēs pee *Mazās Almas* vingrinājuma. To tūdaļ vajag izlabot un eevadit pareizās sleedēs; tad vēl *l* skaņa izlabošanai eeteicams *Liali balti gūlbji* vingrinājums. Tāpat *m* un *n* skaņu izkopšanai peegreežama vēriba jau agrakos vingrinājumos, peem. *Nu zvani zvan* u. c., kur šee skanuļi saistiti ar balsigeem skaņeem. Tad to atsevišķa vingrinašana nav vairs vajadzīga.

Runa varetu būt veenīgi par plūdeni *v*, kuŗu daudzi cilveki veido nepareizi — ar lūpam veen, bez virsejo preekšzobu peeskaršanās pee apakšējās lūpas (sk. 46. l. p.). Tāds nepareizs veidojums, kam tas būtu, janoverš. Lai peerastu pee pareiza veidojuma, var izdarit atsevišķus *v* skaņa vingrinājumus:

I.

*velves vaļâ viatu viatâm,
vaj vairs nevar veikt vël vialâm.*

II.

*virves vît vaj laivas vilkt,
vēja varâ viss var svilt.*

Skanuļa *r* izkopšanai jau eeteikts īpašs vingrinājums: *Dārd drumi* u. t. t. — Ar šņakuļu *z, s* u. c. izkopšanu nevajadzēs sevišķi nodarbotees, ja teem peegreezīs vēribu eepreekšējos vingrinājumos, kur tee beeži eesprausti. Un, kam šo troksneņu izruna ir slihta aiz retu zobu vaj mīkstas mēles vainas, tam janodarbojas sevišķi ar šo trūkumu novēršanu jau aprādītā kārtā (sk. 6. uzdevumu). — Mīkstinatee troksneņi *l, ņ, ģ, ķ* vispār teek labi veidoti, ar to izkopšanu nenākas nodarbotees. Tadēļ ari preekš teem īpaši vingrinājumi nav eevesti. Tāpat par pārejo, še nepeemineto, skaņu veidošanu var atrast sīkus aizrādījumus to veidojumu aprakstā (sk. 41—56. l. p.), un ikveenam eeteicams tos eegaumet un pee atteecigeem skaņeem peemērot.

Pārlabojumi.

Fonetiskās rakstības peemēros eevēesušās šādas drukas kļūdas, kuras no svāra izlabot:

	Nodrukats:	Jalasa:
44 lapp.	ræmdæns	<i>ræmdæns</i>
45 "	gaudrs	<i>gandrs</i>
62 "	zinatajs	<i>zinātājs</i>
63 "	špūašš	<i>spūašš</i>
65 "	vilciņš	<i>vīlcīņš</i>
65 "	brēcejs	<i>brēcējs</i>
65 "	kundze	<i>kūndze</i>
65 "	draugiam	<i>drāugīam</i>
68 "	cept-cepj	<i>cept-cepju</i>
85 "	nuakratīt	<i>nūakratīt</i>
86 "	dziādāja	<i>dziādāja</i>
87 "	jāuniba pīņem	<i>jāuniba pīņem</i>
88 "	nodzeņas	<i>nūadzeņas</i>
88 "	bitite,	<i>bītīte,</i>
88 "	trīsošāis	<i>trīsūšāis</i>
90 "	maiss, jāuniba,	<i>māiss, jāuniba</i>
91 "	lūzuoš, jā	<i>lūdzūas, Ja</i>
93 "	liagi, sauks, tīacias,	<i>līagi, sāuks, tīacias</i>
95 "	iadurts, mīrdz, zvīlūadams	<i>īadurts, mīrdz, zvīlūadams</i>
95 "	cīrvi, dīana, dzīasma	<i>cīrvi, dīana, dzīasma</i>
97 "	dariji	<i>dariji</i>
99 "	sāuc	<i>sāuc</i>
106 "	teiks, tikāi	<i>tēiks, tikai</i>
108 "	sāuc, raisisīas	<i>sāuc, raisisīas</i>
109 "	ceļš	<i>cēļš</i>
111 "	ziādūaņa	<i>ziādūaņa</i>
112 "	zvaigznes	<i>zvāigznes</i>
120 "	atmīrdz, augu, šāusmām,	<i>atmīrdz, āugu, šāusmām.</i>
122 "	sver	<i>sver</i>
124 "	pagālms	<i>pagālms</i>
125 "	apdomā, dēļ	<i>apduamā, dēļ</i>
127 "	klāidone, purvi, iavainuats,	<i>klāidūane, pūrvi, iavainūats</i>
128 "	cīlvāeku	<i>cīlvāeku</i>
139 "	kūp, brūk	<i>kūp, brūk.</i>

Peezīme: Ortografijā eevēesusēs neveenediba aiz ta eemesla, kā drukatavā izleetoti dažāda tipa burti, peem. dažeem *i* pusjūmtiņš uz veenu pusi (*i*), citeem uz otru (*ī*); šīs, kā arī citas sīkakas kļūdas, kas nevar radīt pārpratumus, atstātas šē neizlabotas.

SATURA RĀDITAJŠ:

A. Izrunas tehnika.

	lapp.
1. Skaņu veidošanas organi — runas rīki	1
2. Elpas organi un elpošanas tehnika	6
3. Balss stobrs un balss paņēmeeni	10
4. Balss izkopšana	12
5. Dzirdes izkopšana	16
6. Skaņas īpatnības un plūsma	19

B. Fonetika.

1. Valodas skaņu daba jeb raksturs	24
2. Balseņu klasifikācija:	
a) Skaņu īpatnības un veidojums	29
b) Skaņu īpatnejā izruna un rakstība	34
3. Troksneņu klasifikācija:	
a) Skaņu īpašības un eedalījums	38
b) Skaņu raksturs un veidojums	41
c) Mirkļa skaņu veidojumi	49
4. Skaņu asimilācija:	
a) Skaņu mīkstinašana	62
b) Balseņu asimilācija	65
c) Skaņa <i>e</i> izruna	66
d) Dubultneeku izruna	70
5. Balseņa skaņu veenība un uzsvars	71

C. Daiļruna.

1. Daiļrunas veidi un nozīme	79
2. Loģiska jēdzeena likumi	81
3. Psihiskās izjūtas likumi	96
4. Estētiskās veidošanas likumi:	
a) Gradācija	107
b) Dinamika	118
c) Ritmika	124

D. Praktiski vingrinājumi.

Eevadam	129
-------------------	-----

Uzdevumi:

I. <i>a</i> skaņa veidojums	132
II. Žokļa vingrinājums	136
III. Lūpu vingrinājums	138
IV. Starpbalseņu vingrinājumi	140
V. Divbalseņu vingrinājumi	142
VI. Īpatnejo kļūdu novēršana	145
VII. Skanoņas izkopšana	151
VIII. Balss apmēra izkopšana	154
IX. Balss stipruma izkopšana	156
X. Izrunas veiklības izkopšana	160
XI. Dramatiskās raksturošanas izkopšana	162
XII. Gradāciju izkopšana	165
Galavārds	171
Pārlabojumi	173

Teatra rīkotāju eevēribai:

J. Rozes apgādībā iznākuse šāda teatra vaditajeem un akteepeem nepee-
ceešama grāmata:

Skatuves māksla

teoretiski - praktisks vadonis teatra darbineekeem.

Sastādijuši:

ZELTMATIS un LEJAS-KRŪMIŅŠ,

piedaloties

E. Brencenam, A. Cimermanim un Felicitai Ertner.

Tekstā 27 zīmejumi.

Peelikums:

zīmejumi-paraugi grimešanai, tautas ģērbeem un skatuves eekārtai

Maksā: broš. 7 lati.

Eeseeta 8 lati.

Praktiski vingrinājumi izrunas izkopšanai,

atsevišķs papildinājums pie „Skatuves mākslas“

Sastādījis

ZELTMATIS.

Sagatavošanā šāda grāmata:

Zeltmata

Deklamators.

Dzeju izlase daiļrunašanai (deklamešanai). Šis grāmatas trūkums sen sajūtams, jo mūsu dzejneeku darbi izkaisiti pa dažādeem izdevumeem, žurnaleem, laikraksteem u. t. t., tā ka vajadzības gadījumā tos grūti sameklet. Te nu būs viss deklamešanai vērtīgākais un noderīgākais sakopots veenā grāmatā, kas dos bagatu veelu tikpat akteepeem, kā diletantu pulciņeem, skolotajeem un ikveenam, kas ar daiļrunību nodarbojas.

J. R O Z E — R I G Ā,
K R I Š J Ā Ņ A B A R O N A E E L Ā № 3.

Visas

agrak un jauniznākušās
oriģinal- un tulkotās

lugas

pastāvīgi leelā krājumā.

LATVIJAS MĀKSLAS AĢENTURAS NODAĻA
lugu izrāžu atļauju izņemšanai.

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0309068900

P. Kundziņa zīmējums.